

ISSN 2520-2855 (Print)
ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 24

Київ – 2023

DOI 10.15407/ub.24
УДК 016:929(477)(066)

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. – Київ, 2023. – Вип. 24. – 344 с.

Збірник присвячений проблемам теорії та методології сучасної біографіки, аналізу здобутків і нерозв'язаних питань, нових явищ і тенденцій у її розвитку, завдань і перспектив подальшого поступу, висвітленню життєвого і творчого шляху діячів історії, науки та культури. Центральне місце в цьому випуску належить рубриці до 150-річчя заснування Наукового товариства імені Шевченка. Діяльність НТШ досліджується під кутом зору біографій непересічних постатей, які пов'язали своє життя з його роботою і розвитком науки в Україні та діаспорі. Збірник орієнтований на науковців, які працюють у галузі біографіки, біобібліографії, соціальних комунікацій, розбудови електронних ресурсів біографічної інформації, а також на широке коло дослідників і читачів, які цікавляться вітчизняною історією і культурою.

НАУКОВА РАДА: Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Т. С. Вінницький, д-р іст. наук; Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; С. О. Єкельчик, Ph.D. (Канада); Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф. (Канада); І. І. Лиман, д-р іст. наук, проф.; К. М. Манолаке, д-р політ. наук (Молдова); С. Нарбутас, д-р гуманітар. наук (Литва); К. Тахіров, д-р філософії, проф. (Азербайджан).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: М. Г. Палієнко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В. І. Пошик, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України (заступник головного редактора); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); Г. А. Александрова, д-р філол. наук; Л. Є. Василик, д-р наук із соц. комунікацій; Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; О. Я. Дуднік, канд. іст. наук; С. І. Жук, д-р іст. наук, Ph.D. (США); М. Замбжицька, д-р гуманітар. наук (Польща); С. Г. Іваницька, д-р іст. наук; С. С. Кіраль, д-р філол. наук, проф.; О. М. Кобелев, д-р наук із соц. комунікацій; Х. Колман, Ph.D. (Канада); С. І. Кравченко, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Г. І. Липак, канд. наук із соц. комунікацій; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; Т. Мареш, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; Ж. В. Мина, канд. іст. наук; М. Новак, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Е. І. Огар, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Ю. М. Половинчак, д-р наук із соц. комунікацій; С. І. Посохов, д-р іст. наук, проф.; О. М. Рижко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. В. Сніцарчук, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Л. М. Яременко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Антошок Тетяна Дмитрівна, доктор історичних наук, доцент
Новальська Тетяна Василівна, доктор історичних наук, професор

Друкуються за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 8 від 21.11.2023 р.

У разі передрукування публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Наказом МОН України від 24.09.2020 р. № 1188 збірник включено до Реєстру наукових фахових видань України як видання категорії «Б» у галузі історичних наук та соціальних комунікацій зі спеціальностей 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа і 032 – Історія та археологія.

Видання індексується науково-інформаційними системами Google Scholar, CrossRef, BASE, OpenAIRE, ERIH PLUS, Index Copernicus, WorldCat, ResearchBib, CiteFactor, SIS, I2OR, «Україніка наукова», «Наукова періодика України».

© Національна академія наук України, 2023

© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2023

*Світлій пам'яті Олени Валентинівни Бугаєвої
присвячуємо...*

ЗМІСТ

Від редакційної колегії9

Наукове товариство імені Шевченка у вимірі біографіки (до 150-річчя створення)

Потик В. І. Громадські наукові об'єднання і естафета поколінь у вітчизняній соціогуманітаристиці доби українського національного відродження.....13

Hitka John-Paul. Peter Savaryn and the Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society.....41

Яценко О. М. Аналіз біографічного складника «Енциклопедії українознавства» як джерела для формування «Українського національного біографічного архіву».....55

Клинова-Дацюк Г. Д. Видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині в 1947–1951 рр.: проекти та постаті.....77

Кравець Д. М. Листування М. Демковича-Добрянського та В. Кубійовича як джерело до вивчення діяльності НТШ на еміграції94

Демченко Т. П., Іваницька С. Г. Публікації Іллі Шпрага в «Записках НТШ»: репрезентація інтелектуального доробку регіонів (1897–1904 рр.)110

Шалак О. І. Епістолярний діалог дійсних членів НТШ Юхима (Євфимія) Сіцінського та Миколи Петрова132

Теорія і методологія сучасної біографії

Буряк Л. І. Графічні моделі в біографічному дискурсі: від ідеї до імплементації151

Кісельова Ю. А. Біографічні дисертації українських історіографів (1991–2021) крізь призму кількісних методів дослідження174

Біографічні дослідження

Ковальчук Г. І. «У своїх дивацтвах я не розкауюсь»: про київську мистецтвознавицю й музейницю А. В. Артюхову-Іванову196

Корпусова В. М. Сторінки (авто)біографії Віктора Петрова (Домонтовича) під кутом зору авторського тексту про посполите бароко215

Просопографічні студії

<i>Александрова Г. А.</i> Викладачі в житті літературознавця М. І. Стороженка: наукова і особиста комунікація	235
<i>Філімоніхін В. О.</i> Біографічний нарис родини Мукалових крізь призму архівно-кримінальних справ ОГПУ–НКВД	258

Рецензії, огляди, інформація

<i>Конверський А. Є.</i> Духовний портрет Григорія Сковороди. [Рецензія на видання: Шевченко В. В., Чайковський М. Є. Феномен Григорія Сковороди і сквородиністика на позвах часу. Київ : Саміт-книга, 2022. 320 с.]	297
<i>Александрова Г. А.</i> Драматична доля вченого на тлі доби. [Рецензія на видання: Росовецький С. Володимир Перетіц: біографія інтелектуала / наук. ред. А. Пучков. Київ : Дух і Літера, 2023. 376 с.]	302
<i>Шалак О. І.</i> Портрет Ганни Барвінок в обрамленні епохи. [Рецензія на видання: Барвінок Ганна. Зібрання творів : у 2 т. / упоряд.: В. Шендеровський, В. Яременко. Львів ; Київ, 2011–2023. Т. 1. Львів : БаК, 2011. 572 с. Т. 2. Київ : Простір, 2023. 904 с.]	312
<i>Плющик О. В.</i> Людина науки у вітчизняній біографіці. XIX Біографічні читання (Київ, 7 червня 2023 р.)	317
<i>Плющик О. В.</i> Українська біографіка в контексті наукових і культурних зв'язків країн і народів Центрально-Східної Європи. Секція Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.)	331

Ювілеї

Ювілей Н. І. Любовець	338
-----------------------------	-----

In memoriam

Олена Валентинівна Бугаєва (1957–2023).....	340
<i>До авторів</i>	342

CONTENTS

<i>Editorial message</i>	9
--------------------------------	---

Shevchenko Scientific Society in terms of biography (to the 150th anniversary of its foundation)

<i>Popyk Volodymyr</i> . Public scientific associations and the relay of generations in nationwide socio-humanitarians in the era of the Ukrainian national revival	13
<i>Himka John-Paul</i> . Peter Savaryn and the Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society	41
<i>Yatsenko Oleh</i> . Analysis of the biographical component of the “Encyclopedia of Ukrainian studies” as a source for the formation of the “Ukrainian National Biographical Archive”	55
<i>Klynova-Datsiuk Halyna</i> . Publishing activities of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947-1951: Projects and figures.....	77
<i>Kravets Danylo</i> . Epistolary of M. Demkovich-Dobriansky and V. Kubyovych as source for émigré Shevchenko Scientific Society work research	94
<i>Demchenko Tamara, Ivanytska Svitlana</i> . Publications of Illya Shrag in “Notes of the Shevchenko Scientific Society”: Representation of the intellectual development of the regions (1897-1904).....	110
<i>Shalak Oksana</i> . Epistolary dialogue of active members of the Shevchenko Scientific Society Yukhym (Eufimiy) Sitsinsky and Mykola Petrov	132

Theory and methodology of modern biography

<i>Buriak Larysa</i> . Graphic models in biographical discourse: From idea to implementation	151
<i>Kiselyova Yulia</i> . Biographical dissertations by Ukrainian historiographers (1991-2021) through the prism of quantitative methods	174

Biographical research

- Kovalchuk Halyna*. “I don’t blame myself for being odd”:
About Kyiv art critic and museum worker A. V. Artiukhova-Ivanova..... 196
- Korpusova Valentyna*. Pages of Viktor Petrov’s (Domontovych’s)
(auto)biography from the perspective of the author’s text
on Pospolite Baroque215

Prosopographical studies

- Aleksandrova Halyna*. Teachers in the life of literature explorer
M. I. Storozhenko: Scientific and personal communication 235
- Filimonikhin Valerii*. Biographical essay of the Mukalov family through
the prism of archive-criminal cases of the OGPU-NKVD..... 258

Reviews, information

- Konversky Anatoly*. Immaterial icon of Grigory Skovoroda.
[Review of the publication: Shevchenko V. V., Chaikovsky M. E.
Grigory Skovoroda’s phenomenon and the science of Skovoroda
before the tribunal of time. Kyiv: Samit-knyha, 2022. 320 p.] 297
- Aleksandrova Halyna*. The dramatic fate of the scientist against
the background of the era. [Review of the publication: Rosovetsky S.
Volodymyr Peretz: Biography of the intellectual / sc. ed. A. Puchkov.
Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 376 p.]302
- Shalakh Oksana*. The portrait of Hanna Barvinok in the context of the era.
[Review of the publication: Barvinok Hanna. Collection of works:
Vols. 1-2 / Comps.: V. Shenderovsky, V. Yaremenko. Lviv; Kyiv, 2011-2023.
Vol. 1. Lviv: BaK, 2011. 572 p.
Vol. 2. Kyiv: Prostir, 2023. 904 p.]312
- Pliushchyyk Oksana*. A man of science in the national biography.
The XIX Biographical Readings (Kyiv, June 7, 2023)317
- Pliushchyyk Oksana*. Ukrainian biography in the context of scientific
and cultural ties between the countries and peoples
of Central-Eastern Europe. Section of the International scientific
conference “Library. Science. Communication. Current issues
in preservation and innovative development of scientific libraries”
(Kyiv, October 3-5, 2023)..... 331

Anniversaries

The anniversary of N. I. Liubovets338

In memoriam

Olena Valentynivna Bugaeva (1957-2023).....340

For authors342

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Черговий випуск збірника «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica», підготовлений Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського до 150-річчя від часу заснування Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) — першої у вітчизняній історії організації, яка, відіграючи фактично роль національної Академії наук, згуртувала провідних учених, знаменувала впевнене входження української науки до європейського простору. Заслугою НТШ є створення надійних підвалин для розбудови впродовж сповненого драматичних подій ХХ ст. численних дослідницьких центрів в Україні та українській діаспорі, розвитку багатьох наукових напрямів, важливих для піднесення науково-технічного потенціалу Батьківщини, освіти і культури, збереження і продовження традицій української науки.

Провідне місце в збірнику належить дослідженню й репрезентації постатей учених, неординарних людських особистостей в українській науці, життя, творчої спадщини відомих і майже забутих її діячів. Нині, в умовах жорстких випробувань, протистояння широкомасштабній російській агресії, коли ворог ставить під сумнів саме право українського народу на існування, проголошує маячні ідеї створення «нового світоустрою», який нібито повинен прийти на зміну Європейській цивілізації, дослідникам-біографістам конче необхідно обстоювати і переконливо демонструвати через персоналії вітчизняних учених гуманістичні цінності, інтелектуальні й духовні надбання Українського світу, їх життєдайну творчу силу, креативність мислення.

Завданням української біографіки є нині розкриття сили й стійкості Української людини, її патріотичного служіння Батьківщині, здатності протистояти непереможним обставинам, працювати в ім'я блага наступних поколінь. Імена вітчизняних учених, їх долі, наукові здобутки, творча спадщина — яскравий тому приклад, який заслуговує на пошану і загальне визнання.

Діалог дослідника-біографіста з сучасним читачем, особливо молодим, людиною нової формації — освіченою, рішучою, самостійною, відповідальною за своє життя, з високими інтелектуальними і духовними запитами, яка прагне до духовного діалогу з людьми минулих поколінь, щоб засвоїти й використати їхній досвід, — потребує постійного вдосконалення творчого арсеналу біографів, застосування новітніх досягнень європейської і світової біографіки. Тому чільне місце на сторінках збірника посідають праці, які теоретично обґрунтовують або практично втілюють нові методи біографічного письма, форми біографічних реконструкцій.

Відкриває збірник ювілейна рубрика «Наукове товариство імені Шевченка у вимірі біографіки (до 150-річчя створення)». У статті д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В. І. Попика «Громадські наукові об'єднання і естафета поколінь у вітчизняній соціогуманітаристичній добу українського національного відродження» зроблено спробу за-

гального окреслення сучасного бачення місця, ролі і значення громадських наукових об'єднань як осередків творчої комунікації і самоорганізації дослідницького середовища вчених різних поколінь, у формуванні й еволюції вітчизняного наукового співтовариства, становленні й трансформації його інтелектуальних традицій. Саме напрацьований українськими науковцями в досить нелегких умовах XIX і XX ст. досвід спільної роботи й традиції її демократичної самоорганізації став основою збереження вогнища української гуманітарної науки і культури, запорукою її відродження й бурхливого розвитку в незалежній Україні.

Рубрику продовжує стаття знаного історика Івана-Павла Химки (професор-емерит університету Альберти, Едмонтон), який, відтворюючи біографічний портрет Петра Саварина — одного з найвпливовіших діячів післявоєнної української еміграції й свого близького друга, розкриває складні процеси становлення та діяльності Наукового товариства імені Шевченка в Західній Канаді. Завдяки залученню широкого масиву історичних джерел, передусім спогадів та епістолярної спадщини, читач має нагоду наблизитися до розуміння непересічної постаті Петра Саварина та ще раз замислитися над колізіями його долі, на цей раз під кутом зору Наукового товариства імені Шевченка, якому він присвятив значну частину свого еміграційного життя.

Першорядним внеском у вітчизняну енциклопедично-довідкову справу та українську науку загалом стало укладання та видання науковцями НТШ у Європі «Енциклопедії українознавства: словникова частина» в 1954–1995 рр. Ця фундаментальна багатотомна праця об'єднала цінні українознавчі відомості, численні біографічні довідки про видатних українців, діячів української діаспори. О. М. Яценко, канд. іст. наук, здійснив кількісний аналіз біографічних статей енциклопедії, який дав змогу з'ясувати, що вона є одним із найбільших джерел біографічної інформації електронного «Українського національного біографічного архіву», над яким працюють співробітники Інституту біографічних досліджень.

Г. Д. Клинова-Дацюк, канд. іст. наук, аналізує широке коло архівних джерел у розвідці, присвяченій видавничій діяльності Наукового товариства імені Шевченка в Німеччині в післявоєнний період, члени якого відродили кращі традиції видавничої справи, започатковані в Україні. Серед видань — «Записки НТШ», часопис «Сьогодні і Минуле», «Хроніка НТШ» та «Бюлетень», тритомний довідник «Енциклопедія українознавства», науково-популярний нарис «Історія Наукового товариства ім. Шевченка» та книжкова серія «Бібліотека українознавства». Друковані видання НТШ в Німеччині вплинули на поступ різних галузей науки і стали важливим складником культурної спадщини українського народу.

Д. М. Кравець, канд. іст. наук, аналізує епістолярну спадщину М. Демковича-Добрянського і В. Кубійовича — осіб, що відігравали важливу роль у творенні післявоєнної української діаспорної науки. Перед читачем постають сюжети, що розкривають лабораторію творення одного з найпотужніших наукових еміграційних видань — «Енциклопедії україно-

знавства». Листування цих учених відкриває раніше не знані сторінки в науковій діяльності Європейського відділу НТШ (м. Сарсель, Франція). Торкаючись епістолярних сюжетів, у яких учені обговорювали тематику гасел для «Енциклопедії українознавства», стаття мотивує замислитися над енциклопедичним контентом, а саме: глибиною наукової аналітики, прагненням творців видання дотримуватися критичного підходу та уникати, попри всі спокуси, заангажованості щодо інтерпретації важливих історичних подій та особистостей з українського минулого.

Про публікації в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» Іллі Шрага — адвоката, активного діяча українського національного руху, одного з фундаторів Чернігівської української громади — ідеться в статті д-ра іст. наук С. Г. Іваницької та канд. іст. наук Т. П. Демченко. Авторки докладно аналізують тексти І. Шрага, який намагався якнайповніше представити на сторінках редагованого М. Грушевським органу інтелектуальний доробок регіональних видань і найпродуктивніших літераторів, чия доля на той час була пов'язана з Черніговом.

О. І. Шалак, канд. філол. наук, досліджує епістолярій членів НТШ Юхима (Євфимія) Сіцінського (1859–1937) — історика, археолога, краєзнавця, етнолога й фольклориста, православного священика — та Миколи Петрова (1840–1921) — літературознавця, історика української літератури, історика Церкви, мистецтвознавця, етнографа, археолога, зберігача музею Київської духовної академії. Обидва досліджували історію церков та монастирів Поділля, а також фольклор. Авторка розглядає листи як джерело до реконструкції біографій учених, его-документи, що відтворюють події наукового життя кінця XIX — початку XX ст.

У фокусі уваги вітчизняних науковців і далі залишаються теоретико-методологічні проблеми сучасної біографії, які висвітлюються в публікаціях рубрики, що є постійною у збірнику. Цього разу рубрику репрезентують дві розвідки. Л. І. Буряк (д-р іст. наук, проф.) у статті «Графічні моделі в біографічному дискурсі: від ідеї до імплементації» досліджує графічну модель біографії як альтернативну форму біографічних реконструкцій, що базується на прийомах та методах інфографіки — одного з винаходів сучасних інформаційних технологій, корені якого, поміж тим, сягають початку минулого століття. Учена прагне переконати читача в тому, що попри всю контроверсійність та неоднозначність, графічна біографія пропонує інноваційний підхід до розповіді про життя людини, фокусуючи увагу на його ключових моментах за допомогою дизайну, кольорової гами, макетування динамічного візуального нарративу. Завдяки здатності ретранслювати життєвий досвід, використовуючи «візуальну мову», графічна біографія, як стверджується у статті, розширює межі традиційних жанрових форм та водночас свідчить про модифікацію світового біографічного дискурсу.

Ю. А. Кісельова, канд. іст. наук, яка продовжує рубрику «Теорія і методологія сучасної біографії», аналізує автореферати дисертацій біографічної тематики зі спеціальності «історіографія, джерелознавство та

спеціальні історичні дисципліни», захищені в Україні за останні тридцять років. На підставі статистичних даних дослідниця констатує, що біографічні студії залишаються найпопулярнішим жанром історіографічних дисертаційних робіт, що пов'язано із завданнями вивчати долю й творчу спадщину постатей, яких належно не вивчали в попередній період. Водночас останнім часом спостерігається, що автори біографічних студій усвідомлюють важливість застосування нового методологічного інструментарію для реконструкції життя і діяльності інтелектуалів у різноманітних мікро- та макроконтекстах.

У рубриці «Біографічні дослідження» публікується стаття д-ра іст. наук Г. І. Ковальчук, яка аналізує джерела для відтворення біографії мистецтвознавиці з когорти українського Розстріляного відродження, київської музейниці другої половини 1920-х — початку 1930-х років А. В. Артюхової-Іванової, та дослідження канд. іст. наук В. М. Корпусової, яка розглядає сторінки (авто)біографії Віктора Петрова (Домонтовича) під кутом наративного концепту «посполите бароко» в його творі «Болотяна Лукроза».

Просопографічні студії в збірнику представлені статтею д-ра філол. наук Г. А. Александрової, яка на основі спогадів і листів простежує наукову й особисту комунікацію відомого літературознавця М. І. Стороженка (1836–1906) зі своїми викладачами, з'ясовує їхній вплив на становлення особистості, творче і професійне зростання цього вченого. У просопографічному дослідженні В. О. Філімоніхіна здійснено спробу реконструювати життєвий шлях представників київської родини Мукалових. Автор аналізує кримінальні справи, сфабриковані проти них органами ОГПУ–НКВД у 1927 та 1938 рр., а також інші архівні джерела, спогади сучасників, за допомогою яких прагне відкрити маловідому сторінку таємної діяльності радянських спецслужб у 1920-х роках — на початку 1941 р.

Уміщені в збірнику статті вкотре засвідчують поступальний розвиток української біографіки як важливого спрямування вітчизняної гуманітарної науки і культури, розширення проблемно-тематичного діапазону студій, збагачення творчого арсеналу дослідників новими теоретичними і практично-методичними здобутками. Водночас ювілейна рубрика збірника, присвячена 150-річчю створення Наукового товариства імені Шевченка, не лише віддає належну шану Товариству як унікальному явищу в українському науковому житті, а й актуалізує різноманітні сюжети його діяльності, враховуючи сучасні суспільні запити, одним із яких є запит на біографії непересічних постатей української історії.

Редакційна колегія висловлює щире сподівання, що кожен, хто долучиться до біографічних досліджень, репрезентованих представленим числом збірника, зможе отримати не лише нову, цікаву та корисну інформацію, а й імпульс для подальшого наукового натхнення.

З повагою
Редакційна колегія

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ВИМІРІ БІОГРАФІКИ (ДО 150-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ)

<https://doi.org/10.15407/ub.24.013>

УДК 929+930.1

Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
popyk@nbuv.gov.ua

ГРОМАДСЬКІ НАУКОВІ ОБ'ЄДНАННЯ І ЕСТАФЕТА ПОКОЛІНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Мета дослідження — окреслити з позицій вивчення колективної біографії поколінь українських учених у галузі соціальних і гуманітарних наук сучасне бачення місця, ролі й значення громадських наукових об'єднань у формуванні й еволюції вітчизняного наукового співтовариства, становленні й трансформації його інтелектуальних традицій. **Наукова новизна** полягає в цілеспрямованому зверненні до аналізу історичного досвіду й етапів згуртування зусиль українських учених різних поколінь на засадах громадської співпраці навколо наукових і освітянських товариств, різноманітних формалізованих і неформальних наукових осередків та комунікативних майданчиків. Дослідження спрямоване на обґрунтування глибшого розуміння того, що саме в інтелектуальному просторі, сформованому громадськими науковими організаціями, розвивалася творча співпраця вчених різних вікових груп, відбувалося їхнє ідейне й професійне зростання, розширювався проблемно-тематичний діапазон досліджень, підвищувався методологічний рівень, а водночас розвивався й трансформувалася досвід самоорганізації наукової спільноти в розбудові вітчизняної науки як соціального інституту. **Методологічні засади** дослі-

дження ґрунтуються на комплексному використанні принципів історизму, цивілізаційного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосуванні методів історіографічного аналізу та синтезу, зокрема в аспектах наукових та інформаційних завдань біографістики. **Висновки.** Історія розвитку вітчизняної соціогуманітаристики переконливо засвідчує першорядну роль у формуванні й успішному функціонуванні наукового співтовариства громадських наукових організацій, вільних від адміністративного втручання влади у їхню діяльність, визначення загальної спрямованості й тематики наукових досліджень. Саме такі засади й дотепер найбільше відповідають потребам внутрішньої самоорганізації наукового середовища, розвитку в ньому дієвих комунікацій між ученими різних генерацій, забезпечення свободи наукової творчості, утвердження демократичних норм і засад спільної праці. Зазначене є важливою запорукою вільного визначення науковим співтовариством пріоритетних дослідницьких завдань, зосередження зусиль на їх успішному розв'язанні, на справді важливих для суспільства результатах. Неодмінною умовою за таких обставин має бути керівна роль у діяльності громадських наукових організацій провідних учених, які завдяки першорядним результатам своєї наукової творчості, глибокому баченню дослідницьких завдань і здобутому безперечному авторитетові здатні згуртувати наукове співтовариство, спрямовувати його діяльність. Здобутий досвід повною мірою зберігає своє значення в сучасних умовах, має бути основою розв'язання завдань, які постають перед сучасною українською соціогуманітаристикою.

Ключові слова: українське національне відродження, соціогуманітаристика, громадські наукові об'єднання, наукові товариства, біографіка, колективний портрет поколінь учених, традиції і спадкоємність у науковій сфері.

Відзначення 150-річчя від часу заснування Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) — першої загальнонаціональної організації, яка об'єднала провідних вітчизняних учених, знаменувала впевнене входження української науки до європейського простору, заклала основи розбудови нових дослідницьких центрів в Україні та українській діаспорі, дала поштовх розвитку багатьох наукових напрямів, шкіл, дослідницьких колективів, ставить на порядок денний потребу переосмислити феномен громадських наукових об'єднань як чинник наукового поступу, згуртування поколінь вітчизняних учених-соціогуманітаріїв, що продовжують і збагачують традиції наукового співтовариства.

Мета цієї статті — окреслити з позицій вивчення колективної біографії поколінь українських учених у галузі соціальних і гуманітарних наук сучасне бачення місця, ролі і значення громадських наукових об'єднань у формуванні та еволюції вітчизняного наукового співтовариства, становленні, трансформації й передачі наступникам його патріотичних і демократичних традицій. Автор прагне на основі аналізу творчої співпраці представників кількох генерацій вітчизняних науковців наголосити на тому, що для розуміння шляхів розвитку української соціогуманітаристики поряд із зосередженням уваги на постатях і науковій спадщині визначних учених, окремих творчих колективів та дослідницьких шкіл у освітніх закладах й наукових інституціях, не менший інтерес становить дослідження історичного досвіду в згуртуванні зусиль українських учених різних поколінь — і професійних науковців, і аматорів, на засадах громадської співпраці — навколо наукових і освітянських товариств, різноманітних формалізованих й неформальних наукових осередків та комунікативних майданчиків, а також їх друкованих органів — журналів, продовжуваних наукових збірників, видання тематичних книжкових серій.

На думку автора, саме інтелектуальний простір, створений громадськими науковими осередками, сприяв розвитку форм наукової комунікації й творчої співпраці вчених різних поколінь. Участь у роботі наукових товариств та інших громадських осередків сприяла широкому обміну досвідом між визнаними вченими і їхніми молодшими учнями, їх ідейному і професійному зростанню, розширенню проблемно-тематичного діапазону та піднесенню методологічних засад досліджень, а водночас і розвитку та трансформації досвіду самоорганізації наукової спільноти у розбудові вітчизняної науки як соціального інституту, що є проявом важливої питомої риси українського суспільства. Осмислення цієї проблематики з погляду біографіки становить особливий інтерес для розуміння феноменів окремої індивідуальності й поколінь учених в українській науці.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на комплексному використанні принципів історизму, цивілізаційного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосуванні методів історіографічного аналізу та синтезу, зокрема в аспектах наукових та інформаційних завдань біографіки. Завданням автора було не запровадження в науковий обіг нових, раніше невідомих фактів, а спроба переосмислення вже відомого, надання нових

інтерпретацій із позицій досвіду, здобутого сучасним українським суспільством і соціогуманітарною наукою.

Стан наукової розробки проблеми. Література, присвячена різним етапам, формам і спрямуванням поступу вітчизняної науки й наукового співтовариства, діяльності громадських об'єднань учених в Україні та в осередках української еміграції, а також життєвому й творчому шляху відомих учених і рядових трудівників наукової ниви, їхньому згуртуванню й спільній діяльності, є величезною. Нам важливо зосередити увагу лише на окремих працях, теоретичні положення яких та наведені в них факти становлять, на наш погляд, особливий інтерес для розуміння досліджуваної проблеми.

Ідеться насамперед про історіософське й історіографічне осмислення феноменів зміни поколінь учених-соціогуманітаріїв, їхню естафету — діалог, наступність і відштовхування як чинники наукового поступу. За доби незалежності активно досліджував цю проблематику Я. Калакура. Він сфокусував увагу на визначальних рисах кількох поколінь вітчизняних учених-істориків від кінця XIX ст. до нашого часу в їхніх наукових, громадянських та соціально-психологічних вимірах [6; 7]. Хоч, на нашу думку, посилення автора на визнанні в сучасній світовій науці «теорії поколінь», які мають передусім універсальне соціально-культурне навантаження, не дає відповіді на всі порушені питання. Прикладання їх до специфічних реалій вітчизняного розвитку, який за багатьма найсуттєвішими рисами впродовж цілих століть «випадав» із загального європейського і світового цивілізаційного поступу, засвідчує потребу застосування дещо інших методологічних підходів. Зокрема, варто звернути особливу увагу на те, що доба певного покоління має визначатися не часом народження його представників, а саме активним входженням їх у суспільно-політичний, інтелектуальний і культурний поступ, яке привносить у життя значущі зміни. Тому хронологічні межі кожного покоління досить розмиті, вони можуть охоплювати різні вікові групи. В історії кожного з них є час становлення, зростання, найвищого піднесення й впливу на суспільні процеси, і роки поступового відступу з провідних позицій. Характерною для XIX — початку XX ст. рисою була трагічна внутрішня розірваність окремих генерацій: на Сході вона розділила між собою покоління ровесників — прихильників українського національного руху і народницького, революційного; на Заході — москвофілів і народовців. Крім того, кожен із цих напрямів позначений власною

внутрішньою естафетою поколінь. Уся ця строката й драматична картина паралельних рухів наклала значний відбиток на долі і великих груп, і окремих особистостей, які зазнавали часом значних світоглядних змін на своєму життєвому шляху.

Вивчення історії громадських наукових товариств і об'єднань найрізноманітніших профілів, яких на українських теренах у ХІХ і на початку ХХ ст. діяло чимало, здійснювалося переважно без спеціального врахування зазначених вище особливостей. Але в науковій літературі відображено багато важливих для нас аспектів, що розкривають творчу співпрацю, взаємодію і колективну долю представників різних поколінь українських учених. Ідеться й про оглядові праці, історіографічні дослідження, у яких розглянуто, зокрема, дотичні до теми нашої статті проблеми розвитку самоорганізації українського суспільства як основи національно-культурного руху, ролі української періодики в національно-культурних трансформаціях [12], так і про спеціальні студії, присвячені історії мережі наукових товариств і об'єднань в Україні [5; 9], зокрема проблемам зародження та етапам і провідним спрямуванням діяльності Наукового товариства імені Шевченка [1; 4] та Українського наукового товариства, заснованого М. Грушевським 1907 р. у Києві [10; 11], співвідношенню між державницькими засадами організації і принципами самоорганізації наукового співтовариства під час заснування Української академії наук (погляди її фундаторів, передусім В. Вернадського і М. Василенка ¹).

Водночас на подальшу ґрунтовну розробку з позицій не лише теоретичного наукознавства та історії науки, а й важливих напрямів соціогуманітаристики — історії суспільної думки, культурології, соціальної психології, демографії, біоісторіографії, дослідження України в контексті етапів європейських та світових цивілізаційних і культурних процесів, заслуговують проблеми біографіки вітчизняної науки. На часі — поглиблене осмислення крізь призму біографіки спільної наукової і людської долі цілих поколінь учених, створення колективної біографії представників окремих генерацій та вивчення їх взаємодії в науковому житті — і в минулому, і нині.

Окреме дослідницьке поле в біографіці української науки — вивчення світоглядних, ціннісних змін у середовищі вчених, осмис-

¹ Історія академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали. Київ : Наукова думка, 1993. С. 72–75.

лення ними завдань, принципів і очікуваних результатів самоорганізації наукового співтовариства. Ідеться, зокрема, про розуміння науковцями співвідношень між традиційним і новаторським, зміну пріоритетів, переосмислення здобутків минулого, наслідування, співпрацю і потенційні конфлікти між представниками різних генерацій; рефлексії науковців на зміни, які відбуваються у світовій та українській науці, освіті й культурі.

Поряд з університетами та іншими навчальними закладами, дослідницькими інституціями, громадським науковим об'єднанням як одній з основних форм організації наукової сфери і просвітницької діяльності належить особливе місце в історичному й сучасному поступі вітчизняної науки, освіти і культури. Вони є основою формування інтелектуального співтовариства, у якому відбуваються процеси згуртування і професійної комунікації вчених, що працюють у різних наукових установах і поза їхніми межами, консолідації зусиль на визначенні й розв'язанні першочергових наукових і суспільних завдань, виховання нових генерацій науковців, передачі їм досвіду й традицій попередників. Особливо це стосується громадських наукових об'єднань, діяльність яких зосереджена у сфері соціальних та гуманітарних досліджень.

Вітчизняне інтелектуальне співтовариство від часу свого зародження, формуючись ще в межах підпорядкованих церковним і світським владам установ і осередків, завжди прагнуло до згуртування своїх сил — і формального, і неформалізованого спілкування, до вільної, за власними правилами, дієвої самоорганізації і в безпосередніх дослідницьких, і в освітніх завданнях; у боротьбі за свої корпоративні права, свободу наукового пошуку, утвердження гуманістичних, демократичних принципів та морально-етичних норм співпраці.

Розуміння спільної, колективної долі всіх причетних до наукової творчості, прагнення до інтенсивної міжособистісної комунікації, усвідомлення потреби згуртовуватися в інституціалізовані й неформальні осередки — це загалом невіддільна риса світової наукової спільноти. Але визначального, першорядного значення ці ознаки набули саме в Україні, де століттями несприятливі політичні умови потребували від учених і освітян єднання зусиль для досягнення національних інтересів поза межами офіційних державних наукових установ і навчальних закладів. Особливе значення мало й те, що в складних реаліях вітчизняного минулого інтелектуальне

наукове співтовариство незрідка змушене було перебирати на себе функції недостатньо розвинених, пригнічених владою, інституцій громадянського суспільства, бути чи не головним провідником ідей національного поступу.

Ці риси у тих чи тих зародкових формах були притаманні вже колу інтелектуалів, що єдналися навколо церковних навчальних та наукових центрів — Острозької академії (1576–1636), Києво-Могилянської академії (із 1615 р.), Чернігівського (1700–1776), Харківського (1722–1817), Переяславського (1738–1788) колегіумів. Ці перші осередки формування української інтелігенції відігравали в тодішньому суспільному і духовно-культурному просторі підвладної на той час Російській імперії частині України роль потужних центрів тяжіння, поширюючи свій вплив і за її межі.

Заснування на початку національного відродження — у першій половині XIX ст. вищих навчальних закладів — університетів у Харкові (1804) і Києві (1833), Рішельєвського ліцею в Одесі (1817) та Ніжинської гімназії вищих наук (1820), а також Одеського товариства історії і старожитностей (1839) надало процесам згуртування наукової й освітянської громадськості нового характеру й масштабів, сприяло організації і всередині цих інституцій, і навколо них, мережі формальних і неформальних осередків, які не лише об'єднали зусилля досвідчених учених, а й створили умови для ідейного формування молодого покоління різностанової за походженням інтелігенції, котре стало рушієм національного поступу.

Широко відомим в історії початкового етапу українського національного відродження в 30–40-х роках XIX ст. став неформальний літературний гурток молодих професорів і студентів Харківського університету (Харківська школа романтиків), який об'єднав учених-гуманітаріїв та освітян І. Срезневського (1812–1880), А. Метлинського (1814–1870), М. Костомарова (1817–1886), І. Розковшенка (1809–1889), О. Шпигоцького (1809–1899), поетів Л. Боровиковського (1806–1889), М. Петренка (1817–1862), О. Корсуна (1818–1891), Я. Щоголіва (1824–1898).

Власне, саме молоді вихованці й співробітники Київського (Св. Володимира) та Харківського університетів — М. Костомаров (1817–1885), Т. Шевченко (1814–1861), П. Куліш (1819–1897), М. Гулак (1821–1899), Д. Пильчиков (1821–1893), О. Маркевич (1822–1867), О. Навроцький (1823–1892), В. Білозерський (1825–1899) та Г. Андрузький (1827 – після 1864) організували в 1845–

1846 рр. Кирило-Мефодіївське братство, інтелектуальним зусиллям якого Україна завдячує появі першого програмного маніфесту національного руху.

Із середини XIX ст. на зміну розрізним творчим та громадським ініціативам, переважно неформальному спілкуванню вчених — наукових лідерів та їхніх учнів і послідовників, почалося формування громадської наукової інституційної мережі, сталих комунікативних майданчиків для обміну досвідом, спільних обговорень методологічних проблем, результатів досліджень, визначення завдань і перспектив на майбутнє. Поряд з університетськими кафедрами та факультетами розгорнулося формування наукових товариств та близьких до них за характером і спрямованістю роботи, способом організації комітетів, комісій, інших самоврядних осередків. Значна частина їх, особливо ті, що мали статус регіональних відділень загальноімперських товариств у галузі природничих та технічних або сільськогосподарських наук, зосереджувалися на суто наукових і прикладних завданнях. Їхня діяльність відіграла велику роль не лише в зростанні науково-технічного й економічного потенціалу України, піднесенні економічного життя, загального рівня культури населення, а й у розвиткові форм наукових комунікацій, що мало загальне значення для зростання українського наукового співтовариства.

Водночас особливе місце серед громадських наукових структур упродовж XIX — початку XX ст. посіли інституції, які вплинули не лише на загальний поступ вітчизняної науки, освіти і культури, а й на процеси національного піднесення, розвитку й утвердження національної ідеї. Ідеться насамперед про ті, що об'єднали у своїх лавах представників гуманітарних і соціальних наук, котрі є першорядними рушійними силами суспільного поступу.

Важливим центром, який одним із перших дав значний поштовх згуртуванню наукового співтовариства на патріотичних, українознавчих засадах, стала Київська археографічна комісія (Тимчасова комісія для розбору давніх актів), діяльність якої було започатковано ще 1843 р. за ініціативою М. Максимовича (1804–1873). Створена як інституція, підпорядкована генерал-губернаторові й призначена для збирання і публікації документів з метою «обрусіння краю», вона у своїй пошуковій і дослідницькій роботі відразу вийшла далеко за межі окреслених їй владою політичних цілей, фактично набула характеру і значення українського патріотичного громадського наукового об'єднання.

Робота комісії зібрала вчених, насамперед істориків кількох поколінь: тих, хто починав працювати на дослідницькій ниві ще в 30–40-х роках XIX ст. — М. Судієнка (бл. 1803–1874), М. Іванишева (1811–1874), М. Рігельмана (1817–1888), М. Костомарова (1817–1885), П. Куліша (1819–1897), П. Лебединцева (1820–1896), М. Гулака (1821–1899), і тих, хто прийшов у науку в часи суспільного піднесення початку 60-х років, а згодом — громадянського протистояння «забороні українства» в 70–80-х роках — В. Антоновича (1834–1908) та його вихованців О. Левицького (1848–1922), І. Каманіна (1850–1921), а також О. Лазаревського (1834–1902), М. Владимирського-Буданова (1838–1916); В. Іконникова (1841–1923), В. Щербину (1850–1936/38 ?), А. Стороженка (1857–1926 ?). Усі вони, співпрацюючи з комісією, стали першовідкривачами і публікаторами багатьох документів із українського минулого, що було на той час вагомим науковим завданням і напрямом роботи.

Діяльність Київської археографічної комісії в історії вітчизняної соціогуманітаристики особливо важлива, оскільки вона чи не першою в Україні розгорнула систематичні дослідження, втілила в практику перспективне планування пошукової та камеральної археографічної роботи, підготовку тематичних серій документів, що дало змогу їй реалізувати багато масштабних видавничих проєктів. Київська археографічна комісія своєю працею чи не більшою мірою, ніж університетська наука, сприяла становленню й розвитку в Україні потужної школи кваліфікованих істориків, архівістів та археографів.

Закладені Київською археографічною комісією традиції продовжилися та збагатилися новими дослідженнями в наступні десятиліття в діяльності інших громадських наукових об'єднань. На початку 1870-х років під визначальним ідейним впливом Старої київської громади постав, хоч і на зовсім короткий період (1873–1876), як легальний центр національно-патріотичної наукової і культурницької праці, Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Ця інституція об'єднала понад 180 провідних діячів української науки і культури — коло значно ширше, ніж співтовариство, яке вже гуртувалося навколо Київської археографічної комісії й суттєво від нього відрізнялося рішучими українофільськими переконаннями учасників. Серед них, поряд із О. Кістяківським (1833–1885), В. Антоновичем (1834–1908), П. Житецьким (1837–

1911), трохи старшими за головних ідейних провідників справи — П. Чубинського (1839–1884) та М. Драгоманова (1841–1895), були переважно молоді, тридцятирічні на той час учені та діячі культури О. Лашкевич (1842–1889), М. Лисенко (1842–1912), М. Зібер (1844–1888), О. Русов (1847–1915), Ф. Вовк (1847–1918). Вони були виразниками вже зовсім іншого кола суспільних ідеалів і уявлень про необхідну для національного розвитку України спрямованість наукових студій. Південно-західним відділом Російського географічного товариства (РГТ) було здійснено важливі кроки для започаткування систематичних досліджень України, насамперед економіко-статистичних та етнографічних. За своїм інтелектуальним й ідейним потенціалом ця інституція могла б стати основою формування загальнонаціонального центру науки і культури європейського академічного рівня². Зазначене багато в чому й обумовило швидкий розгром її діяльності урядом і заборону українства сумнозвісним Емським указом 1876 р. та адміністративну висилку М. Драгоманова й П. Чубинського з України.

Настання в царській Росії доби політичної реакції, одним із визначальних проявів якої був перехід самодержавства до жорсткої боротьби проти українського національного руху, здійснило значний негативний, деморалізуючий вплив на суспільне життя в цілому, наукове середовище, діяльність усіх громадсько-наукових осередків. За таких умов заснування в 70–80-х роках низки наукових товариств соціально-гуманітарного профілю можна оцінювати і як прагнення вчених до більш надійної і безпечної для них легалізації та інституціалізації їх громадсько-наукової комунікативної діяльності, і як результат руху, спрямованого на професійне згуртування професорсько-викладацької спільноти, але, з іншого боку, і як зовні поступливі адміністративні заходи, що забезпечували б надійний контроль за науковою сферою. Співвідношення між одним і другим було впродовж десятиліть досить мінливе і позначене певними конфліктами й компромісами, що розв'язувалися переважно на користь влади.

Формальна залежність наукових товариств і організацій від державних університетів, а також адміністративні й цензурні ути-

² Демуз І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми) // Література та культура Полісся. Вип. 73. Серія «Історичні науки». № 1. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 210–223.

ски спрямували працю провідних об'єднань учених — Історичного товариства Нестора-літописця (1872–1931), Харківського історико-філологічного товариства (1873–1919), Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті в Одесі (1889–1923) в річище загалом лояльної до влади суто академічної, професорської дослідницької та видавничої роботи. Ця громадянська кволість зусиль була очевидною і для самих членів товариств. Але, можливо, саме завдяки цьому вони, на відміну від Південно-західного відділу РГТ, за імперської доби не зазнали суттєвих політичних гонінь і були зліквідовані вже більшовиками.

У діяльності згаданих наукових товариств брали участь майже всі відомі вчені дореволюційної доби й широке коло їхніх колег, учнів і послідовників. Співпрацею фактично трьох поколінь професійних учених і аматорів науки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було досягнуто значних здобутків, які піднесли українську гуманітаристику на один щабель із досягненнями європейських учених і нині слугують інтелектуальному розвитку сучасної незалежної України. Праці вже згаданих істориків старшого покоління — П. Лебединцева (1820–1896), В. Іконникова (1831–1923), О. Лазаревського (1834–1902), В. Антоновича (1834–1908), М. Владимирського-Буданова (1838–1916), молодших від них на 15–20 років Я. Новицького (1847–1925), О. Єфименко (1848–1918), В. Щербини (1850–1936), а також літературознавця М. Дашкевича (1852–1908), сходознавця Ю. Кулаковського (1855–1919), дослідника козацької старовини Д. Яворницького (1855–1940), а згодом, уже наприкінці століття, представників нової генерації істориків — Д. Багалія (1857–1932), Д. Міллера (1862–1913), М. Грушевського (1867–1934), В. Модзалевського (1882–1920) та інших членів наукових товариств, які публікувалися, зокрема й у виданнях цих товариств — «Чтениях в историческом обществе Нестора летописца» (1879–1914), «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914), «Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете» (1890–1916) — не втратили наукового значення й активно використовуються нашими сучасниками.

Дослідження й публікації українських учених, засновані на осмисленні документальних фактів, а не на розбудові ідеологічних міфів, як це значною мірою було притаманно на той час (і нині) російській науці, розкрили справжнє багатство української історії і культури,

«залюднили» минуле численними іменами. Однак висловимо думку, що провідні університетські наукові товариства через реалії свого часу так і не змогли — з погляду нашого сучасного перепрочитання минулого — вповні утвердитися як провідні центри української національної, патріотичної гуманітаристики. Зв'язаність тодішніми вимогами й правилами певною мірою зводила напрацювання українських учених до рівня регіональних досліджень, подібних, для прикладу, на вивчення російського Поволжя або Уралу.

Так само вимушеною лояльністю до влади, відчутними рисами ідейного «малоросійства» й «антикварності» дослідницької проблематики була позначена і спрямованість роботи Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894–1919), історико-краєзнавчого Товариства дослідників Волині (1900–1917), а також губернських учених архівних комісій — Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської, Київської та церковно-археологічних товариств, внесок яких у розвиток історико-культурних досліджень та згуртування наукових сил був, принаймні зовні, політично нейтральним. Те саме ще більшою мірою стосувалося й різних наукових товариств вузького галузевого спрямування й регіональних відділень загальноімперських організацій — педагогічного, правничого, економічного, сільськогосподарського, медичного, природознавчого, хімічного, фізико-математичного, технічного профілів, які функціонували в багатьох містах України. Хоча певна опозиційність владі, переважно ліберального спрямування, незрідка була притаманна і їхній діяльності.

Цілком закономірним у цій ситуації було те, що першорядним центром згуртування патріотичного наукового співтовариства стали не безпосередньо підконтрольні (через університети) наукові товариства або інші інституції, а незалежний журнал «Киевская старина», створений у 1882 р. на засадах громадської ініціативи й підтримуваний приватними пожертвуваннями та передплатниками. Навколо нього згуртувалися поряд з ученими старшого покоління — П. Лебединцевим (1820–1896), О. Лазаревським (1834–1902), В. Антоновичем (1834–1908), П. Єфименком (1835–1908), П. Терновським (1838–1884) — представники молодшої від них генерації: І. Новицький (1844–1890), О. Левицький (1848–1922), В. Горленко (1853–1907), М. Сумцов (1854–1922), Д. Багалій (1857–1932) та багато інших.

Усіма визнано, що журнал «Киевская старина» — унікальне явищем у вітчизняній науці й культурі XIX ст. за своєю патріотичною спрямованістю, високим інтелектуальним рівнем, а також широтою діапазону висвітлюваної літературної, історичної, етнографічної проблематики. Хоча багатьом дослідницьким та археографічним публікаціям журналу й була притаманна певна «антикварність» тематики, він ішов у ногу зі своїм часом. На сторінках «Киевской старины» були відображені численні проблеми тогочасного суспільного, національного розвитку.

Говорячи про ситуацію, у якій працювали вчені-гуманітарії кількох поколінь на Наддніпрянській Україні, не можна не згадати про ще одну важливу національно-патріотичну ініціативу неформального наукового співтовариства, відомого в історіографії як «гурток В. Антоновича». У 1890-х роках дослідницька група під його керівництвом розгорнула підготовчу роботу до створення біографічного словника українських діячів. До цього колективу входили, за винятком старшого за віком О. Кониського (1836–1900), учені переважно середнього — І. Каманін (1850–1921), В. Щербина (1850–1936) та молодшого тогочасного покоління — Г. Берло (1859–1942), К. Мельник (Мельник-Антонович, 1859–1942), М. Грушевський (1866–1934), М. Василенко (1866–1935), О. Лотоцький (1870–1939), С. Єфремов (1876–1939). Хоч не було можливостей втілити цей проєкт у життя, реальним його результатом, на думку відомої дослідниці С. Ляшко, стало формування плеяди дослідників, які продовжили цю працю у створеній у 1918 р. Біографічній комісії УАН–ВУАН [8, с. 15].

Отже, попри всю несприятливість умов для розвитку соціогуманітаристики на патріотичних, народознавчих засадах, обмеження й гоніння проти неї в українських землях, що входили до складу Російської імперії, упродовж середини XIX — початку XX ст. сформувалися міцні традиції громадського згуртування науковців і освітян, які втілювалися в співпрацю поколінь учених, котрі увійшли в науку до 50-х років, згодом у 60–70-х роках, а також наприкінці XIX ст. Ця естафета поколінь знаменувала утвердження вітчизняної соціогуманітаристики на її патріотичних, народознавчих ідейних засадах. Упродовж середини XIX — початку XX ст. відбувся поступовий перехід від романтизації української старовини до її глибокого осмислення спочатку вченими-українофілами, згодом — свідомими політичними українцями з позицій позитивістської нау-

ки Нового часу. Українська соціогуманітаристика постала як оригінальний, інтелектуально самостійний феномен, що стояв у рівень з європейською наукою і культурою.

Реальним утіленням естафети поколінь стало розширення тематичного діапазону досліджень, збагачення методології, формування і розвиток традицій київської історичної школи, яка визначила характерні риси української історичної науки і вітчизняної соціогуманітаристики в цілому. Водночас гостро відчувалася необхідність консолідації єдиного інтелектуального, дослідницького інформаційного простору науки й культури, важливого для національного піднесення України.

У вітчизняній літературі поширені уявлення про свідоме, майже вольове рішення, «перенесення» центру українського національного інтелектуального поступу наприкінці XIX ст. на західні землі у зв'язку з неможливістю вповні реалізувати на Сході його назрілі завдання. Важливою віхою в цьому процесі вважають організацію у Львові Наукового товариства імені Шевченка.

На наш погляд, такі твердження є певним спрощенням. Оскільки обставини, що склалися в Російській імперії, були вкрай несприятливі для розвитку української науки і культури, то пошук українською патріотичною громадськістю можливостей для розгортання більш широкої й вільної видавничої діяльності в Галичині справді став потужним каталізатором зусиль для налагодження тісної співпраці із західноукраїнськими інтелектуалами.

Однак тези щодо «перенесення» применшують значення власного, дуже складного шляху ідейних пошуків, який пройшло українство, його інтелігенція в Галичині, на Закарпатті та Буковині в процесі громадсько-політичного та інтелектуального становлення. У часом гострій боротьбі суспільних течій, які по-різному бачили модель національного розвитку України, цей поступ крок за кроком зміцнював проголошену ще в час Весни народів 1848 року переконаність у органічній єдності Заходу і Сходу України, необхідності спільної боротьби за її національне, а згодом і державницьке самоствердження.

На Західних землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії, українська громадськість об'єктивно мала значно більший простір свободи для самоорганізації, реалізації своїх незалежних ініціатив, однак могла спиратися при цьому лише на досить обмежені сили і матеріальні засоби. Іншою особливістю розвитку

української наукової спільноти на Заході, яка визначала спрямованість і форми її інтеграції та практичних дій, була дуже тісна залученість у перебіг суспільно-політичних процесів — значно більшою мірою, ніж на Сході України, де для цього просто не було умов. Отже, на Заході йшлося насамперед про активність на ниві боротьби за етнокультурне збереження, захист політичних і соціальних інтересів українців, піднесення освіти і культури, а вже потім про суто «академічну» дослідницьку діяльність.

Традиції організації громадсько-наукової і культурно-просвітницької праці, які були нерозривно пов'язані між собою, мають давні корені. Вона посідала першорядне місце в діяльності давнього, ще з XV ст., Успенського ставропігійного братства у Львові, перетвореного 1788 р. на Ставропігійський інститут. Однак згодом, у середині XIX ст., цей заклад перейшов на позиції «єдиного руського народу» і перетворився на один з центрів конфронтації зі щораз більшим українським національним рухом у його модерному, європейському вимірі. Зі Ставропігійським інститутом упродовж десятиліть пов'язана праця Д. Зубрицького (1777–1862) — зачинателя галицької історичної науки нового часу. Сильною стороною його творчої діяльності була спрямованість проти польської експансії.

Кінець XVIII — початок XIX ст. позначений поширенням, особливо на Закарпатті, загальнослов'янського просвітницького руху будителів. Представники цих перших поколінь патріотів-одномудців — греко-католицьких священників, педагогів і громадсько-культурних діячів — І. Базилович (1742–1821), М. Лучкай (1789–1843), О. Духнович (1803–1865), а також їхні молодші послідовники А. Добрянський (1817–1901), О. Павлович (1819–1900) прагнули пробудити в народі національну самосвідомість через упровадження в освіту рідної мови (хоч незрідка у варіанті «язичія»), вивчення української історії і культури, розвиток зв'язків між усіма частинами України.

Першою спробою згуртування громадсько-наукового об'єднання українського національно-патріотичного спрямування в Галичині стала славнозвісна «Руська трійця» — гурток галицької молодшої інтелігенції, створений 1831 р. М. Шашкевичем (1811–1843), Я. Головацьким (1814–1888) та І. Вагилевичем (1811–1868).

Знаменні події Весни народів 1848 р. — постановня Головної Руської Ради, яка декларувала єдність 15-мільйонного українського народу на Заході і Сході; організація першого в історії Галичини з'їз-

ду українських діячів освіти, науки і культури — Собору руських учених, скликаного за ініціативою спадкоємця й активного пропагандиста ідей «Руської трійці» М. Устияновича (1811–1885); заснування національної наукової інституції — кафедри української мови і літератури («руської мови та словесності») на чолі з Я. Головацьким у Львівському університеті — дали новий поштовх піднесенню українського руху, хоч і недостатній ще для подолання консервативних старорусинських (згодом — москвофільських) тенденцій у ньому. Провідну роль у громадському житті, в освіті й науці відіграло на той час досить консервативно налаштоване покоління інтелігенції, органічно пов'язане з греко-католицькою церквою.

У подальшому гостра боротьба за вибір життєдайної моделі національного поступу, яка тривала десятиліттями в галицькому суспільстві, позначилася і на українському науковому та освітянському співтоваристві, яке перебувало в стадії непростого і суперечливого становлення. Відсутність у галицьких українців розвинутої опори в університетському середовищі (на противагу тому, як це було на Наддніпрянській Україні) змушувала західноукраїнських інтелектуалів спиратися переважно на незалежні громадські організації культурно-освітнього спрямування.

Від доби Весни народів центром згуртування науково-освітнього співтовариства стала заснована за рішеннями Собору руських учених у Львові (1848 р.) Галицько-Руська матиця — культурно-просвітницька організація, схожа на ті, що існували в Чехії, Словаччині, Сербії, Хорватії. Визначальну роль у її становленні відіграли Я. Головацький та інші діячі покоління «Руської трійці» — церковник, політик і освітянин М. Куземський (1809–1879), а також представники наступної генерації — історик, архівіст, мовознавець і громадський діяч А. Петрушевич (1821–1913), історик, журналіст і письменник Б. Дідицький (1827–1909) та інші, світогляд яких у середині XIX ст. значною мірою коливався між ідеями русинського патріотизму, слов'янофільства і москвофільства.

Пізніше, після реформ 60-х років XIX ст. в Австро-Угорщині, унаслідок яких посилювалося польське домінування в Галичині, угорське на Закарпатті, румунське на Буковині, а отже, зруйнувалися сподівання старорусинів на підтримку Відня, серед українства загострилася боротьба навколо пошуку подальших шляхів захисту національних інтересів: обстоювати позиції єдності українського

народу на Сході і Заході чи орієнтуватися на допомогу імперської Росії, щоб уникнути повної денаціоналізації.

Ідейне протистояння, що розгорнулося на цьому ґрунті, не лише на громадсько-політичному рівні, а й в освітянському і науковому середовищі, в історичному розумінні було конфліктом політичних генерацій: старорусинів, а за ними й москвофілів з одного боку і народовців-українофілів — з другого. Водночас прихильники цих напрямів за своїм віком незрідка належали до одного покоління. До того ж москвофільство, відчутно втрачаючи позиції з 80-х років як явище вже анахронічне в атмосфері утвердження української національної ідеї наприкінці XIX ст., зберігало інерцію свого існування і поступового згасання аж до Першої світової війни. Ці процеси виразно позначилися на долі багатьох старших за віком діячів науки — Я. Головацького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, які опинилися фактично в ізоляції.

Коли в науковій і видавничій діяльності Галицько-Руської матиці виразно означився перехід від домінування ідей розвитку української за своїм духом науки і освіти на позиції підтримуваного Росією агресивного політичного москвофільства, провідна роль у згуртуванні нового за своїми ідейними устремліннями покоління наукової і освітянської інтелігенції поступово перейшла до заснованого 1868 р. у Львові товариства «Просвіта». Створене для координації українського просвітницького руху, воно поширило свій вплив не лише на Галичину, а й Буковину та Закарпаття. У діяльності «Просвіти», яка тяжіла до українофільської народовської ідеології і, власне, стала реальною організаційною основою, навколо якої і сформувалося народовство як політична течія, брали участь представники різних за віком поколінь: поряд зі знаними політичними і громадськими діячами, відомими також своїми науковими працями, зокрема Ю. Лаврівським (1821–1873), молодші — О. Огоновський (1833–1894), К. Сушкевич (1840–1885), О. Партицький (1840–1895), освітяни і діячі культури А. Вахнянин (1841–1908), О. Борковський (1841–1923), Ю. Романчук (1842–1932), А. Січинський (після 1845–1893), В. Федорович (1845–1917), В. Ганкевич (близько 1848–1880). Визначальним напрямом діяльності «Просвіти» стала реалізація численних освітянських, культурологічних, видавничих проєктів, насамперед випуск навчальної літератури, заснування шкіл та читалень. Члени «Просвіти» систематично друкувалися в різноманітних виданнях, самі були їх видавцями і

редакторами. Отже, у їхній спільній роботі йшлося не лише про організацію і координацію наукових досліджень, які індивідуально здійснювало чимало членів «Просвіти», а й про поширення й популяризацію наукових знань серед широкого народного загалу. Крім того, по суті «Просвіта» була тим ідейним центром, навколо якого поставали і розвивалися інші, дуже різноманітні за характером, призначенням, цільовою аудиторією впливу освітянські, культурно-мистецькі, видавничі проєкти. Із «Просвітою» активно співпрацювали культурологічні товариства — «Руська бесіда», утворена у Львові ще 1861 р. Ю. Лаврівським, та однойменна «Руська бесіда» на Буковині (заснована 1869 р.), в ідейному спрямуванні діяльності яких із 80-х років так само переважав народовський напрям. Значно пізніше, уже на початку ХХ ст., осередки «Просвіти» розгорнули роботу і на Правобережній Україні, що перебувала під владою Російської імперії.

Саме від закладених «Просвітою» традицій тісної громадської співпраці вчених і освітян на ниві патріотичного служіння національним інтересам бере початок лінія, безпосередньо пов'язана із заснуванням 1873 р. у Львові Літературного товариства імені Шевченка (ЛТШ) і перетворенням його 1892 р. на Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). У цьому розумінні вони органічно постали на галицькому ґрунті, а не були штучно «привнесені» туди ззовні, як то незрідка спрощено подається і в сучасній літературі та підручниках. Ідея започаткування у Львові вільної української видавничої інституції, яка поклала початок Товариству, належала одночасно і галицьким народовцям К. Сушкевичу (1840–1885), С. Качалі (1815–1888), і українським патріотам — старогромадівцям на Наддніпрянській Україні О. Кониському (1836–1900), Д. Пильчикову (1821–1893), М. Жученку (1840–1880), меценатці графині Є. Милорадович зі Скоропадських (1832–1890). Саме на ґрунті порозуміння між ними й постало рішення щодо надання справі фінансової підтримки [3, с. 3]. Пізніше думка про потребу перетворити товариство з вузько замкненої корпорації, яка опікувалася переважно видавничими справами, на наукове товариство із залученням до його організованої за окремими напрямками дослідницької роботи широкого освітянського і наукового загалу була висловлена галичанином О. Барвінським (1847–1926) у 1890 р. [3, с. 7–8].

Трансформація в 1892 р. Товариства на громадсько-наукову організацію, створення в його складі з метою розвою систематичної

дослідницької роботи філологічної, історико-філософської та математично-природничо-лікарської секцій, започаткування «Записок Наукового товариства імені Шевченка», а з 1898 р. також «Літературно-наукового вістника» (на базі видаваного ще з 1885 р. літературного часопису ЛТШ «Зоря»), розгортання випуску наукової літератури знаменувало піднесення діяльності НТШ на якісно новий рівень. Значну роль у цьому процесі відіграла невтомна праця М. Грушевського (1866–1934), молодого ще на той час вихованця В. Антоновича, рекомендованого ним у 1894 р. на посаду професора у Львівському університеті. М. Грушевський очолював НТШ із 1897 до 1913 р., і це був час найвищого піднесення діяльності Товариства.

У Львові М. Грушевський започаткував формування цілісної концепції історії України, покладеної ним в основу багатотомної «Історії України-Руси», створив наукову школу, виховав плеяду відомих учених — О. Терлецького (1873–1958), С. Томашівського (1875–1930), М. Кордубу (1876–1947), І. Джиджору (1880–1919), В. Герасимчука (1880–1955), І.-М. Кревецького (1883–1940), І. Крип'якевича (1886–1967).

Незважаючи на те, що у своїй діяльності М. Грушевський обстоював НТШ як науковий центр академічного типу і не наголошував спеціально на його загальнонаціональному суспільно-політичному значенні, давно утвердилася думка, що історія українських громадських наукових організацій і об'єднань учених від часу постання НТШ як загальнонаціонального інтелектуального центру і до наших днів є явищем за своїм ідейним і змістовим наповненням значно більш вагомим, багатоплановим, ніж шляхи поступу наукових інституцій багатьох країн зарубіжного світу, чия діяльність була зосереджена переважно лише на організації та координації наукових досліджень більш чи менш широкого профілю.

Утвердженню наукового авторитету НТШ серед інших європейських академічних інституцій чимало посприяло запровадження у 1898 р. інституту «дійсних членів» із числа провідних вчених. На перших виборах дійсних членів НТШ, які відбулися 1899 р., до складу історично-філософської секції увійшло 12 дійсних членів [3, с. 15]: М. Грушевський (обраний керівником секції), В. Антонович, Ф. Вовк, О. Дністрянський, М. Зобків, К. Левицький, В. Охримович, Ю. Сіцінський, П. Стебельський, Ос. Терлецький, С. Томашівський, Я. Шульгин; філологічної — 10 дійсних членів:

І. Франко (керівник секції), О. Барвінський, В. Гнатюк, М. Дикарив, І. Кокорудз, О. Колесса, О. Кониський, В. Коцовський, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський; математично-природничо-лікарської — 10 дійсних членів: І. Верхратський (керівник секції), Г. Величко, І. Горбачевський, О. Дакура, В. Левицький, П. Огоновський, Е. Озаркевич, І. Пулюй, Ш. Сельський, О. Черняхівський³. Красномовним підтвердженням загальноукраїнського статусу НТШ було й те, що від чверті до третини авторів його видань становили вчені з Наддніпрянської України (хоча це часто і наражало їх на утиски з боку російської влади).

Різним аспектам багатопланової діяльності НТШ у Львові, часом дуже драматичної і сповненої внутрішніх конфліктів, присвячена величезна кількість опублікованих документів і досліджень. Широке висвітлення в літературі здобули, зокрема, важливі з погляду просопографії, аналізу наукової і психологічної атмосфери в НТШ конфлікти М. Грушевського з учнями і колегами — сюжети, які, однак, жодною мірою не применшують значення здобутків НТШ і його очільника⁴. Із позицій біографіки української науки, на прискіпливу увагу заслуговує естафета поколінь, біля джерел якої стояло НТШ, аналіз колективної долі і здобутків кількох генерацій учених, які, діючи здебільшого у складних і несприятливих умовах, своєю подвижницькою працею зберігали і продовжували закладені НТШ традиції упродовж ХХ і початку ХХІ століть.

Безпосереднім перенесенням ідейних і організаційних принципів діяльності львівського НТШ на Наддніпрянську Україну стало заснування М. Грушевським 1907 р. у Києві Українського наукового товариства (УНТ). Подібно до НТШ, УНТ утворило у своєму складі секції — історичну та філологічну, а також природничо-технічну, медичну і статистичну комісії, залучило до співпраці вчених різних поколінь не лише з Наддніпрянщини — В. Антоновича (1834–1908), О. Левицького (1848–1922), І. Каманіна (1850–1921),

³ Діяльність секцій і наукових комісій товариства // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Число 1. С. 27–28.

⁴ Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. 1991–1992. № 3–4. С. 319–332; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. Львів, 1995. Вип. 2. С. 143–156.

Б. Грінченка (1863–1910), М. Василенка (1866–1935), М. Біляшівського (1867–1926), В. Щербаківського (1876–1957), В. Перетца (1870–1935), В. Модзалевського (1882–1920), І. Огієнка (1882–1972), а й із Галичини — І. Франка (1856–1916), М. Возняка (1881–1954), розгорнуло видання «Записок Українського наукового товариства», наукових збірників, журналу «Україна».

З Українським науковим товариством тісно співпрацювало також засноване в 1910 р. Київське товариство охорони пам'яток історії та мистецтва, у роботі якого брало участь чимало уславлених учених і яке пізніше, у 1920 р., фактично влилося до складу УНТ.

У вітчизняній традиції діяльність УНТ здебільшого перебувала на другому плані. Пояснюється це значною мірою тим, що обстоювані М. Грушевським концептуальні засади діяльності УНТ — зосередження на вивченні української історії, культури, суспільства, широка самоврядність в організації роботи — в умовах здобуття Україною незалежності зробили товариство своєрідним антиподом створюваної на основі концепції В. Вернадського Української академії наук (УАН) як вищої державної наукової інституції. В історичній ретроспективі життєздатність концепції В. Вернадського і М. Василенка є безперечною. Завдяки націленості своєї діяльності на розвиток науково-технічного, економічного і духовного потенціалу України Академія змогла зберегти себе в умовах наступу більшовицького тоталітарного режиму.

До того ж слід враховувати, що первісний задум організації діяльності УАН передбачав при наданні їй статусу вищої державної наукової установи також і її широку внутрішню самоврядність, хоч і дещо вужчу, ніж напрацьовані НТШ, УНТ та іншими незалежними громадсько-науковими об'єднаннями засади самоорганізації. Упродовж перших десяти — п'ятнадцяти років це знаходило втілення у функціонуванні численних академічних науково-дослідних комісій.

Однак чимдалі ставало все більше зрозуміло, що поступове, але невпинне одержавлення більшовицьким режимом системи академічної науки було несумісне із засадничими принципами і традиціями самоорганізації українського наукового співтовариства, напрацьованими кількома поколіннями вітчизняних учених. Зрештою і УНТ змушене було влитися до складу ВУАН і розчинитися в ній уже 1921 р., та й НТШ фактично повторило його долю у 1939 р. Усе це дуже болісно позначилося на свободі наукової творчості і життєвому шляху кількох поколінь українських учених у СРСР.

Безумовно, покоління вчених, яке увійшло в наукове життя до середини 20-х років ХХ ст., чий світогляд сформувався під впливом ідей національного самоствердження України, і в умовах поступового наступу тоталітарного режиму чимало робило для збереження засад плідної самоорганізації наукового життя, обстоювання його незалежності. Наукове співтовариство і в межах УАН–ВУАН, і наукових установ, безпосередньо підпорядкованих Наркомпросу, деякий час знаходило в собі сили зберігати риси громадського формування, самоврядності. Однак уже наприкінці 1920-х років ситуація певного ідейного плюралізму й відносної свободи наукової творчості принципово змінилася утвердженням норм, примусово встановлених радянським тоталітарним режимом.

Відтоді певні елементи самоорганізації, самостійності наукового співтовариства збереглися лише на рівні членів Академії, які мали і незрідка ефективно використовували наявні можливості для обстоювання інтересів української науки. Однак загалом одержавлення науки і освіти, адміністративний диктат і постійна ідеологічна «опіка» та контроль із боку партійних і каральних та цензурних органів ставали все сильнішими.

Однак прикметним є й інше. Упродовж довгих десятиліть панування тоталітарного режиму українські науковці, часом наражаючись на небезпеку, відкриті репресії і опосередковані утиски влади, ідеологічних партійних, каральних та цензурних органів, у доступних їм формах незмінно продовжували боронити своє право на демократичну самоорганізацію наукового життя, об'єднання творчих зусиль, розбудову вільних від контролю «зверху» творчих зв'язків між окремими вченими і науковими колективами, обстоювання нових ідей. Особливо у часи кризи тоталітарного режиму, у роки так званої «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х років, згодом — із початку 80-х років наукова громадськість змогла реалізувати чимало своїх прогресивних, демократичних, національно-патріотичних ініціатив саме через наукові товариства, академічні та університетські ради й комісії, з існуванням яких влада змушена була миритися, але не могла втримати їх під постійним контролем, особливо зважаючи на поширеність серед гуманітарної наукової інтелігенції протестних опозиційних настроїв. Важливу моральну підтримку українським науковцям надавало успішне функціонування наукових товариств та інших дослідницьких, освітніх, культурологічних, видавничих центрів, створених за кордоном в українській діаспорі.

Значною мірою цей чинник відіграв знаменну роль у відродженні й подальшому розвитку громадських наукових і освітньо-культурологічних організацій в Україні після здобуття нею незалежності.

Загалом проблеми організації й самоорганізації українського наукового співтовариства, боротьби науковців за збереження його національних патріотичних, демократичних традицій упродовж не легких десятиліть ХХ ст. в Україні та за її межами, на еміграції, мають стати темою окремого самостійного дослідження.

Висновки. Шлях розвитку вітчизняної соціогуманітаристики за доби українського національного відродження переконливо засвідчує вагомий, а на особливо драматичних зламах історії — у часи жорстоких переслідувань і заперечень існування української мови та культури, героїчного минулого й самого права нації на існування, визначальний внесок громадських наукових організацій у збереження вогнища національної думки, консолідації й успішного функціонування наукового співтовариства, розвитку його традицій. Створювані вченими або цілком самостійно, або ж на засадах реальної широкої самоврядності (наприклад, при університеті), відсутності адміністративного втручання у їхню діяльність, громадські наукові об'єднання завжди були оборонцями патріотичної спрямованості української гуманітаристики. Величезним є їхній внесок у генерування нових ідей, визначення пріоритетних дослідницьких завдань, зосередження зусиль учених на їх успішному розв'язанні, одержанні справді важливих для суспільства й незалежних від минущої політичної кон'юнктури результатів.

Коллективна думка вітчизняного наукового співтовариства, яка акумулювалася в діяльності громадських осередків, обговорювалася на їх зібраннях, утілювалася в друкованих виданнях, була тим рушієм нових ідей і звершень, які збагачували вітчизняну науку, спрямовували наукові інституції на шляхи плідної дослідницької праці. У реаліях України ХІХ — початку ХХ ст. саме громадські наукові об'єднання стали центром тяжіння й ідейного згуртування окремих учених і дослідницьких колективів університетських кафедр та факультетів, інших державних установ. Наукові товариства були простором вільної творчої взаємодії представників різних генерацій учених, у якому відбувалися передача досвіду від покоління до покоління, формування й збагачення традицій вітчизняного наукового співтовариства, народжувалися й реалізовувалися нові ідеї.

Специфікою громадських наукових об'єднань була участь у їх діяльності одночасно представників різних генерацій учених, кожна з яких спиралася на досвід попередників і власне світобачення, коло методологічних уявлень, розуміння завдань і перспектив наукової праці. Творча естафета поколінь реалізовувалася саме через їх взаємодію, безперервний діалог, а почасти і конфлікти. Власне, громадські об'єднання стали місцем зустрічі генерацій учених, одні з яких вже досягли своїх найвищих здобутків і поволі втрачали провідну роль, інші — виходили на широкий дослідницький методологічний простір. Їх взаємодія сприяла налагодженню співпраці, збереженню та розвитку досвіду й традицій у безперервній естафеті поколінь, забезпеченні горизонтальних комунікацій у науковому середовищі.

Визначальною рисою життя українського наукового співтовариства завжди була керівна роль у діяльності громадсько-наукових організацій провідних учених, які завдяки першорядним результатам своєї наукової творчості, глибокому баченню дослідницьких завдань і здобутому безперечному авторитетові серед учених були здатні згуртувати широке коло науковців, спрямовувати його діяльність. Важливу роль у цьому постійному діалозі відігравала організація масштабних наукових та видавничих проєктів, пов'язаних з іменами провідних учених своєї доби — В. Антоновичем і М. Грушевським.

В організації наукового життя співтовариство українських учених-соціогуманітаріїв пройшло знаменний шлях від перших неформальних гуртків однодумців першої половини XIX ст. до стійких, напівавтономних від університетів «професорських» наукових товариств і, нарешті, наприкінці XIX — на початку XX ст. — до створення цілком незалежних наукових об'єднань: Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського наукового товариства, Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві, які, на відміну від попередніх досить вузьких наукових корпорацій, згуртували навколо себе широкий науковий загал. Напрацьовані українським науковим співтовариством досвід спільної роботи і традиції її демократичної самоорганізації в драматичних умовах XX ст. стали основою збереження вогнища української гуманітарної науки і культури, запорукою її відродження в незалежній Україні.

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.

2. Глушко М. Народнознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895–2020) : статті та матеріали. Львів, 2022. 664 с. (Серія: Українська наукова бібліотека НТШ ; число 52).
3. Грушевський М. С. Дотеперішній розвій Наукового товариства імені Шевченка // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Число 1. С. 3–19.
4. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): сучасна вітчизняна історіографія // Переяславський літопис : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 6. С. 149–174.
5. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ — початку ХХ ст.: полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький : Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
6. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 262–269.
7. Калакура Я. Українська історіографія на переломі : від методологічного монізму до європейських орієнтирів : монографія. Київ : Київський університет, 2022. 464 с.
8. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ — 40-і рр. ХХ ст.) : нариси історії. Запоріжжя : Дике поле, 2006. 88 с.
9. Ляшко С. М. Історія формування провідних осередків біографічних досліджень та проблеми консолідації професійного співтовариства (друга половина ХІХ — ХХ ст.) // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації. Київ, 2016. С. 11–61.
10. Онопрієнко В. І., Реєнт О. П., Щербань Т. О. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1998. 243 с.
11. Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ, 2008. 351 с.
12. Семергей Н. Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ, 2020. 440 с.

REFERENCES

1. Aleksiiivets, M. M., & Savenko, V. V. (1999). *Rol Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka v ukraïnskomu natsionalnomu vidrozhenni (druga polovina 19 – pochatok 20 st.)* [The role of the T. Shevchenko Scientific Society

- in the Ukrainian national revival (second half of the 19th – beginning of the 20th century)*. Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Hlushko, M. (2022). *Narodoznavchi studii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (1895-2020)* [Ethnographic studies at the Shevchenko Scientific Society (1895-2020)]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
 3. Hrushevskiyi, M. S. (1900). Doterperishnii rozvii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Development of the Shevchenko Scientific Society up to now]. *Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 1, 3-19. [In Ukrainian].
 4. Demuz, I. (2014). Diialnist Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Lvovi (kinets 19 – pochatok 20 st.): Suchasna vitchyzniana istoriografii [The Scientific Society of Taras Shevchenko activities in Lviv (late 19th – early 20th centuries): Modern national historiography]. *Pereiaslavskiyi Litypys*, 6, 149-174. [In Ukrainian].
 5. Demuz, I. O. (2014). *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy 19 – pochatku 20 st.: Poliloh uchenykh i epokh* [Scientific societies on the territories of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: Polylogue of scientists and eras]. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine. [In Ukrainian].
 6. Kalakura, Ya. (2009). Intelktualne spivtovarystvo ukrainskykh istorykiv: Dialoh pokolin chy konflikt metodolohii [Intellectual community of Ukrainian historians: Dialogue of generations or conflict of methodologies]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 4, 262-269. [In Ukrainian].
 7. Kalakura, Ya. (2022). *Ukrainska istoriografii na perelomi: Vid metodolohichnoho monizmu do yevropeyskykh oriientyriv* [Ukrainian historiography at a turning point: From methodological monism to European landmarks]. Kyiv, Ukraine: Kyivskiyi universytet. [In Ukrainian].
 8. Liashko, S. M. (2006). *Biohrafichna dovidkova sprava v Ukraini (60-ti rr. 19 – 40-i rr. 20 st.): Narysy istorii* [Biographical reference work in Ukraine (60s of the 19th – 40s of the 20th century): Essays on history]. Zaporizhzhia, Ukraine: Dyke Pole. [In Ukrainian].
 9. Liashko, S. M. (2016). Istoriia formuvannia providnykh oseredkiv biohrafichnykh doslidzhen ta problemy konsolidatsii profesiinoho spivtovarystva (druha polovyna 19 – 20 st.) [The history of the formation of leading centers of biographical research and the problem of consolidation of the professional community (second half of the 19th – 20th centuries)]. In *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informacii* [Domestic resources of biographical and biobibliographical information] (pp. 11-61). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Onopriienko, V. I., Reient, O. P., & Shcherban, T. O. (1998). *Ukrainske naukove tovarystvo: 1907-1921 roky [Ukrainian Scientific Society: 1907-1921]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Onopriienko, V., & Shcherban, T. (2008). *Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi [Sources from the history of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Semerhei, N. (2020). *Ukrainske natsionalno-kulturne vidrozhennia druhoi polovyny 19 – pershoi tretyny 20 st.: Dyskurs novitnoi istoriohrafii [Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century: The discourse of modern historiography]*. Poltava, Ukraine: ASMI. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 21.09.2023

Volodymyr POPYK, D.Sc. (History), Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Public scientific associations and the relay of generations in nationwide socio-humanitarians in the era of the Ukrainian national revival.

The purpose of the study is to outline, from the standpoint of studying the collective biography of generations of Ukrainian scientists in the field of social and humanitarian sciences, the modern vision of the place, role and significance of public scientific associations in the formation and evolution of the national scientific community, the formation and transformation of its intellectual traditions. *The scientific novelty* consists in a purposeful appeal to the analysis of historical experience and stages of the consolidation of efforts of Ukrainian scientists of different generations on the basis of public cooperation – around scientific and educational societies, various formalized and informal scientific centers and communication platforms. The research is aimed at substantiating a deeper understanding of the fact that it is precisely the intellectual space formed by public scientific organizations that Ukrainian humanitarianism owes in many respects the development of creative forms of cooperation among scientists of different age groups, their ideological and professional growth, the expansion of the problem-thematic range of research, and the elevation of their methodological level, and at the same time the development and transformation of the experience of self-organization of the scientific community in the development of domestic science as a social institution. *The methodological foundations* of the research are based on the complex use of the principles of historicism, civilizational, sociocultural, generational and systemic approaches, the use of methods

of historiographical analysis and synthesis, the analysis of the development of the domestic scientific community, in particular, in the aspects of scientific and informational tasks of biographers. **Conclusions.** The history of the development of domestic socio-humanitarian studies convincingly testifies to the primary role in the formation and successful functioning of the scientific community of public scientific organizations, free from irresistible administrative interference of the authorities in their activities, determination of the general direction and topics of scientific research. It is these principles that still best meet the needs of the internal self-organization of the scientific environment, the development of effective communications between representatives of different generations of scientists, ensuring the freedom of scientific creativity, the establishment of democratic norms and the principles of joint work. This is a guarantee of free determination by the scientific community of priority research tasks, concentration of scientists' efforts on their successful solution, obtaining really important results for society. An indispensable condition for this should be the guiding role of leading scientists in the activities of public scientific organizations, who, thanks to the first-rate results of their scientific work, a deep vision of research tasks, and the acquired indisputable authority among scientists, are able to unite the scientific community and direct its activities. The experience gained fully retains its significance in modern conditions, it should be the basis for solving the tasks facing modern Ukrainian socio-humanitarianism.

Key words: Ukrainian national revival, socio-humanitarianism, public scientific associations, scientific societies, biography, collective portrait of generations of scientists, traditions and continuity in the scientific field.

John-Paul HIMKA,
Ph.D. (History),
Professor Emeritus,
Department of History and Classics,
University of Alberta
(Edmonton, Canada)
VIAF: 94716517
jhimka@ualberta.ca

PETER SAVARYN AND THE WESTERN CANADIAN BRANCH OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

The purpose of the article is to research an important page of Peter Savaryn's (1926–2017) biography, which reveals his work within the Western Canadian branch of the Shevchenko Scientific Society. Despite the difficult circumstances of the Ukrainian scientific emigration life in Western Canada, he made extraordinary efforts to establish the fruitful work of the Shevchenko Scientific Society and publishing its issue the *Zakhidn'okanads'kyi zbirnyk*. **Scientific novelty.** A multifaceted biographical portrait of Peter Savaryn has been created in the context of Western Canadian branch of the Shevchenko Scientific Society. The extraordinary person and one of the most influential figures of the post-war Ukrainian emigration in Canada is represented through the personal perception of the author of the article, who was a close friend of Peter Savaryn. The Shevchenko Scientific Society is a key concept, which reflects the main features of Peter Savaryn's character, first, his inexhaustible energy, human decency, devotion to the idea of preserving Ukrainians in the world, and boundless love for Ukraine. Accented relations of Peter Savaryn with representatives of the Ukrainian diaspora, members of the Shevchenko Scientific Society, contributors to the *Zakhidn'okanads'kyi zbirnyk* identify his position as a respectful and wise person with rich life experience and high moral ideals. **The research methodology** is based on the biographical criticism, focused on the historical-documentary analysis of the memoirs of Peter Savaryn and his epistolary legacy, which is stored in the Provincial Archives of Alberta (Edmonton, Canada). **Conclusion.** Based on the representative array of archival documents, numerous facts reflected in the correspondence and reflections

noted in memoirs, as well as the author's own observations during long work at the Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society, the significant and intense work of Peter Savaryn aimed at the development of Ukrainian science in the world and his profound influence on the activities of this organization in Western Canada is substantiated.

Key words: biography, Peter Savaryn, Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society, the Ukrainian diaspora in Canada, *Zakhidn'okanads'kyi zbirnyk*.

Peter Savaryn (1926-2017) was an extraordinary community leader, active in the city of Edmonton, the province of Alberta, Canada, and the world [1]. He made a major contribution to the victory of the Progressive Conservative party in the Alberta election of 1971 and was therefore able to place a number of Ukrainian-Canadians in cabinet positions. In the years immediately following he was one of the architects of Canadian multiculturalism. He played a major role in the founding of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta (1976). He served as chancellor of that university from 1982 to 1986. He also served as president of the World Congress of Free Ukrainians in 1983-88 [4, p. 513-516]. He was active in a multitude of organizations, including Plast, the Ukrainian Professional and Business Association, Friends of the Ukrainian Cultural Heritage Village, the Ukrainian National Home, the Ukrainian Canadian Congress, the newspaper *Ukrains'ki visti*, Gateway publishers, and the Brotherhood of Former Soldiers of the First Ukrainian Division of the Ukrainian National Army [3]. At the same time he maintained a law practice. He was a man of inexhaustible energy. The present article is limited to presenting his work within the Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society [2].

The Branch was founded on 3 December 1955 ¹. It would be some years before Savaryn formally joined the organization, but, as he notes

¹ This is the date provided by Ю. Кисла, «Наука у вигнанні: з історії Західньоканадського осередку Наукового Товариства ім. Шевченка» [2, p. 24], based on a chronicle prepared by Michael Chomiak. This is also the date specified in: П. Саварин, «З собою взяли Україну: Від Тернопілля до Альберти» [4, p. 345]. Another source dated the founding to 5 December 1955: Звіт з діяльності НТШ західньої Канади за роки 1996-2000, Provincial Archives of Alberta (hereafter PAA), acc. 2005.0083/54. But this later source seems wrong also on the grounds that 3 December was a Saturday, a more likely date for a founding meeting, than 5 December, a Monday.

in his memoirs, he “was an ‘informal’ member from the beginning and knew almost all the members personally” [4, p. 348]. Indeed, this was the case. For example, he was close friends with Michael Chomiak, who served terms as secretary and president of the Branch in its first decades. In fact, the Chomiak family hosted Peter and Olga Savaryn each Julian-calendar Christmas (7 January), and Peter and Michael made a pact to take care of each other’s family in the event something happened to either one of them. Peter also had a close relationship with another of the stalwarts of the Branch’s first decades, the poet and professor Yar Slavutych. Savaryn met Slavutych as soon as the latter arrived in Edmonton in 1960. Both taught in the Ukrainian courses (*kursy ukrainoznavstva*), instructing children in the Ukrainian language and the history of Ukraine. Savaryn also worked closely with Slavutych for about fifty years to produce Ukrainian language texts for schools and university. After Savaryn formally joined the Society, he and Slavutych collaborated to produce volumes of the *Zakhidn’okanads’kyi zbirnyk* (hereafter *ZKZ*)², with Savaryn obtaining funding and rounding up authors and Slavutych editing [5]. Such connections between Savaryn and other members of the Society could be adduced as well, but these two examples probably suffice.

Before he officially became a member, Savaryn occasionally attended public lectures and events organized by the Society³. As he wrote to the board in early 1971, he attended whenever he had the time to⁴. Records show that the Society had been trying to coopt Savaryn since the early 1960s⁵. The Society listed him as a “supporter” in 1967 and 1968⁶. What finally induced him to accept membership was a written invitation from Chomiak and Wasyl Kunda dated 17 January 1970 [4, p. 348]. Savaryn filled out the membership form but kept in his pocket for some time. He wanted to deliver it personally because he wasn’t sure

² «Західньоканадський збірник», далі ЗКЗ.

³ “4.1. Lists of Meetings Attendees”, Ukrainian Folklife Archive, University of Alberta, Shevchenko Scientific Society, Box 1. In this partial list, it is recorded that Savaryn attended sessions on 27 September 1959, 15 November 1959, and 21 February 1962.

⁴ Letter of 17 February 1971, PAA, acc. 2000.1309/664.

⁵ PAA, acc. 1985. 191/272.

⁶ PAA, acc. 2000. 1309/664.

if he had filled out the form correctly. But then, on 17 February 1971, he posted a letter with his membership application enclosed ⁷. Already in 1972 he was elected to the board of the Branch, and as long as the Branch functioned he remained on the board, resigning only in 2014 at the age of eight-eight ⁸. He served as vice-president of the Branch from 1978 to 1982 and as acting president while the president, Bohdan Medwidsky, was away from 1 July 1980 until May 1981. During the time of his vice- and acting presidency, Savaryn held meetings of the Branch at his law office. In 1982 he went back to serving as a member at large of the Branch board ⁹. Savaryn also served as president from the mid-1990s until 2014.

Soon after joining the society and the board, Savaryn began working with Slavutych on the project of producing the irregular periodical *ZKZ*. Savaryn served as coordinator of the first seven volumes, which were published from 1973 to 2014. Volume 8, which appeared in 2020, a year after his passing, was dedicated to his memory. Savaryn contributed articles, mostly recording events in which he himself had been actively involved, to the first seven volumes (a list of his articles appears in the Appendix). Seven hundred and fifty copies were printed of volumes 3 and 4 ¹⁰, and probably the other volumes that Savaryn coordinated appeared with similar print runs.

The activities of the Branch sputtered out about 1985, no longer exhibiting signs of life. Savaryn ascribed this hiatus in the Branch's existence to several factors. One was that the postwar migrants who had founded it were declining in health and number. In 1997 he estimated that only fifteen of the original members were still alive, including members who lived outside of Edmonton. He also blamed the "inactivity" of the younger generation that had taken over the board of the Branch in the early 1980s; the president at that time was a professor in the Slavic department at the University of Alberta, Peter Rolland. A third, and perhaps the most important, factor was that the talks and seminars that had been held by the Branch were now supplanted by the

⁷ Letter of 17 February 1971. PAA, acc. 2000. 1309/664.

⁸ PAA, acc. 1985. 191/276.

⁹ PAA, acc. 1985. 191/275-76, 281. PAA, acc. 2000. 1309/658.

¹⁰ Letter of Peter Savaryn to Omeljan Pritsak, 28 December 2001. PAA, acc. 2005. 0083/54.

talks and seminars organized by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS), founded in 1976 ¹¹ [4, p. 348].

The Branch began to revive in the mid-1990s ¹². The head of the Shevchenko Scientific Society of Canada, Wolodymyr Mackiw, several times had asked Savaryn to regenerate what had once been a very active Branch of the all-Canadian organization ¹³. Savaryn was lured back to the Society because he hoped to record more of the history of his generation's accomplishments in Canada in further volumes of *ZKZ*.

On 30 May 1997 Savaryn sent out a circular letter to “members and potential members” of the Society in Alberta. He said that he didn't know if he would be able to revive the Branch, but that it was worth trying. He was particularly interested in producing volume 3 of *ZKZ*:

In Edmonton certain things were accomplished which are worthy, so to say, to REGISTER for history, for example, how CIUS was organized, the Canadian Foundation for Ukrainian Studies, the Ukrainian Cultural Heritage Village, bilingual schooling, Verkhovyna [St. Josaphat's Senior Citizens Residence], St. Michael's Long Term Care Center, the Huculak Chair of Ukrainian Culture and Ethnography, the Nova Program, the Ukrainian Resource and Development Center at Grant MacEwan, and so forth. Dr. Mackiw, of course, would like us to renew the Branch, and especially to draw in younger members (and we have a lot of candidates who have an education! and qualifications!), but again, what I would like is to publish a third *ZKZ* and leave people a free choice as to membership in the Shevchenko Scientific Society. As they wish, they can sign up or not. The main thing is whether they will WRITE about what they know for the *ZKZ*.

And so, since the start of this year, meeting with various individuals, I have been asking them: could you write something, e.g., about how the Ukrainian Cultural Heritage Village was created, or the Huculak Chair, etc. And, miraculously, so far, I have recruited fifteen individuals who are “ready”. They would have to finish writing by the end of the year,

¹¹ Peter Savaryn, circular letter to “members and potential members” of the Edmonton Branch, 30 May 1997, PAA, acc. 2005.0083/14.

¹² Savaryn paid his membership dues to the Shevchenko Scientific Society in Canada already in 1995. PAA, acc. 2005. 0083/17.

¹³ Звіт з діяльності НТШ західньої Канади за роки 1996–2000. PAA, acc. 2005. 0083/54.

Prof. Slavutych has agreed to edit the volume without payment, the Ukrainian Commemorative Society ¹⁴ and the Shevchenko Foundation might perhaps provide some funding, and the *Zbirnyk* would come out. Because there is no such thing as “unwritten history,” and the people, We, are getting old, and who in that case will be writing? Of course, I still have in mind other individuals to whom I hope to turn, but you, ladies and gentlemen to whom I address this letter, certainly know others, and also – ask around. If fifteen authors write twenty pages, we’ll have three hundred...

But all I want for the present is that you have talked to me and more or less agreed to “write something,” and have already BEGUN to collect materials and also BEGUN TO WRITE. Because time is passing like crazy, and if a person does not plan, for example, to write two or three pages a week, then nothing will come out of mere good will. A “project” has first to be “carried in the head” for a while, my friend Dr. [Ivan] Yarema once told me, so that something would “come out”, and then “get to work”. Therefore my request to you: start getting to work... And please look for others who have something to write... ¹⁵

The progress of the following volumes, and the work involved, is recorded in detail in other correspondence. Writing to Omeljan Pritsak, the director of the Harvard Ukrainian Research Institute, at the end of December 2001, he complained about the difficulty of finding authors: “It would not be difficult to find money to publish [a fifth volume], but it’s too much trouble to find authors. Today people have become accustomed to work only, I might say, ‘for money,’ and not gratis as our generation worked”¹⁶. In a letter to the philologist Wolodymyr Zyla, from June 2001, he wrote at length about the situation with ZKZ:

...The postwar immigrants who lived *essentially* for Ukraine are almost gone. Their descendants, their children and grandchildren, behave now quite differently and live for other things... And the “old immigrants” do not read Ukrainian, so there’s no reason to turn to them.

¹⁴ In Ukrainian: Товариство збереження української культури.

¹⁵ Savaryn, circular letter.

¹⁶ Letter of Peter Savaryn to Omeljan Pritsak, 28 December 2001. PAA, acc. 2005. 0083/54.

You mention the launch of the volume, saying there must have been “many attendees,” you believe that we “were able to sell a significant number of copies”. Yes, the launch was nice, but you guessed wrong on everything else. There were about fifty-five people in attendance, sixteen of whom were authors. So really not a lot of people. And we sent out over a hundred invitations just by post and about the same number were distributed in person. But who nowadays is interested in a *Ukrainian* book? Where can we find such people? We sold altogether twenty copies. The contributors received authors’ copies, and few of them even bought an additional copy. It’s another matter that since then Olga and I have personally sold fifty copies. And we will keep on slowly selling them, when there’s an “opportunity,” to those who are interested in such matters.

But we knew what to expect, because two years ago we published volume 3: how many would come to the launch, how many copies we’d sell, how many we would give out for free, and in particular – how many we would send to Ukraine, to various libraries, museums, universities, and the like. We gave away something like four hundred copies, mostly to Ukraine, and we got the funds to send them by selling about two hundred copies, and we still have about one hundred in our garage ¹⁷. Slavutych didn’t even try to sell any, with the excuse that “he knows nobody,” or “I don’t know how,” so that only Olga and I were selling the volumes. And this is not easy, nor pleasant. You would not believe how people invented excuses so as not to give \$15.00 or \$20.00! But we only laugh heartily, because we don’t need the money at all. We paid in full for the third volume (\$12,000) and for the fourth (almost \$16,000). My desire was simply to “record in writing,” for “history,” what our postwar immigration in Alberta did for the Ukrainian cause. And that is all. And that’s the only reason I organized 90 % of the authors as well as all the funding ¹⁸.

In a letter to Alexander Malycky two years earlier, as he was still planning volume 4, Savaryn wrote: “It was not hard to get the money,

¹⁷ The Savaryns also stored copies of another publication of the Branch, Michael Chomiak’s monograph on the artist Julian Bucmaniuk (1982). PAA, acc. 2000. 1309/658.

¹⁸ Letter to Wolodymyr Zyla, 28 June 2001. PAA, acc. 2005. 0083/54.

nor authors, but it was hard to get the materials on time”¹⁹. It should be noted that “not hard to get the money” referred to his ability to use his connections in the government and Ukrainian community to obtain publication grants; however, his papers preserved at the Provincial Archives of Alberta show that he put a great deal of effort into filling in grant applications and figuring out budgets. In addition to all the tasks around ZKZ mentioned in the letters above, Savaryn also personally organized the printing of the volumes.

As long as the single focus of the revised Western Canadian Branch of the Shevchenko Scientific Society was ZKZ, the board of the Branch was only a skeleton crew. Savaryn figured as president and secretary. Medwidsky served as vice-president and treasurer, replacing Demitrius Todosijczuk whose eyesight was failing²⁰. It was not until 2005 that the Branch again began to hold formal meetings.

I was elected treasurer in 2005, replacing Medwidsky [1, p. 171]. A few years later, in 2008, I suggested reviving the talks and seminars that the Branch had held during its first phase of existence. Savaryn was all in favor. We revived the talks, and also film screenings, because there was at that time no venue for scholarly discourse in the Ukrainian language, and our events would be in that language. In 2008 there were three groups who could benefit from the renewed program: surviving members of the postwar migration whose native language was Ukrainian, “professional Ukrainians” like myself who had developed a good knowledge of the language, and a new crop of university graduate students who had come to the University of Alberta from Ukraine since independence. Generally, these events, which were usually held in the *Plast domivka* in Edmonton, later at the university, and eventually online, attracted several dozen attendees.

But a problem arose. In 2010 President Yushchenko posthumously made Stepan Bandera a Hero of Ukraine and the Canadian Ukrainian Congress asked the Canadian government to provide veterans’ benefits to veterans of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). I was quite vocal in censuring these initiatives, pointing to the role of OUN-UPA in the Holocaust, which

¹⁹ Letter to Alexander Malucky. 21 July 1999. PAA, acc. 2005. 0083/18.

²⁰ Звіт з діяльності НТШ західньої Канади за роки 1996-2000. PAA, acc. 2005. 0083/54. PAA, acc. 2005. 0083/14.

I had been researching for some years. I also criticized Yushchenko's politics around the famine of 1932-33. The outcry against me in the Ukrainian community was vociferous and led to a campaign to have me removed from CIUS (successful) and fired from the University of Alberta (unsuccessful, since I formally retired in 2014). However, I was a very visible personage in the Edmonton Branch of the Shevchenko Scientific Society, which soon began to feel the heat.

Savaryn was a loyal friend (loyalty was one of his many sterling attributes). He wrote to the art historian Daria Darewych, the president of the Shevchenko Scientific Society of Canada, on 31 March 2010: "The discussion on the theme of the Ukrainian Holodomor-genocide, Bandera and Shukhevych as heroes, and the participation of OUN (Bandera) in pogroms against Jews and Poles continues among scholars, but our members have decided not to get involved in it. This is a matter chiefly for historians"²¹.

However, as the campaign against me intensified, Savaryn began to worry about damage to the reputation of our Branch, even though I had studiously avoided organizing talks on matters of controversy.

On 3 September 2013 I informed Savaryn of my plans for the fall semester of talks and films. I was going to have Oksana Kis from Lviv speak on the experience of women during the Holodomor and show the film "Vavilon XX", which had an account of the experience of Ukrainian villages during collectivization. I had a master's student who could introduce the film, but he would have to do so in English. I asked Savaryn if we could make an exception to our Ukrainian-language-only rule on this occasion. Here is what he wrote back on that same day:

I think we can, because there are no rules without exceptions, but make sure that the films and talks are, so to say, national-"Ukrainian," from the Canadian point of view, and not "controversial" or, God forbid! propagandistic or "pro-Russian". You know that some of "your" (they say) students ²² ruin your reputation and that of our community, and I don't want the Society to get in trouble for it.

²¹ PAA, acc. 2014. 0451/92.

²² The reference is to Grzegorz Rossoliński Liebe, who studied with me in Alberta for one year, and Per Anders Rudling, who wrote a dissertation on Belarusian nationalism under the supervision of David Marples.

I replied as follows, on 4 September:

I was sorry to read your letter. I do not want to work for a putative scholarly institution that does not allow for full academic freedom and instead has some kind of ideological censorship. Also, I don't want to work in an atmosphere of suspicion, because all the slanders against me have gotten and continue to get on my nerves.

Already last fall, when we had the annual general meeting of our Edmonton Society, I proposed to you that you find a new treasurer from among the younger cadres. At the next general meeting it is obligatory to find someone to take my place.

I have organized talks and also films with introductory presentations until the middle of January 2014. I am waiting for a few responses and have not continued correspondence in this matter after reading your letter. I am prepared to continue to conduct the organization and advertisement of the talks until the middle of January, or you can take over this task now, check what I have done, add and remove presenters, pass on the task to someone else, as you wish.

He wrote back that same evening:

Dear Ivas, Friend, Professor. All kinds of “nationalists” (in the bad sense of the word, since I am also a nationalist but a nationalist of a different order), even professors, have been after me, Why are you friends with Himka, why doesn't the Shevchenko Scientific Society throw him out, etc., but I tell them “honorable men may honorably disagree,” because I do not see anything dishonorable about you; and like you, I believe in academic freedom. I had difficulties with these sorts back when I was president of the World Congress of Free Ukrainians. So calm down, I trust you, but please do what is within your power to not give them pretexts to fight against us. As they say, “Comb the devil rarely”²³, “Don't move the [shit and it won't stink]”, because this annoys me was much as it does you, and that's why I wrote to you that letter, in that sense. Forgive me. This is my last term as head of the Branch, and I want to finish it together with you, just as we began, as friends! Moreover, if you left, they would

²³ In the original: «Чеши дідька зрідка».

be ready to think that they were right and that I think like they do, and that I “pushed you out,” and this is not the case. Therefore, let’s organize the talks, as if nothing had happened between us, okay? ²⁴

I agreed to stay on, and we never referred to this brief falling out again.

As Savaryn noted in his letter of 4 September 2013, he was ready to retire as president of our Branch. He was replaced by the linguist Alla Nedashkivska. The transition was very smooth. Professor Nedashkivska recently recalled: “Peter approached me, invited me to his house, showed me all of his archives related to Oseredok [the Branch]. He pretty much told me the history of Oseredok etc. I was very nervous about this opportunity and felt a great amount of responsibility that he is entrusting in me. He promised to mentor and be on my side; support me – and this is what he did; his guidance was unforgettable. I kept learning from his leadership while I had a chance!”²⁵

Peter and Olga Savaryn continued to attend the talks organized by the Branch until Olga’s health drastically declined and Peter himself passed away.

The best encapsulation of Savaryn’s activities was written by himself in 1998: “I have no doubt that the preservation of Ukrainianness in the world depends on Ukrainians alone, on their ‘will to life’, and our Branch, I think, proved this will to life by its successes...” [4, p. 350].

1. Даревич Д. До історії НТШ в Канаді // Західньоканадський збірник. Едмонтон ; Острог, 2014. Т. XLVII. Вип. 7. С. 154–176.
2. Кисла Ю. Наука у вигнанні: з історії Західньоканадського осередку Наукового Товариства ім. Шевченка // Західньоканадський збірник. Едмонтон, 2020. Т. XLIX. С. 14–46.
3. Небожук Б. Станиця Братства колишніх вояків 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії в Едмонтоні // Західньоканадський збірник. Едмонтон ; Острог, 2014. Т. XLVII. Вип. 7. С. 105–109.
4. Саварин П. З собою взяли Україну : від Тернопілля до Альберти. Київ : Комп’ютерно-видавничий інформаційний центр, 2007. 524 с.

²⁴ Email correspondence between John-Paul Himka and Peter Savaryn, 3-4 September 2013.

²⁵ Email letter from Alla Nedashkivska to John-Paul Himka, 21 July 2023.

5. Саварин П. Славутич — слава Едмонтону і української діаспори // Західноканадський збірник. Едмонтон ; Острог, 2012. Т. XLV. Вип. 6. С. 15–21.

REFERENCES

1. Darevych, D. (2014). Do istorii NTSh v Kanadi [To the history of NTSH in Canada]. *Zakhidnokanadskiyi Zbirnyk*, 47(7), 154-176. [In Ukrainian].
2. Kysla, Yu. (2020). Nauka u vyhnanni: Z istorii Zakhidnokanadskoho osередku Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka [Science in exile: From the history of the Western Canadian branch of the Shevchenko Scientific Society]. *Zakhidnokanadskiyi Zbirnyk*, 49, 14-46. [In Ukrainian].
3. Nebozhuk, B. (2014). Stanytsia Bratstva kolyshnykh voiakiv 1-i Ukrainskoi Dyvizii Ukrainskoi Natsionalnoi Armii v Edmontoni [Stanytsia of the Brotherhood of Former Soldiers of the 1st Ukrainian Division of the Ukrainian National Army in Edmonton]. *Zakhidnokanadskiyi Zbirnyk*, 47(7), 105-109. [In Ukrainian].
4. Savaryn, P. (2007). *Z soboiu vzialy Ukrainu: Vid Ternopillia do Alberty* [They took Ukraine with them: From Ternopillia to Alberta]. Kyiv, Ukraine: Kompiuternovydavnychi informatsiyni tsentr. [In Ukrainian].
5. Savaryn, P. (2012) Slavutych – slava Edmontonu i ukrainskoi diaspory [Slavutych is the glory of Edmonton and the Ukrainian diaspora]. *Zakhidnokanadskiyi Zbirnyk*, 45(6), 15-21. [In Ukrainian].

APPENDIX

Peter Savaryn's Contributions to «Західноканадський збірник»

(All issues of ZKZ (ЗКЗ) are available online at: <https://era.library.ualberta.ca/communities/f4f394ae-51c2-4321-8de5-89f3b00b72fc/collections/6bf8ec7d-3e7c-4157-a471-6820dd9f8526>)

ЗКЗ-1 (1973)

1. Українська мова в провінційних школах Альберти. С. 71–128.
2. Бібліографія важливіших статей. С. 205–206.

ЗКЗ-2 (1975)

3. Двомовні садочки та українсько-англійські школи в Едмонтоні. С. 280–286.
4. Клуб українських професіоналістів і підприємців в Едмонтоні 1960–1975. С. 287–311.

ЗКЗ-3 (1999)

5. Діяльність Осередку НТШ у Західній Канаді (1955–1985). С. 311–316.
6. Спогади учасника: Політика, багатокультурність, Канадський інститут українознавства, абеткова Енциклопедія України-2. С. 317–382.

ЗКЗ-4 (2000)

7. 20-річчя Альбертського товариства збереження української культури. С. 180–194.
8. Едмонтонські пластуни в проводі різних організацій і акцій. С. 289–296.
9. Українці в Альбертському університеті. С. 407–445.

ЗКЗ-5 (2008)

10. Канадська фундація українських студій (Нотатки до історії). С. 47–149.
11. Катедральна аудиторія і «Верховина» — дім св. Йосафата для старших громадян (Нотатки до історії). С. 150–163.
12. Слово на порозі нового 25-річчя Пласту в діяспорі У.Н.О., 15.11.1970, 3:00 год. С. 164–169.
13. Чи можливе зближення між українцями католиками і православними? (Кілька думок дискусійних). С. 223–238.

ЗКЗ-6 (2012)

14. Славутич — слава Едмонтону і української діяспори. С. 15–21.

Рукотис одержано 01.06.2023

Іван-Павло ХИМКА, доктор філософії (історія), почесний професор кафедри історії та класики Університету Альберти (Едмонтон, Канада).

Петро Саварин і Західноканадське відділення Наукового товариства імені Шевченка.

Метою статті стало дослідження важливої сторінки біографії Петра Саварина (1926–2017), яка розкриває його участь у роботі Західноканадського відділення Наукового товариства імені Шевченка. Відтворено багатогранний біографічний портрет Петра Саварина, який, попри складні обставини наукового еміграційного життя українства в західній Канаді, докладав надзвичайних зусиль для налагодження плідної роботи НТШ та публікації його друкованого органу — «Західноканадського збірника». **Наукова новизна.** Непересічна постать одного з найвпливовіших діячів післявоєнної української еміграції в Канаді репрезентована крізь призму особистого сприйняття автора статті, який був близьким другом Петра Саварина. НТШ у дослідженні — ключовий концепт, який

віддзеркалює основні риси характеру Петра Саварина, перш за все його невичерпну енергію, людську порядність, відданість ідеї збереження українства у світі та безмежну любов до України. Стосунки Петра Саварина з представниками української діаспори, членами НТШ, дописувачами «Західноканадського збірника» ідентифікують його позицію авторитетної та мудрої людини з багатим життєвим досвідом та високими моральними рисами. **Методологія** дослідження базується на засадах біографічної критики, орієнтованої на історико-документальну аналітику спогадів Петра Саварина та його епістолярної спадщини, яка зберігається у фондах Провінційного Архіву Альберти (Едмонтон, Канада) (Provincial Archives of Alberta). **Висновки.** На підставі багатого масиву архівних документів, численних фактів, відображених у листуванні та занотованих у спогадах, а також власних спостережень автора статті у процесі тривалої роботи в НТШ обґрунтовано значущий вплив Петра Саварина на діяльність цієї організації в Західній Канаді, його складну й напружену роботу, спрямовану на розвиток української науки у світі.

Ключові слова: біографія, Петро Саварин, Західноканадське відділення Наукового товариства імені Шевченка, українська діаспора в Канаді, «Західноканадський збірник».

Олег Миколайович ЯЦЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу формування
біобібліографічних інформаційних ресурсів
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-4277-1869>
olehjats@bigmir.net

АНАЛІЗ БІОГРАФІЧНОГО СКЛАДНИКА «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА» ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ «УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БІОГРАФІЧНОГО АРХІВУ»

Мета роботи — здійснити аналіз біографічного складника десяти томної «Енциклопедії українознавства: словникова частина», що укладена фахівцями Наукового товариства імені Шевченка, висвітлити її роль і місце у процесі формування контенту електронного «Українського національного біографічного архіву». **Методологія** дослідження полягає в застосуванні статистичного, порівняльного, джерелознавчого методів, загальнонаукових методів аналізу та узагальнення щодо принципів укладання біографічних ресурсів. **Наукова новизна.** У статті вперше досліджено кількісне та змістове наповнення персоналій «Енциклопедії українознавства: словникова частина», здійснено аналіз та порівняння її біографічного складника з іншими джерелами «Українського національного біографічного архіву». **Висновки.** «Енциклопедія українознавства: словникова частина» об'єднала цінні українознавчі відомості, які за часів тоталітарної влади упереджено й неповно висвітлювалися в інших енциклопедіях (зокрема УРЕ, РЕІУ), численні біографічні довідки про видатних українців, діячів української діаспори. Зроблений аналіз енциклопедії засвідчив, що вона, за кількісними показниками наявності біографічних статей про представників української

історії і культури, є одним із найбільших джерел «Українського національного біографічного архіву». Завдяки уникненню в біографічних довідках оціночних свідчень енциклопедія посідає провідне місце й має ключове значення в процесі формування електронного біографічного ресурсу, наданні користувачам правдивих відомостей про тисячі замовчуваних, у попередні роки, маловідомих імен наших співвітчизників. Це дає можливість, на основі отриманого з енциклопедії матеріалу, здійснювати подальші біографічні дослідження.

Ключові слова: «Енциклопедія українознавства», Наукове товариство імені Шевченка, «Український національний біографічний архів», джерельна база.

Постановка проблеми. Незабаром українська громадськість відзначатиме 150-ту річницю заснування найстаршої української наукової установи — Наукового товариства імені Шевченка (далі НТШ). Першорядним внеском у вітчизняну енциклопедично-довідкову справу та українську науку загалом є укладання та видання науковцями НТШ у Європі «Енциклопедії українознавства: словникова частина» (далі ЕУ) у 1954–1995 рр.

Роки після розпаду СРСР знаменувалися в Україні відродженням духовності, історичної спадщини, поверненням забутих імен, зростанням широкого інтересу до біографічної інформації про українських діячів історії, науки і культури, до життя і діяльності видатних і маловідомих вітчизняних постатей. Наявні російські, а також і радянські джерела, зокрема енциклопедично-довідкові, у період 90-х років ХХ ст. не могли задовольнити потреби користувачів у правдивій інформації через їх імперський зміст та ідеологічне забарвлення. ЕУ¹ в інформаційному просторі незалежної України стала першою фундаментальною багатотомною достовірною науковою працею, що систематизувала знання про Україну. Своєю енциклопедією укладачі намагалися подати правдиву інформацію про Україну, бо часто через незнання фактів чи навіть навмисне їх спотворення, читачі не відрізняли українців від сусідів, які перекручували або замовчували

¹ Енциклопедія українознавства: загальна частина : у 3 т. / гол. ред. З. Кузеля ; НТШ. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949–1952; Енциклопедія українознавства: словникова частина : у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович ; НТШ. Париж ; Мюнхен ; Нью-Йорк, 1954–1985; Енциклопедія українознавства: словникова частина. Доповнення / гол. ред. А. Жуковський. Париж ; Нью-Йорк, 1995. Т. 11.

минуле українського народу². Це стосувалося і біографічних даних про наших співвітчизників. Інформація про них була або сфальсифікована, або знищена, розпорошена в багатьох джерелах.

У перші роки існування створеного 1994 р. Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського для укладання «Реєстру імен до Українського біографічного словника»³, а в подальшому для формування електронного «Українського національного біографічного архіву» (далі УНБА), насамперед постало питання утворення джерельної бази біографічних досліджень, пошуку та фіксації імен діячів минулого та відомостей про знаних сучасників. ЕУ стала правдивим джерелом інформації про тисячі українців та про народності, що населяли Україну з давніх часів до ХХ ст.; слугувала відправною точкою для здійснення більш детальних розвідок, ґрунтовного вивчення біографій відомих діячів з усіх галузей життя суспільства, підготовки та видання розгорнутих біографічних досліджень, що відбувається й нині [4].

Незважаючи на здійснені за останні десятиріччя багатогранні дослідження ЕУ, ще й досі в науково-дослідній літературі належно не висвітлені питання її біографічного складника, відображення кількісного і змістового аналізу персоналій енциклопедії, критеріїв і методики їх порівняння з біографічною інформацією інших енциклопедично-довідкових видань, значення і ролі ЕУ для формування контенту УНБА, що визначає актуальність дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Від часу свого утворення ЕУ не раз ставала об'єктом наукових досліджень. Проблемам укладання і видання, особливостям структури, змісту ЕУ, її впливу на різні ділянки суспільного життя України детально досліджували сучасні вітчизняні науковці С. Борчук, Г. Боряк, М. Железняк, О. Кучерук, В. Попик, О. Романів, В. Смолій, М. Тимошик, Н. Черниш, О. Шаблій та ін.

У працях С. Борчука [1–3] проаналізовано листування відомих діячів Галичини, у якому обговорювалося змістове наповнення проекту енциклопедії. Окреслено внесок творців фундаментальної

² Жуковський А. «Енциклопедія українознавства» // Енциклопедичний вісник України. 2009. Вип. 1. С. 14.

³ Реєстр імен Українського біографічного словника: літери А-Б / О. В. Бугаєва [та ін.] ; відп. ред. В. І. Попик; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж., Укр. біогр. т-во. Київ : [б. в.], 2008. V, 158, [2] с. (Серія «Реєстр Українського біографічного словника. Робочі зошити» ; вип. 1).

праці І. Раковського, В. Кубійовича, Є.-Ю. Пеленського, З. Кузеля в організації початку друкування ЕУ, висвітлено принципи та методологію видання енциклопедії. Автор дослідження стверджує, що всілякі перепони та розпорошеність українських учених в еміграції не завадили колективу НТШ розпочати видання повноцінної українознавчої енциклопедії, яка й нині лишається однією з найважливіших пам'яток української науки та одним із небагатьох завершених українських енциклопедичних проєктів. Також увагу акцентовано на фактичних відомостях, які засвідчують об'єктивність і неупередженість висвітлення історичних подій та видатних постатей української минувшини. С. Борчук підкреслює, що ЕУ — національна енциклопедія українського народу, виконана в немарксистському дискурсі, тобто поза жорсткими рамками більшовицької ідеології і прикметних їй класових і псевдоінтернаціоналістських догматів [3, с. 37].

Значним здобутком української енциклопедистики називають ЕУ в спільній статті В. Смолій та Г. Боряк [12, с. 46]. Автори звертають увагу на змагання «паралельних» енциклопедичних проєктів універсального типу — ЕУ й «Української радянської енциклопедії» (далі УРЕ). На їхню думку, ці два видання демонструють загальну тодішню геополітичну тенденцію біполярного поділу світу з ідеологічними настановами доби «холодної війни».

М. Железняк та О. Іщенко в праці «“Енциклопедія українознавства” як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях» [4] простежують оцінки різних експертів щодо ЕУ, окреслюють основні напрями наукових досліджень, у яких енциклопедія слугує об'єктом наукової уваги або джерелом цитованої інформації. Автори наголошують, що в наукових працях передусім цінна джерельна база ЕУ, якою часто послуговуються науковці різних соціальних і гуманітарних дисциплін.

Упорядники збірника «Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі»⁴ Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін усебічно розкривають укладання ЕУ, посилаючись на численні документи й матеріали про діяльність НТШ у Європі.

⁴ Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі / упоряд.: Бурім Д. В., Кучерук О. О., Маврін О. О. ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2007. 524 с.

В. Попик у монографії «Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» зазначає, що «не привносячи принципово нових ідей у довідкову біографічну справу, [ЕУ] блискуче виконала своє громадянське, патріотичне завдання — збереження пам'яті про заборонені у СРСР імена, а також — репрезентації України зарубіжному світові» [10, с. 54]; «прагнула до подання на її сторінках відомостей про якомога ширше коло визначних співвітчизників, нехай і на шкоду точності та докладності вміщених матеріалів» [10, с. 218].

О. Романів у передмові до львівського перевидання ЕУ представив історію вітчизняної енциклопедичної справи. Автор акцентував увагу на нагальній потребі в об'єктивній енциклопедичній українознавчій інформації для нашого, ідеологічно розкованого українського суспільства, що десятиліттями перебувало в густому імперському тумані дезінформації. Такої енциклопедії, як ЕУ, потребує незалежна Українська Держава, її офіційні представницькі інституції, науковці, наша студентська та шкільна молодь⁵.

М. Тимошик зазначає, що «ця унікальна енциклопедія [ЕУ] не лише подивувала західний світ феноменом незнищенності українського духу, а й спонукала московську владу ініціювати створення багатотомної УРЕ, ідеологічну заангажованість якої видно навіть непередготовленому читачеві»⁶.

Багато уваги у своїх дослідженнях укладанню ЕУ та значенню її для української енциклопедистики приділила Н. Черниш. У своїх працях [14–16] дослідниця, у контексті суспільно-політичної та культурно-історичної ситуації середини ХХ ст., проаналізувала типологічні риси цього унікального довідкового видання. Вона акцентувала увагу на історії реалізації цього проекту, на фактичних відомостях, які засвідчують об'єктивність і неупередженість висвітлення історичних подій та видатних постатей української минувшини.

О. Шаблій, автор збірника про головного редактора ЕУ Володимира Кубійовича, зазначає, що будь-яка енциклопедія — це над-

⁵ Романів О. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія українознавства: словникова частина / НТШ у Львові. Перевид. в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. X–XVI.

⁶ Тимошик М. НТШ в Європі та його «Енциклопедія українознавства» // Тимошик М. Історія видавничої справи. 2-ге вид. Київ : Наша наука і культура, 2007. С. 417–419.

звичайно складний твір, що потребує великих зусиль на всіх етапах його підготовки. Одними з найважливіших рис енциклопедії є її повнота й об'єктивність. Загалом, на думку дослідника, цим вимогам ЕУ повністю відповідає ⁷.

Вивченню досвіду підготовки ЕУ присвячено монографію «З лабораторії творення “Енциклопедії українознавства”» [7]. Опубліковані в ній архівні матеріали висвітлюють роботу редакції ЕУ впродовж 1948–1985 рр.

Про дослідження біографічного складника в енциклопедистиці як джерела створення УНБА варто згадати студії Світлани Муриної [9], де здійснено порівняння характеристик та критеріїв відбору персоналій до Радянської енциклопедії історії України (далі РЕІУ) та «Енциклопедії історії України» (далі ЕІУ). На прикладі двох видань, створених у різні історичні часи, розглянуто еволюцію і трансформацію змістової частини біографічних статей енциклопедичних видань в Україні. Доведено потребу переходу до формату електронного мультимедійного енциклопедичного видання і подальше наповнення УНБА.

Мета статті — визначити особливість ЕУ як колективної науково-довідкової праці українських учених в еміграції з найбільшим на той час українознавчим біографічним матеріалом; здійснити кількісний і змістовий аналіз біографічного складника ЕУ; розкрити структуру персоналій ЕУ, їх варіанти та зміст; схарактеризувати відмінність змісту енциклопедії від інших вітчизняних енциклопедично-довідкових видань; означити роль і місце ЕУ в процесі формування контенту електронного УНБА.

Виклад основного матеріалу. Появу ЕУ вважають найбільшим досягненням української еміграції після Другої світової війни. Ініціатором і головним редактором словникової частини був Володимир Кубійович, який зорганізував багатьох співробітників, науковців із різних царин українознавства, фахівців із найрізноманітніших галузей знань. Коло співробітників, які укладали енциклопедію, охоплювало найкращі наукові сили української діаспори, навіть у віддалених країнах, але об'єднаних спільною метою і конкретною роботою із сарсельським редакційним осередком. Вони створили своєрідний

⁷ Шаблій О. Володимир Кубійович: формула життя і чину // Володимир Кубійович. Наукові праці. Париж ; Львів : Фенікс ; Українська академія друкарства, 1996. С. 24.

українознавчий інститут, який діяв без статутів й офіційних зборів — лише на засадах конкретної праці [13, с. 36].

ЕУ надзвичайно багата на українознавчий матеріал, що принципово виокремлює її серед інших довідкових видань. У передмові укладачі наголосили: «ЕУ спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду і нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державних традиціях, і тому вона має науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства»⁸.

Ця енциклопедія, як зазначив О. Біланюк, є «настільним довідником правди про Україну. Професор Кубійович обрав саме цей шлях, оминаючи пропаганду, і Енциклопедія допоможе нам ширити правду про Україну, а не українську правду... бо автори гасел енциклопедії мали виразне завдання не перекручувати фактів на нашу користь. Бо правда є лише одна. Якби була українська правда, тоді були б теж і російська, і польська, й інші правди — і не знати, який із них вірити»⁹.

Найґрунтовніше розкрили всі аспекти й особливості підготовчих процесів, труднощі укладання та видання ЕУ її засновники В. Кубійович¹⁰, В. Маркусь¹¹, А. Жуковський¹². У монографії «Дві українські енциклопедії» зроблено порівняльний аналіз текстів статей-гасел ЕУ та УРЕ, де вчені наголошували на прийомах умовчання, перекручування фактів, «русифікації» української історії та культури, що використано в текстах статей радянської енциклопедії. У «Вступному слові» до видання вказано, що «...в противагу до кількох лайливих заміток офіційних критиків в УРСР стосовно еміграційної енциклопедії, вони (В. Кубійович, В. Маркусь. — О. Я.) дають ґрунтовний огляд, вичерпну оцінку і об'єктивні коментарі до

⁸ Енциклопедія українознавства: систематична частина / за гол. ред. З. Кузель. Мюнхен, 1949–1952. Т. 1. С. 5.

⁹ Біланюк О. «І на сторожі коло них поставлю слово» (Думки в другу річницю смерті сл. п. проф. В. Кубійовича) // Вісті із Сарселю. 1988. Ч. 31–32. С. 5–9.

¹⁰ Кубійович В. Мені – 85. Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1985. 307 с.

¹¹ Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. Нью-Йорк : Про-лог, 1961. 146 с. (Суспільно-політична бібліотека ; ч. 11).

¹² Жуковський А. «Енциклопедія українознавства» // Енциклопедичний вісник України. 2009. Число 1. С. 14–22.

київської енциклопедії»¹³. До «Додатку» вказаної праці, серед вибраних статей-гасел з ЕУ, автори долучили біографічні статті («Авдієнко Михайло», «Архипенко Олександр», «Багряний Іван», «Бажан Микола», «Барановський Христофор», «Баранівський Василь», «Барка Василь», «Бачинський Юліян», «Бич Лука», «Бойчук Михайло», «Буревій Кость», «Винниченко Володимир»), які вказують на прогалини та викривлення, допущені в УРЕ.

Водночас творці ЕУ зазначають, що через брак альтернативних джерел їм доводилося використовувати у своїй роботі «советські енциклопедії». «УРЕ», «Радянська Енциклопедія Історії України», «Рад. Енци. Нар. Господарства Укр. РСР», «Українська Сіль-госп. Енциклопедія», друге Видання «УРЕ» тощо дають багато матеріалів. Часто це єдині матеріали до «спрепарування» біографічних гасел (зокрема про учених-природників, техніків тощо). Дехто з нас не відважується використати ці матеріали, дехто робить кальки; треба вибрати посередню дорогу. Практика виявляє, що часом ми ідемо по лінії найменшого опору і навіть більші гасла пишемо за «РЕІУ», «РЕНГ УРСР» й не сягаємо до ін. матеріалів, а це вже недобре. Великою допомогою є для нас поява другого видання «УРЕ». Там є (на літери «А», «Б», «Д», «Е», «Є») або будуть матеріали для доповнення застарілих гасел з ЕУ-2. Настільна книга для нашої роботи» [7, с. 312].

Корисними для формування УНБА є вивчення критеріїв відбору науковців до ЕУ — кого вважати українським ученим? Із документів архіву НТШ у Європі дізнаємося, як це питання розв'язувала редколегія ЕУ: «Якщо мова про учених, які пишуть про Україну, то проблема ясна: в ЕУ місце для кожного з них, без уваги на його національність. Але як вирішити питання інших учених, які не є українцями, не писали на українські теми і по-українському, але жили в Україні (це зокрема учені з технічних, медичних і природничих наук)? Мабуть, найкраще так, щоб гасла присвячували лише тим з них, які були визначними ученими і довший час (або й постійно) жили в Україні (були, чи є членами Академії Наук УРСР тощо); звичайно, ці критерії є на практиці пливкі. А далі, як відрізнити за національністю укр. і рос. ученого? А вже дуже важко віднайти — навіть визначних укр. учених, які працюють поза межами України: у Москві, Ленінграді тощо (тільки винятково вдається

¹³ Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. Нью-Йорк : Пролог, 1961. С. 4–5.

«виловити» іх) — це важлива, також з політичних причин проблема» [7, с. 312–313].

Відзначаючи достоїнства ЕУ, потрібно зауважити, що в ній є певні похибки і неточності. Це пов'язано насамперед зі скрутними умовами й труднощами, у яких доводилося працювати редколегії й авторському колективу, — обмежена джерельна база, брак бібліотек, відсутність доступу до першоджерел не давали змоги повною мірою здійснити перевірку фактичного (біографічного) матеріалу. ЕУ творилась на основі детального плану видання, розроблених чітких організаційно-методичних засад щодо роботи авторів, редколегії, рекомендацій з укладання статей, узгодження із редакторами тематичних розділів, визначення граничних обсягів статей, проведення роботи із залучення кваліфікованих авторів — учених української діаспори не лише Європи, а й усього світу. Усі ці заходи дали змогу уникнути багатьох неточностей, зменшити кількість помилок. «Велика кількість науковців, які взяли участь у праці над ЕУ, уможливила мінімізувати похибки, бо до найменшої ділянки запрошено знавців, які докладно свою царину опанували. Цим способом можна було усунути не один хибний погляд чи виправити часом однобокість», — зазначено в «Передньому слові»¹⁴. Підготовлені авторами матеріали рецензували найавторитетніші спеціалісти, а остаточно опрацьовані (виправлені відповідно до зауважень рецензентів та відредаговані) статті редакційна колегія узгоджувала з суміжними розділами та загалом з відомостями видання [14, с. 526].

У передмові до «Української малої енциклопедії» Євген Онацький виправдовував малу кількість у ній біографій тим, що «ЕУ НТШ потрактувала біографічну частину так широко, що фактично перетворилася на біографічний словник, нам, зрештою, дуже потрібний»¹⁵. Треба зауважити, що наприкінці ХХ ст., після здобуття Україною незалежності, ЕУ довгий час була чи не єдиним джерелом правдивої інформації про багатьох українців. ЕУ також широко використовують як джерело в сучасних біографічних дослідженнях про особу (наприклад, про Зенона Кузеля [8]). В окремих біографічних статтях разом з аналізом життя та діяльності особи розкрито

¹⁴ Енциклопедія українознавства: систематична частина / за гол. ред. З. Кузеля. Мюнхен, 1949–1952. Т. 1. С. 6.

¹⁵ Онацький Є. Українська мала енциклопедія : [у 8 т., 16 кн.]. Буенос-Айрес, 1957. Т. 1. С. 2.

різні питання укладання ЕУ: це розвідки про головних редакторів ЕУ — Володимира Кубійовича [11] та Аркадія Жуковського [5].

У процесі формування УНБА опрацьовуються джерела, щоб виявити біографічну інформацію про діячів вітчизняної історії і культури, зафіксувати та систематизувати її за відповідними полями баз даних «Персоналії» та «Джерела». Під час наповнення електронного ресурсу опрацьовано майже всі українські енциклопедії, зокрема ЕУ. Знайдені дані про особу вносилися в персональні записи зі вказанням джерела отриманої інформації та прикріпленням електронної версії тексту статті. Така методика дає змогу накопичувати інформацію про джерела, у яких згадується особа, порівнювати та уточнювати її біографічні дані, проводити статистичні підрахунки, здійснювати подальші біографічні дослідження тощо.

У «Передньому слові» до першого тому головна редакція зазначила, «що “словникова частина ЕУ містить на 1 600 сторінках близько 20 000 гасел, себто різного об’єму заміток і статей”, а в дійсності ЕУ2 розширено до 4 000 сторінок з 18 217 гаслами»¹⁶. Кількість персоналій у виданні не зазначено.

У процесі опрацювання ЕУ як джерела для формування УНБА записи електронного ресурсу було доповнено майже 10 000 посиланнями на біографи енциклопедії. Отже, кількість у ній персоналій, що стосуються історії та культури України, становить більше ніж 50 % від загальної кількості гасел.

Здійснено статистичний порівняльний аналіз кількості включених записів до електронного ресурсу УНБА з універсальних енциклопедій, як-от ЕУ, УРЕ (2-е видання)¹⁷ і деяких галузевих (історичних) енциклопедій — РЕІУ¹⁸ й ЕІУ¹⁹. Останні, за своїми критеріями, охоплюють найбільше українознавчого матеріалу про діячів минулого.

¹⁶ Післяслово // Енциклопедія українознавства: словникова частина. Париж ; Нью-Йорк, 1984. Т. 10. С. 4012.

¹⁷ Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. редкол.: М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1977–1985. Т. 1–12.

¹⁸ Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. / наук. рада: М. П. Бажан (голова) та ін. Київ : АН УРСР ; Голов. ред. УРЕ, 1969–1972. Т. 1–4.

¹⁹ Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін. ; НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Наукова думка, 2003–2013. Т. 1–10.

Наявні в укладачів ресурсу УНБА статистичні дані біографічного складника універсальної «Енциклопедії сучасної України» (далі — ЕСУ) [17, с. 245–248] до таблиці свідомо не внесено. По-перше, процес її укладання не закінчено. По-друге, за критеріями вона охоплює інформацію за ХХ–ХХІ ст. [6, с. 117].

Порівняно з іншими вітчизняними енциклопедіями, зокрема радянськими, у кількісному показнику біографічних матеріалів ЕУ посідає провідне місце (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Кількісні показники українознавчих біографічних гасел
у вітчизняних енциклопедіях²⁰**

Назва видання	ЕУ	УРЕ	РЕІУ	ЕІУ
Кількість томів	10	12	4	10
Загальна кількість статей	18 217	50 000	9 000	12 000
Кількість персоналій	9 636	7 100	3 328	6 710

Друге видання УРЕ складається із 12 томів (11-й том має 2 книги) і 50 тисяч гасел. У передмові енциклопедії зазначено, що близько третини від загальної кількості статей становили біографічні матеріали про вітчизняних і зарубіжних революційних, політичних і державних діячів, учених, письменників, митців, а також новаторів виробництва СРСР²¹.

Після опрацювання УРЕ, для формування УНБА, було укладено 7 100 електронних записів з біографічною інформацією та повними текстами статей з енциклопедії (див. табл. 1). Різницю, із заявленою в передмові кількістю біографій (третина від 50 тисяч, тобто приблизно 16 тисяч), можна пояснити тим, що видання, окрім біограм діячів української історії і культури, охоплює персоналії радянських державних і політичних діячів, зокрема діячів радянських республік, зарубіжних революційних, політичних і державних діячів, які до українознавства не мали ніякого стосунку й розміщені у виданні з інформаційно-ознайомчою метою.

²⁰ За даними УНБА.

²¹ Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ : Головна редакція УРЕ, 1977. Т. 1. С. 5.

РЕІУ вийшла в чотирьох томах (1969–1972 рр.), де вміщено близько 9 тисяч статей. Завданням РЕІУ був огляд історії українського народу від Київської Русі до ХХ ст. у світлі радянських ідеологічних штампів. У вступній статті вказано: «Значну кількість статей становлять біографічні довідки про видатних людей минулого і сучасності (діячів Комуністичної партії і Радянської держави, керівників визвольного руху, активних учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиків виробництва, вчених, письменників, митців тощо). Матеріали енциклопедії, пройняті ідеологією соціалістичного інтернаціоналізму, викривають антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів, їхніх партій і організацій, їхню ганебну роль прислужників міжнародного імперіалізму, зрадників українського народу і фальсифікаторів його історії»²². Отже, інформація з УРЕ і РЕІУ, зокрема біографічна, є ідеологічно заангажованою, здебільшого перекрученою. Але наявний фактичний матеріал дає змогу використовувати енциклопедії як джерело для уточнення і доповнення існуючих даних УНБА.

ЕІУ — чорно-біла ілюстрована енциклопедія з історії України, видана українською мовою в 2003–2021 рр. у Києві у видавництві «Наукова думка» під егідою Інституту історії України Національної академії наук України²³. У 2013 р. було завершено підготовку та друк основних 10 томів, які охопили понад 12 тисяч статей, більше половини з яких — біографічні (див. таблицю 1). ЕІУ — це результат плідної роботи істориків упродовж останніх десятиліть, у якій докорінно переосмислено концепцію вітчизняної історії, подолано стереотипи й міфологеми радянської доби²⁴. Галузевий характер енциклопедії пояснює меншу кількість персоналій порівняно з ЕУ.

У таблиці 2 відтворено наповнення ЕУ біографічними статтями про осіб у різні хронологічні періоди. Проаналізувавши зміст біограм в різні хронологічні періоди, варто вказати на певні його

²² Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. / наук. рада: М. П. Бажан (голова) та ін. Київ : АН УРСР ; Голов. ред. УРЕ, 1969. Т. 1. С. 6.

²³ Енциклопедія історії України // Вікіпедія. URI: https://uk.wikipedia.org/wiki/Енциклопедія_історії_України (дата звернення: 19.03.2023).

²⁴ Від редакційної колегії // Енциклопедія історії України. URI: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU> (дата звернення: 19.03.2023).

особливості. Зокрема, персоналії перших століть (I–VII) присвячені церковним та релігійним діячам, святым, твори й проповіді яких здавна були відомі в Україні (наприклад, *Василь Великий* — архієпископ кесарійський, один із отців церкви, організатор східного чернецтва, славетний проповідник і церковний письменник; *Григорій Богослов* — патріарх царгородський, один з отців церкви; його проповіді — «слова» були широко відомі в Україні та ін.).

Таблиця 2

**Відповідність хронологічного періоду
до кількості персоналій в ЕУ**

Століття	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Кількість персоналій	3	1	0	6	2	6	2	3	9	34	63	83	57	36	49	189	583	747	4 764	5 827

Біографічні статті VIII–XIV ст. відображають життя і діяльність князів, їхніх дружин і нащадків, бояр; релігійних і церковних діячів (ченців, митрополитів), богословів; літописців і хроністів, мандрівників, купців, які у своїх працях згадували Київську Русь, слов'янські землі. У цей період з'являються біографічні довідки про історичні особи (наприклад, *Малуша* — ключниця, нешлюбна жінка великого князя Святослава Ігоровича, мати Володимира Великого).

Із XV ст. до перелічених вище дефініцій усе частіше додаються згадки про художників, скульпторів, архітекторів, учених, лікарів тощо (наприклад, *Барбон Петро* — будівничий, *Гошовський Олександр* — живописець, *Зизаній-Тустановський Лаврентій Іванович* — граматик і православний теолог та ін.).

Козаччина — героїчна сторінка в історії України — також відображена в ЕУ. Біографічні дані XVI–XVII ст. надають інформацію про козацьких ватажків, гетьманів запорозького козацтва, реєстрових козаків тощо (наприклад, *Гвинтовка Матвій* — ніжинський полковник, *Гладкий Максим* — козацький полковник доби Хмельницького, *Федорович Тарас* — гетьман нереєстрових козаків та багато інших).

Із XVIII ст. зростає кількість персоналій про наших співвітчизників — до енциклопедії вміщено дані про життя та діяльність діячів з усіх галузей. Цілком природно, що більшість біографічних статей ЕУ припадає на XIX і XX ст. Найбільші з них за обсягом присвячені провідним діячам української історії та культури цього періоду. Це публікації про Тараса Шевченка (35 750 знаків), Івана

Франка (20 000), Андрея Шептицького (13 800), Миколу Хвильового (12 570), Михайла Драгоманова (11 550), Михайла Грушевського (11 300) та ін. Це розлогі публікації, де наведено повні дати життя, детально описано життєвий і творчий шлях особистостей, подано докладну інформацію про їхні праці, надбання та список додаткової літератури про них.

За висловом укладачів ЕУ, складна проблема постала з «біографічними нотатками невеликого масштабу громадсько-політичних діячів, діячів культури, учених, письменників, митців тощо; якщо їм не присвятимо гасел, вони “загинуть”. <...> Більшості з них треба таки присвятити гасла, але дуже короткі. Ми не давали б подробиць про життя і творчість цих осіб: при науковцях обмежилися б згадкою, в якій ділянці вони працюють. Легко скоротити гасла про громадсько-політичних діячів, трудніше про письменників, мистців (як не подавати хоч би 2, 3 позиції — заголовки творів, виступи в театрі тощо?). Було б добре, щоб редактори деяких ділянок ЕУ зробили зори малих біографічних гасел» [7, с. 310–311].

Абсолютна більшість статей ЕУ (близько 8 тисяч) мають обсяг від 70 до 1 000 знаків. Структура цих персоналій містить коротку довідку, іноді вона обмежена дефініцією, часом без дат життя. Приклад статей з мінімальною інформацією:

Курило Іван, кошовий отаман Війська Запор. 1665 р., противник Москви ²⁵ (70 знаків);

Андрейчук Євсевій (1841–1910), правос. свящ. на Буковині, русофільський діяч, публіцист ²⁶ (88 знаків).

Трапляються випадки, коли наявна мінімальна біографічна інформація (ім'я, прізвище; роки життя; дефініція) розширена головними працями особи. Вони не виділені в окремий абзац, як це зазвичай прийнято в сучасних енциклопедично-довідкових виданнях, а подані в тексті статті з указаними назвою і роком публікації. Також відсутня інформація літератури про особу, наприклад:

²⁵ Енциклопедія українознавства: словникова частина : у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович ; НТШ. Париж ; Мюнхен ; Нью-Йорк, 1954–1985. Т. 4. С. 1240.

²⁶ Там само. Т. 1. С. 44.

Владимирський-Буданов Михайло (1838–1916), історик права, проф. Київського ун-ту (з 1875). Гол. праці: «Немецкое право в Литве и Польше», 1868 (укр. переклад — «Руська Іст. Бібліотека», тт. 23–24); «Очерки из истории литовско-русского права», 1882, 1893; «История Университета Св. Владимира», 1884; «Обзор истории русского права», 1886; розвідки з іст. колонізації України 13–17 вв., сел. й церк. землеволодіння, сімейного права (в «Архиве Юго-Западной России», «К. Ст.», «Чтениях Исторического Общества Нестора-Летописца» та ін.); «Хрестоматия по истории русского права», 1874²⁷ (580 знаків).

У РЕІУ стаття про Михайла Владимирського-Буданова — авторська, вона вдвічі більша, ніж в ЕУ, і має 1 040 знаків. У ній представлено більш точні дати життя, вміщено стисло біографічну довідку зі вказанням місця народження, відомостей про освіту, інформацією про діяльність, наукові праці, але з ідеологічним забарвленням і наданням оціночних суджень — «вітчизняний буржуазний історик права»:

ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ Михайло Флегонтович (1838 — 7.IV 1916) — вітчизн. бурж. історик права, фахівець з історії рос., укр., лит., польс. права. Н. в с. Бороздині (Тул. губ.) в сім'ї священика. В 1864 закінчив істор.-філологіч. ф-т Київ, ун-ту. З 1875 — професор історії рос. права Київ, ун-ту. З 1882 — гол. редактор київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, з 1887 — голова істор. т-ва Нестора-літописця (Київ). Осн. праці присвячені історії установ та соціально-економіч. відносин на Україні. Склав «Хрестоматію з історії російського права». На погляди В.-Б. мали вплив слов'янофільські ідеї. Розглядаючи д-ву і право поза зв'язком з соціально-економіч. відносинами, В.-Б. доводив надклас. характер самодержавства, в своїх істор. дослідженнях додержувався формально-юрид. методу. Тв.: История университета св. Владимира. К., 1884; Обзор истории русского права. СПб — К., 1888; Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. К., 1888; Поместья Литовского государства. К., 1889.

*В. С. Семенов (Харків)*²⁸

²⁷ Енциклопедія українознавства: словникова частина : у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович ; НТШ. Париж ; Мюнхен ; Нью-Йорк, 1954–1985. Т. 1. С. 292.

²⁸ Радянська енциклопедія історії України : в 4 т. Київ, 1969. Т. 1. С. 323–324.

У сучасній ЕІУ кількість знаків в статті «Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович»²⁹ збільшено до 1 605 знаків унаслідок розширення біографічної довідки — статтю збагачено фактичним матеріалом про наукову діяльність ученого, додано список літератури про нього, місце смерті і поховання. У статті немає шаблонів і міфологем радянської доби.

Інформації про кошового отамана *Івана Курила* в УРЕ і РЕІУ немає. В ЕІУ — персоналія відсутня, є невелика згадка про нього в гаслі «Кошовий отаман»³⁰.

Підсумовуючи, треба зазначити, що в українських енциклопедіях відтворено найважливіші наукові, культурні, політичні, технічні, економічні, спортивні досягнення держави через біографії співвітчизників, її провідних діячів та маловідомих історичних осіб. Енциклопедично-довідкові видання є доступним, перевіреним і надійним інформаційним джерелом. Тому вони належать до важливих засобів у побудові українського інформаційного простору.

Використання біографічної інформації, що отримана з вітчизняних енциклопедій для формування контенту електронного УНБА, надзвичайно важливе. Утворені з них персональні записи становлять основу «Реєстру імен до Українського біографічного словника». Біографічні дані ґрунтовно опрацьовані і перевірені авторами й редколегіями та заслуговують на довіру.

Звісно, під час укладання енциклопедій іноді трапляються помилки чи неточності, які в процесі формування УНБА упорядники виявляють і виправляють. Отже, отримані дані з різних джерел дають можливість розширити знання про особу, збагатити інформацією про її життєвий і творчий шлях, позбутися різних похибок і неточностей, що підвищує якість інформації.

Висновки. Фундаментальна багатотомна ЕУ об'єднала цінні українознавчі відомості, насамперед із тих сфер, які за часів тоталітарної влади упереджено й неповно висвітлювалися в інших енциклопедіях (зокрема УРЕ, РЕІУ), численні біографічні довідки про видатних українців, діячів української діаспори.

²⁹ Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 1. С. 587.

³⁰ Енциклопедія історії України : в 10 т. / голова редкол. В. А. Смолій [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2009. С. 264.

Вихід ЕУ послужив потужним поштовхом для всієї вітчизняної енциклопедично-довідкової справи. Під її впливом в СРСР тоталітарна влада вимушена була розпочати підготовку та видання українських радянських енциклопедій. На підґрунті ЕУ, насамперед після оновлення фактичного матеріалу статей, їх перекладу англійською мовою, написання нових важливих гасел, утворено новий проєкт англійської енциклопедії «Encyclopedia of Ukraine», із якої читачі в усьому світі мають можливість отримувати об'єктивну інформацію про Україну, усі особливості та аспекти її національного життя, провідних діячів історії та культури з давніх часів до сучасності.

Здійснений кількісний аналіз біографічних статей ЕУ дав змогу з'ясувати, що вона є одним з найбільших джерел біографічної інформації електронного УНБА. ЕУ не позбавлена певних прогалин (неповні дані, чимало фактичних помилок), пов'язаних передусім з обмеженою джерельною базою, які не перекреслюють значення енциклопедії в наданні користувачам правдивих відомостей про тисячі замовчуваних, маловідомих, нових імен української історії і культури. На основі зафіксованого в ЕУ матеріалу, де в біографіях немає оціночних суджень, дослідники можуть здійснювати подальші розвідки.

Ознайомившись зі структурою персоналій ЕУ, ми з'ясували, що від «величі» особи залежить обсяг статті про неї. Інформація про маловідомих діячів — мінімальна. Але кількість цих статей більша, ніж в інших енциклопедіях. Порівняно зі змістом радянських енциклопедій статті ЕУ мають нейтральний характер — вони позбавлені ідеологічної забарвленості.

Біографічна інформація з ЕУ про тисячі наших співвітчизників посіла чільне місце в контенті електронного ресурсу УНБА. Узяті з ЕУ дані збагатили його новими іменами, які були відсутні в радянській історіографії або спотворені нею, що дає можливість виправити помилки та провадити подальші пошуки.

1. Борчук С. М. «Енциклопедія українознавства»: підвалини та передумови написання // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Київ, 2016. Вип. 14. С. 91–102. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18766> (дата звернення: 19.03.2023).
2. Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проєкти, виконавці, перспективи дослідження / НАН України, Ін-т історії

- України. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 603 с. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6101/2/верстка.pdf> (дата звернення: 19.03.2023).
3. Борчук С. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження : автореф. ... дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Переяслав-Хмельницький, 2015. URL: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua:8081/xmlui/handle/8989898989/1329> (дата звернення: 19.03.2023).
 4. Железняк М., Іщенко О. «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2017. Вип. 8–9. С. 40–54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4>
 5. Железняк М. Слово про Вчителя // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2014. Вип. 4–5. С. 5–12. <https://doi.org/10.37068/evu.4-5.1>
 6. Железняк М. Г. Енциклопедія сучасної України: історія створення // Наука України у світовому інформаційному просторі. Київ, 2015. Вип. 12. С. 115–121. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/handle/123456789/123025> (дата звернення: 19.03.2023).
 7. З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / відп. ред. М. Г. Железняк. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2018. 352 с. <https://doi.org/10.37068/b/9789660286665>
 8. Конта Р. Наукові здобутки Зенона Кузелі як етнолога — члена Наукового товариства ім. Шевченка: діаспорна історіографія // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2012. Вип. 37. С. 57–62. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2012/37/articles/8.pdf> (дата звернення: 19.03.2023).
 9. Муріна С. В. Енциклопедичні видання як джерело формування Українського національного біографічного архіву (на прикладі Радянської енциклопедії історії України та Енциклопедії історії України) // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2015. Вип. 12. С. 392–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2015_12_23 (дата звернення: 19.03.2023).
 10. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2013. 520 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005584> (дата звернення: 19.03.2023).
 11. Попович-Кузнецова Н. Епістолярна спадщина В. Кубійовича: документальна історія створення «Енциклопедії українознавства» // Енцикло-

- педичний вісник України. Київ, 2014. Вип. 4–5. С. 67–71. <https://doi.org/10.37068/evu.4-5.5>
12. Смолій В., Боряк Г. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 44–60. <https://doi.org/10.15407/vsn2015.03.044>
 13. Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи : наук. зб. / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; відп. ред. М. Г. Железняк. Київ, 2015. 252 с. URL: <http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/ukrainski-elektronni-ta-paperevi-entsyklopedychni-vydannia.pdf> (дата звернення: 19.03.2023).
 14. Черниш Н. Парадигма розвитку української енциклопедичної справи ХХ ст. (до 55-ї річниці створення Головної редакції УРЕ) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2013. Вип. 37. С. 513–536. URL: http://np.nbuv.gov.ua/doc/prnbuimviv_2013_37_49 (дата звернення: 19.03.2023).
 15. Черниш Н. З історії створення Енциклопедії українознавства // Бібліотечний вісник. 2017. № 2. С. 17–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_2_5 (дата звернення: 19.03.2023).
 16. Черниш Н. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів : Піраміда, 2018. 347 с.
 17. Яценко О. М., Вернік О. Л., Вернік Ю. В. Український національний біографічний архів у системі вітчизняних електронних біографічних ресурсів // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2021. Вип. 22. С. 239–261. <https://doi.org/10.15407/ub.22.239>

REFERENCES

1. Borchuk, S. M. (2016). "Entsyklopediia ukrainoznavstva": Pidvalyny ta peredumovy napyssannia [Encyclopedia of Ukrainian studies: Foundations and prerequisites for writing]. *Naukovyi Chasopys Natsionalnoho Pedagogichnoho Universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 6. Istorychni Nauky*, 14, 91–102. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18766> [In Ukrainian].
2. Borchuk, S. M. (2014). *Ukrainska entsyklopedychna tradytsiia 20 st.: Proekty, vykonavtsi, perspektyvy doslidzhennia [Ukrainian encyclopedic tradition of the 20th century: Projects, performers, research perspectives]*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV. Retrieved from <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6101/2/верстка.pdf> [In Ukrainian].
3. Borchuk, S. (2015). *Ukrainska entsyklopedychna tradytsiia 20 st.: Proekty, vykonavtsi, perspektyvy doslidzhennia [Ukrainian encyclopedic tradition of the*

- 20th century: Projects, performers, research perspectives] (Extended abstract of Doctoral dissertation). In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine. Retrieved from <http://ephseir.phdpu.edu.ua:8081/xmlui/handle/8989898989/1329> [In Ukrainian].
4. Zhelezniak, M., & Ishchenko, O. (2017). "Entsyklopediia ukrainoznavstva" yak ob'iekt i dzherelna baza v naukovykh doslidzhenniakh [The Encyclopedia of Ukraine as an object and a source in scientific researches]. *Entsyklopedychnyi Visnyk Ukrainy*, 8-9, 40-54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4> [In Ukrainian].
 5. Zhelezniak, M. (2014). Slovo pro Vchytelia [Words on my Mentor]. *Entsyklopedychnyi Visnyk Ukrainy*, 4-5, 5-12. <https://doi.org/10.37068/evu.4-5.1> [In Ukrainian].
 6. Zhelezniak, M. (2015). Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: Istoriia stvorennia [Encyclopedia of modern Ukraine: History of creation]. *Nauka Ukrainy u Svitovomu Informatsiinomu Prostori*, 12, 115-121. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/123025> [In Ukrainian].
 7. Zhelezniak, M. (Ed.). (2018). *Z laboratorii tvorennia "Entsyklopedii ukrainoznavstva"* [From the backstage work on the Encyclopedia of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: In-t entsykloped. doslidzh. NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.37068/b/9789660286665> [In Ukrainian].
 8. Konta, R. (2012). Naukovi zdobutky Zenona Kuzeli yak etnoloha – chlena Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: Diasporna istoriohrafiiia [Scientific achievements of Zenon Kuzeli as an ethnologist – a member of the Shevchenko Scientific Society: Diasporic historiography]. *Etnichna Istoriia Narodiv Yevropy*, 37, 57-62. Retrieved from <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2012/37/articles/8.pdf> [In Ukrainian].
 9. Murina, S. V. (2015). Entsyklopedychni vydannia yak dzherelo formuvannia Ukrainskoho natsionalnogo biohrafichnogo arkhivu (na prykladi Radianskoi entsyklopedii istorii Ukrainy ta Entsyklopedii istorii Ukrainy) [Encyclopedias as a source of Ukrainian national biographical archive (on the examples of Soviet Encyclopedia of History of Ukraine and Encyclopedia of History of Ukraine)]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 12, 392-405. <https://doi.org/10.15407/ub.12.392> [In Ukrainian].
 10. Popyk, V. I. (2013). *Resursy dovidkovoï biohrafichnoi informatsii: Istorychnyi dosvid formuvannia, suchasnyi stan, problemy ta perspektivy rozvytku* [Resources of reference biographic information: Historical experience of formation, current situation, problems and perspective of development]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005584> [In Ukrainian].

11. Popovych-Kuznetsova, N. (2014). Epistoliarna spadshchyna V. Kubiiovycha: Dokumentalna istoriia stvorennia Entsyklopedii ukrainoznavstva [V. Kubiiovych's epistolary heritage: A documentary history of the Encyclopedia of Ukraine]. *Entsyklopedychnyi Visnyk Ukrainy*, 4-5, 67-71. <https://doi.org/10.37068/evu.4-5.5> [In Ukrainian].
12. Smolii, V., & Boriak, H. (2015). Suchasna istorychna entsyklopedystyka: Zdobutky i perspektyvy rozvytku [Modern historical encyclopedistics: Achievements and perspectives of development]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*, 3, 44-60. <https://doi.org/10.15407/visn2015.03.044> [In Ukrainian].
13. Zhelezniak, M. H. (Ed.). (2015). *Ukrainski elektronni ta paperovi entsyklopedychni vydannia: Osnovni zdobutky y perspektyvy* [Ukrainian electronic and paper encyclopedic editions: Main achievements and prospects]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/ukrainski-elektronni-ta-paperovi-entsyklopedychni-vydannia.pdf> [In Ukrainian].
14. Chernysh, N. (2013). Paradyhma rozvytku ukrainskoi entsyklopedychnoi spravy 20 st. (Do 55-i richnytsi stvorennia Holovnoi redaktsii URE) [Paradigm of the development of the Ukrainian encyclopedic case of the 20th century (To the 55th anniversary of the establishment of the Main Editorial Office of the USE)]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 37, 513-536. Retrieved from http://np.nbu.gov.ua/doc/npnbuimviv_2013_37_49 [In Ukrainian].
15. Chernysh, N. (2017). Z istorii stvorennia Entsyklopedii ukrainoznavstva [From the history of the creation of the Encyclopedia of Ukrainian Studies]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 2, 17-25. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_2_5 [In Ukrainian].
16. Chernysh, N. (2018). *Narysy z istorii ukrainskoi entsyklopedychnoi spravy* [Essays on the history of the Ukrainian encyclopedic case]. Lviv, Ukraine: Piramida. [In Ukrainian].
17. Yatsenko, O. M., Vernik, O. L., & Vernik, Yu. V. (2021). Ukrainskyi natsionalnyi biohrafichnyi arkhiv u systemi vitchyznianskykh elektronnykh biohrafichnykh resursiv [Ukrainian National Biographical Archive in the system of domestic electronic biographical resources]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 22, 239-261. <https://doi.org/10.15407/ub.22.239> [In Ukrainian].

Рукопис одержано 12.04.2023

Oleh YATSENKO, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Head of the Department of Forming of Biobibliographic Information Resources, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Analysis of the biographical component of the "Encyclopedia of Ukrainian studies" as a source for the formation of the "Ukrainian National Biographical Archive".

The purpose of the work is to analyze the biographical component of the ten-volume "Encyclopedia of Ukrainian studies: Dictionary part" compiled by specialists of Shevchenko Scientific Society, to highlight its role and place in the process of forming the content of the electronic "Ukrainian National Biographical Archive". *The research methodology* consists in the application of statistical, comparative, source science methods, general scientific methods of analysis and generalization regarding the principles of compilation of biographical resources. *The scientific novelty*. In the work, for the first time, a study of the quantitative and substantive content of the personalities of the "Encyclopedia of Ukrainian studies" was carried out, an analysis and comparison of its biographical component with other sources of the "Ukrainian National Biographical Archive" was carried out. *Conclusions*. The analysis of the "Encyclopedia of Ukrainian studies: Dictionary part" proved that it is one of the largest sources of the "Ukrainian National Biographical Archive" based on the quantitative indicators of the presence of biographical articles on representatives of Ukrainian history and culture. Thanks to the avoidance of evaluation evidence in biographical references, the encyclopedia takes a leading place and is of key importance in the process of forming an electronic biographical resource, providing users with truthful information about thousands of silenced, little-known names of our compatriots. Which makes it possible, on the basis of the material obtained from the encyclopedia, to carry out further biographical research.

Keywords: "Encyclopedia of Ukrainian studies", Shevchenko Scientific Society, "Ukrainian National Biographical Archive", source database.

Галина Дмитрівна КЛИНОВА-ДАЦЮК,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та українознавства
Національного університету
водного господарства та природокористування
(Рівне, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-7144-3074>
h.d.klynova-datsiuk@nucem.edu.ua

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА В НІМЕЧЧИНІ В 1947–1951 рр.: ПРОЄКТИ ТА ПОСТАТІ

Мета статті — на основі широкого кола архівних джерел проаналізувати передумови та причини появи реалізованих і нереалізованих видавничих проєктів Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині у 1947–1951 рр., з'ясувати їх актуальність для історичної науки. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах — хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна дослідження** полягає в комплексному аналізі розвитку видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині у 1947–1951 рр., періоду Ді-Пі, показі її традиції та розвитку нових проєктів, які мали важливе значення для української науки. На основі архівних матеріалів, що зберігаються в Українському вільному університеті в Мюнхені, розповідається про nereалізовані видання — «Україна під советами» та «Наші втрати». **Висновки.** Незважаючи на складні умови життя в таборах та поза ними, в обставинах післявоєнного часу члени НТШ відродили найкращі традиції видавничої справи, започатковані в Україні, та заснували нові проєкти, які розвинулися в діаспорі. Серед здобутків НТШ у Німеччині — чотири томи «Записок», на сторінках яких розміщено монографічні дослідження Л. Окіншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» та А. Яковліва «Український кодекс 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ»», збірник наукових праць із нагоди 300-ліття Хмельниччини, бібліографія іноземних видань з україніки, три числа часопису «Сьогодні й Минуле», науково-популярний нарис «Іс-

торія Наукового товариства ім. Шевченка». Члени товариства реалізували новий проєкт тритомної загальної «Енциклопедії українознавства», яким спростовували фальшування історичного минулого українського народу советською наукою. Зародилася в Німеччині і книжкова серія «Бібліотека українознавства». Нереалізованими видавничими проєктами залишилися збірники «Україна під советами» та «Наші втрати», окремі тексти яких потребували якісного доопрацювання, але через відсутність потрібних джерел і літератури це не можна було зробити.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка в Німеччині, «Записки НТШ», «Хроніка НТШ», «Бюлетень НТШ», «Сьогочасне й Минуле», «Енциклопедія українознавства».

Одним із ключових напрямів функціонування відродженого Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині, як і інших українських наукових установ в еміграції, була видавнича справа. Друковані видання товариства були показником його результативної наукової діяльності. Вони вплинули на поступ різних галузей науки і стали важливим складником культурної спадщини українського народу. Продовжені і започатковані видавничі проєкти НТШ у Німеччині в 1947–1951 рр. розвинулися й пізніше та не втрачають актуальності й нині.

Про функціонування товариства в цілому писали й учені діаспори (зокрема його члени), і сучасні дослідники. У працях Л. Винара ¹ [3], А. Жуковського ², В. Кубійовича ³, О. Купчинського [8], О. Подобєд [11], О. Романіва [12] в загальних рисах розкрито основні напрями функціонування та здобутки НТШ у Німеччині. Джерела про історію товариства проаналізували Д. Бурім, О. Кучерук і О. Маврін [2], М. Железняк [4; 5], О. Іщенко [4]. Окремі аспекти наукових праць членів Історично-філософичної секції висвітлювали В. Кривошея та І. Кривошея [7], О. Ясь [13], А. Атаманенко [1], Г. Клинова-Дацюк [1; 6] та ін. Утім, незважаючи на наявність публікацій, докладного дослідження потребує видавнича

¹ Wynar L. *Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952*. Kent (Ohio), 1989. 72 p.

² Жуковський А. *Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі*. Львів ; Париж, 2000. 140 с.

³ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* // *Український історик*. 1973. № 1–2 (37–38). С. 8–42.

діяльність відродженого товариства в Німеччині в таборовий період (1947–1951 рр.), тому *мета статті* — проаналізувати причини й передумови появи реалізованих та нереалізованих видавничих проєктів НТШ у Німеччині 1947–1951 рр., їх значущість для розвитку української історичної науки.

Відновлене Наукове товариство ім. Шевченка в березні 1947 р. у Німеччині продовжило кращі традиції, започатковані на Батьківщині. У складі товариства відродили діяльність трьох секцій — Історично-філософичної, Філологічної та Математично-природничо-медичної, які розгорнули активну наукову діяльність. Видавнича продукція товариства відзначалася серійними та періодичними друками. Серед видань — «Записки НТШ», часопис «Сьогодні й Минуле», «Хроніка НТШ» та «Бюлетень НТШ», тритомний довідник «Енциклопедія українознавства», науково-популярний нарис «Історія Наукового товариства ім. Шевченка» та книжкова серія «Бібліотека українознавства». У НТШ були запроваджені вимоги до рукописів наукових праць, які подавали до друку. Основною з них була апробація досліджень на наукових засіданнях комісій та секцій товариства, яка передбачала виступ автора з рефератом, обговорення та рецензування. Далі публікувалося коротке резюме дослідження⁴.

Одним із чинників, який гальмував видавничі проєкти українських установ в еміграції, була нестача коштів. Це питання поставало перед усіма українськими науковими інституціями, які функціонували в Німеччині в епоху Ді-Пі (від терміна англійською мовою «displaced persons», скорочено — D.P.). Максимальні зусилля докладали тодішні керівники НТШ — голова Зенон Кузеля та генеральний секретар Володимир Кубійович — для провадження видавничої діяльності та пошуку коштів. Серед джерел фінансування були внески звичайних членів, допомога українських організацій тощо. В одному з листів В. Кубійович писав: «Ми й тут в Німеччині не могли б існувати, якщо б не скромна допомога Апостольського престолу, чи пак Преосвященного Кир Івана. Дар Кардинала Тіссерана в висоті 5 000 дол. удержував нас три роки при житті, сучасна допомога доволі слаба (в цьому році 1 000 дол.)

⁴ Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка (далі Бюлетень НТШ). Мюнхен, 1949. Число 3–4. Арк. 4.

ледве дозволяє нам держатися на поверхні...»⁵. Незначну фінансову підтримку надавали й самі українські біженці, які мешкали в таборах. В одному з листів О. Оглоблина до Б. Крупницького йдеться про те, що «НТШ ще якось бореться. В. Кубійович їздить по таборах, де живуть члени товариства, й влаштовує там різні наради, а УВАН якось завмерла»⁶.

Основним серійним проектом товариства і в Україні, і в Німеччині стали «Записки НТШ». У Німеччині товариство видало чотири томи «Записок НТШ», три з них підготували члени Історично-філософічної секції, один — Філологічної. Нумерацію продовжили з урахуванням львівських випусків. Після дев'ятирічної перерви, у 1948 р., було видруковано 156-й том, приурочений трьохсотій річниці початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. за редакцією відомого історика Бориса Крупницького. Усвідомлюючи важливість цієї події для державницької традиції українського народу, історики в еміграції намагалися гідно її відзначити. Події та здобутки Національно-визвольної війни середини XVII ст. через суспільно-політичні обставини не були об'єктивно висвітлені в радянській історіографії, оскільки в УРСР тривала боротьба проти історичних концепцій М. Грушевського і його школи. У передмові до збірника Б. Крупницький підкреслив важливість подій Національно-визвольної війни (1648–1657 рр.) для історії українського державотворення. У збірнику представлені статті В. Гришка, О. Оглоблина, Я. Падоха, О. Пріцака, М. Стахіва⁷. Більшість статей збірника вийшли також окремими брошурами. Було заплановано, що до збірника увійде стаття Н. Полонської-Василенко, але вона не була опублікована⁸. Особливою рисою «Записок», виданих в еміграції, були розлогі анотації англійською та німецькою мовами. Загалом, збічник складали статті, які ґрунтувалися на архівних матеріалах, містили нові думки

⁵ Кубійович В. [Праці] : у 2 т. Т. 2. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / упоряд. О. Шаблій. Париж ; Львів : Фенікс : Українська академія друкарства, 2000. С. 744.

⁶ Лист О. Оглоблина до Б. Крупницького від 19.10.1948 р. // Архів Українського історичного товариства (Архів О. Оглоблина). Vox С. File 2. Арк. 2.

⁷ Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі ЗНТШ). Мюнхен, 1948. Т. 156. 168 с.

⁸ Лист О. Оглоблина до Б. Крупницького від 27.08.1948 р. // Архів Українського історичного товариства (Архів О. Оглоблина). Vox С. File 2. Арк. 2.

про дипломатію Б. Хмельницького, особливості розвитку залізорудної промисловості Правобережжя та правове становище основних соціальних верст суспільства. Оpubліковані матеріали були продовженням вивчення державотворчої діяльності Б. Хмельницького, яку здійснювали у міжвоєнний період 20–30-х рр. ХХ ст. в еміграції І. Борщак, М. Кордуба, Д. Оляничин та інші вчені.

У 157-му томі «Записок Наукового товариства імені Шевченка» була видрукована монографія дійсного члена НТШ, Української вільної академії наук та професора Українського вільного університету Лева Окіншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.»⁹, яка тривалий час залишалася єдиним комплексним дослідженням неурядової старшини Гетьманщини в українській історіографії. Монографія була написана ще в Україні у 1932–1933 рр., не раз обговорена на засіданнях Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, співробітником якої був автор. Звернення до цієї проблематики було зумовлено тим, що в українській радянській історіографії це питання певною мірою замовчувалося та об'єктивно не вивчалось. Діяльність козацької старшини, її соціальна політика і загалом суспільно-політичне життя Гетьманщини негативно оцінювалася в тогочасних працях. Зазначимо, що монографія Л. Окіншевича стала підґрунтям для подальших студій, здійснених істориками в незалежній Україні. Окремі погляди її автора розходяться з думками сучасних науковців [7]. Це насамперед зумовлено сучасним розширенням джерельної бази і залученням до наукового обігу нових документів, які на той час були недоступні еміграційному історику.

У 1949 р. як 159-й том «Записок НТШ» було опубліковано монографію відомого історика права Андрія Яковліва «Український кодекс 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ»»¹⁰. Матеріали дослідження значно поглиблюють відомості про причини несанкціонування кодексу, використання членами комісії іноземних джерел права та застосування їх окремих норм на теренах Гетьманщини. На думку сучасної дослідниці Т. Маньгори, монографія А. Яковліва є зразком усебічного історико-правового

⁹ Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. Мюнхен, 1948. Т. 157. 231 с.

¹⁰ Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ» // ЗНТШ. Мюнхен, 1949. Т. 159. 210 с.

дослідження [10]. У 158-му томі «Записок» уміщено вибрану бібліографію «Ucrainica в західно-європейських мовах», яку упорядкував відомий літературознавець член Філологічної секції Євген Пеленський¹¹.

Отже, відновлені «Записки» в Німеччині мали структуру, відмінну від львівських, тому що на їхніх сторінках насамперед містилися матеріали про актуальні суспільно значущі події, тексти монографічних досліджень, вибрана бібліографія. Однією з новацій було запровадження розлогих резюме іноземною мовою для ознайомлення європейських учених та громадян з українською проблематикою. Цей науковий збірник і надалі залишився репрезентативним виданням товариства, але створювався в інших умовах розвитку української науки.

Ключовим суто українським енциклопедичним видавничим проектом НТШ у Німеччині та Франції стала загальна частина «Енциклопедії українознавства» (далі ЕУ-1). Вона започаткувала традицію національних енциклопедичних видань в еміграції, яка продовжилася в словниковій частині, ЕУ-2, та її англійських версіях. У 1949–1952 рр. було видано три томи ЕУ-1 загальним обсягом 1230 с. із наскрізною нумерацією, які складаються з 20 розділів. Організовував працю над енциклопедією (як загальною, так і словниковою частинами) генеральний секретар НТШ В. Кубійович. Він разом із тодішнім головою товариства З. Кузелею стали головними редакторами ЕУ-1. Авторський колектив складався з відомих фахівців — вихідців із різних регіонів України й міжвоєнної еміграції: Л. Білецького, О. Горбача, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, В. Кубійовича, О. Оглоблина, Я. Падоха, Н. Полонської-Василенко, П. Феденка, О. Шульгина та ін. Деякі члени НТШ мали досвід написання енциклопедичних гасел, оскільки в 1930-х роках у Галичині за редакцією І. Раковського з'явилася перша енциклопедія, видана українською мовою, — тритомна «Українська загальна енциклопедія» [1, с. 146].

Перший том ЕУ-1 розкривав ті аспекти знань про Україну, які часто були спотворені в неукраїнському науковому світі, зокрема актуальні питання термінології та концептуальних засад розуміння початків української держави. Другий, найбільший за обсягом, том

¹¹ Пеленський Є. *Ucrainica в західно-європейських мовах*. Вибрана бібліографія // ЗНТШ. Мюнхен, 1948. Т. 158. 111 с.

енциклопедії присвячений висвітленню історії України, а третій — розвитку й особливостям українського мистецтва, культури, освіти тощо ¹². Докладніше проаналізовано зміст та умови творення ЕУ-1 у дослідженнях А. Атаманенко й Г. Клинової-Дацюк [1], М. Железняка й О. Іщенко [4; 5] та ін. Отже, ЕУ-1 започаткувала традицію національних енциклопедичних видань в еміграції, у ній подавались об'єктивні відомості з різних ділянок знань про Україну та про її історичне минуле для українців, котрі з певних причин проживали за межами батьківщини. Свідченням якості й актуальності контенту стало репринтне перевидання ЕУ-1 у 1994–1995 рр. Інститутом української археографії НАН України ¹³.

У Німеччині на спільному засіданні всіх секцій було прийнято рішення про поновлення видання часопису «Сьогочасне й Минуле». Видання цього журналу було започатковано у Львові 1939 р. як місячника з українознавчої проблематики ¹⁴. В Україні у світ вийшло чотири числа за редакцією тодішнього голови НТШ Івана Раковського, хоч фактичним редактором був відомий мовознавець Василь Сімович. Журнал складався з таких рубрик: статті, огляди, рецензії, бібліографія та хроніка. Головним редактором «Сьогочасного й Минулого» в Німеччині було обрано відомого етнографа Зенона Кузеля. До складу редакційної колегії увійшли О. Кульчицький, П. Мегик, І. Розгін, Є. Храпливий, В. Янів ¹⁵. Редколегія в Німеччині видала три числа журналу. Авторський склад поповнили й вихідці з Наддніпрянської України, яких редакційна колегія запрошувала до співпраці. Таке запрошення отримав митрополит Іларіон (Огієнко). У листі від 25 лютого 1948 р. З. Кузеля писав: «“Сьогочасне й Минуле”, покликане до життя “Науковим Товариством ім. Шевченка” як продовження своєї передвоєнної публікації, має бути загальним органом наших наукових установ і всіх наших високих шкіл і містить статті, огляди, матеріали, реферати й рецензії, бібліографію й широку хроніку з обсягу українознавства. Сподіваємося, що можемо

¹² Енциклопедія українознавства. Т. 1–3. Мюнхен, 1949–1952. 1230 с.

¹³ Тогочасна назва (нині — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України).

¹⁴ Протокол Загальних зборів членів товариства. Робочий екземпляр // Центральний державний історичний архів України (Львів) (ЦДАЛ). Ф. 309. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 23.

¹⁵ Сьогочасне й Минуле. Мюнхен, 1948. № 1. С. 2.

рахувати на ваше співробітництво...» [9, с. 305]. Заклики до співпраці містилися також на сторінках «Бюлетеня НТШ»¹⁶.

У Мюнхені вийшло три числа часопису двома книгами. Перше вийшло окремим виданням 1948 р. Числа 1 і 2 за наступний рік (1949) було видано одною книгою, яка також містила 76-й випуск «Хроніки НТШ»¹⁷. Структура відновленого часопису переважно була збережена і складалася зі статей, оглядів, рецензій. Було додано нові рубрики, традиційні для еміграційних видань: «Наші втрати» та «Хроніка». Часопис містив статті концептуального характеру, окремі розвідки та дискусійні матеріали.

Важливе значення для розуміння основних засад розвитку науки в еміграції має вміщена в «Сьогочасному й Минулому» стаття В. Кубійовича «Сучасні проблеми української науки», у якій автор проаналізував стан науки в міжвоєнний період, особливу увагу звернувши на проблеми та завдання, які актуальні в ДіПі. На думку В. Кубійовича, у тогочасних трагічних для нашої нації часах український учений має досліджувати не ті проблеми, які йому «особисто милі й любі», а ті, які «сьогодні зв'язані з потребами нації»¹⁸. На сторінках журналу також опубліковано матеріали про виникнення та функціонування наукових установ у таборний період, зокрема Українського вільного університету, Українського технічно-господарського інституту, Української богословсько-педагогічної академії, Інституту української мартирології, Церковно-Археографічної комісії при апостольській візитатурі, які дають змогу простежити напрями їхньої роботи, особливості становища та перспективи розвитку в еміграції.

У рубриці «Огляди» вміщено звітні матеріали про діяльність Наукового товариства імені Шевченка за 1947–1948 рр., Української вільної академії наук та Українського наукового товариства, які подають результати діяльності установ. Рубрика «Наші втрати» містить некрологи, присвячені Митрополиту Андрею Шептицькому, В. Сімовичу, М. Панчишину.

Важке фінансове становище українських установ у післявоєнній Німеччині змусило припинити видання часопису. В. Кубійович об-

¹⁶ Бюлетень НТШ. Мюнхен, 1949. Число 1–2. Арк. 5.

¹⁷ Сьогочасне й Минуле. Мюнхен, 1949. № 1–2. 130 с.

¹⁸ Кубійович В. Сучасні проблеми української науки // Сьогочасне й Минуле. Мюнхен, 1948. № 1. С. 9.

говорював з Р. Голодом ідею видавати замість «Сьогочасного й Минулого» літературно-науковий місячник, «який нагадував би ЛНВ з часів Франка і Грушевського»¹⁹. Були думки дещо уточнити й змінити назву журналу «Сьогочасне й Минуле: вісник українознавства» чи «Україна»²⁰. Проте через брак коштів, надмірну зайнятість і розпорошеність ці ідеї не були втілені в життя.

Традиційно українські наукові установи в еміграції для зв'язку зі своїми членами видавали інформаційні матеріали. У Німеччині було відновлено випуск «Хроніки НТШ», яка докладно інформувала про діяльність установи та її структурних підрозділів. Зауважимо, що у Львові упродовж 1900–1939 рр. було видано 74 числа «Хроніки» українською та 59 випусків німецькою мовою²¹. У Ді-Пі вийшло два випуски «Хроніки» (75-й і 76-й) українською мовою, хоча з'являлися пропозиції щодо видання іноземною мовою²². Наступні числа видавали в Сарселі. 75-те число охоплює період від 25 червня 1939 р. і до 15 березня 1949 р. Видання містить інформацію про діяльність секцій та комісій товариства в Німеччині, про видану наукову продукцію, фінансове становище та списки членів наукової установи. У 76-му числі опубліковано короткі реферати 14 наукових доповідей, виголошених на засіданнях комісій та секцій²³. У передмові до 77-го випуску В. Кубійович зауважив, що видання стає неперіодичним²⁴, а передували такому рішенню дискусії між членами²⁵. Число з'явилося з нагоди чергових Загальних зборів,

¹⁹ Кубійович В. [Праці] : у 2 т. Т. 2. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / упоряд. О. Шаблій. Париж ; Львів : Фенікс : Українська академія друкарства, 2000. С. 748.

²⁰ Проект видавничої діяльності НТШ // Архів Українського вільного університету в Мюнхені (далі Архів УВУ в Мюнхені). Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. Арк. 2.

²¹ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка (далі Хроніка НТШ). Мюнхен, 1949. Число 75. С. 3.

²² Проект видавничої діяльності НТШ // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. Арк. 2.

²³ Хроніка НТШ. Мюнхен, 1949. Число 76. Відбитка з журналу «Сьогочасне й Минуле». 18 с.

²⁴ Хроніка НТШ. Париж ; Нью-Йорк ; Торонто ; Сідней, 1954. Число 77. С. 3.

²⁵ Проект видавничої діяльності НТШ // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. Арк. 2.

які відбулися 9 квітня 1949 р., уміщувало огляд діяльності секцій за 1949–1953 рр. Уперше в «Хроніці» опублікована інформація про функціонування американського, канадського, австралійського та європейського відділів НТШ.

У червні–липні 1949 р. було започатковано видання циклостилем «Бюлетеня НТШ». Його метою було ознайомити розпорошених по таборах і містечках членів товариства з найважливішими подіями, здобутками, труднощами центрального осередку та його філій, анонсувати наукові заходи та видавничі проекти. «Бюлетень» планували видавати як місячник, але не було практичної можливості це зробити. Тому вже перше число вийшло спарене. Серед виданих у Німеччині 12 чисел усі, за винятком 5-го і 12-го, були подвійні. Редактором 1–7-го чисел був Володимир Кубійович, а з 8-го — Володимир Янів²⁶. Із 13-го числа «Бюлетень» почав виходити в Сарселі, оскільки Центральний осередок НТШ було перенесено у Францію. Цінним для дослідників «Бюлетень» є тим, що він подавав важливу інформацію про функціонування товариства. На його сторінках опубліковано переважно звіти про діяльність Центрального представництва товариства, детальні огляди праці відділів НТШ, основні напрями роботи, фінансові справи, а також заклики до звичайних членів сплачувати членські внески²⁷. У кожному числі була рубрика «Видавнича діяльність», де подавали інформацію про опубліковані, підготовлені та заплановані праці. У 12-му числі вміщено короткі дискусійні дописи Ю. Старосольського «В справі зовнішньої пропаганди» і «До питання членів-прихильників НТШ»²⁸. Пізніше, 1952 р., у Сарселі було започатковано неперіодичний інформаційний листок для внутрішнього вжитку «Вісті Наукового товариства імені Шевченка в Європі», який редагував В. Янів. У «Вістях» публікувалася інформація лише про діяльність європейського осередку товариства²⁹.

Окрім наукових і довідкових видань, члени НТШ видавали й науково-популярні. Зокрема, 1949 р. з нагоди 75-ліття установи

²⁶ Хроніка НТШ. Париж ; Нью-Йорк ; Торонто ; Сідней, 1954. Число 77. С. 16.

²⁷ Бюлетень НТШ. Мюнхен, 1949. Число 1–2. Арк. 7.

²⁸ Там само. Число 12. Арк. 3–7.

²⁹ Вісті Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Сарсель, 1952. Число 2. Арк. 1.

було опубліковано популярний нарис «Історія Наукового товариства ім. Шевченка»³⁰, у якому подано історію виникнення, основні напрями роботи та здобутки за 1873–1948 рр. Редакційну колегію очолив В. Кубійович. Цим виданням науковці намагалися в доступній формі ознайомити українську громаду в еміграції з історією та досягненнями найдавнішої української наукової установи, щоб залучити її нових прихильників.

На окрему увагу заслуговує книжкова серія «Бібліотека українознавства», яка була започаткована товариством 1949 р. у Німеччині і продовжувалася до 1988 р. Заснування цієї серії було спрямоване на задоволення потреб української молоді в навчальних підручниках з усіх ділянок українознавства³¹. У цій серії 1949 р. видано навчальний посібник «Історія України» Івана Крип'якевича під псевдонімом Холмський³². Прізвище автора було змінено задля його ж безпеки, оскільки вчений працював у советській Україні. Посібник призначався для студентів інституту заочного навчання Українського вільного університету. Навчальне видання було синтетичним викладом історії України від найдавніших часів до Першої світової війни. Праця була написана в 1941–1943 рр. Перш ніж надрукувати посібник, В. Кубійович звертався до Н. Полонської-Василенко з проханням написати рецензію, однак учена відмовилася. Оцінку посібника знаходимо в листі до О. Оглоблина, у якому дослідниця зауважила: «“Історія України” Холмського мені цілком не подобається та XIX ст. нижче критики. Не подобається мені “советська” тематика, брак історії, брак особи. Сама економіка та культура. В такому сенсі я пишу не рецензію, а відмовлення від рецензування. Книга має бути “книгою для читання”, і ні в якому разі не може бути курсом»³³. Редакційна колегія «Бібліотеки українознавства» усвідомлювала, що праця потребувала доопрацювання, але через відсутність навчальних матеріалів та бажання самого автора було

³⁰ Історія Наукового товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1949. 51 с.

³¹ Проект видавничої діяльності НТШ // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Науково-ве товариство ім. Шевченка. Арк. 2.

³² Холмський І. Історія України. Мюнхен, 1949. 370 с.

³³ Лист Н. Полонської-Василенко до О. Оглоблина від 21.07.1949 р. // Архів Українського історичного товариства (Архів О. Оглоблина). Vox C. File 2. Арк. 4.

прийняте рішення про її видання. Пізніше, 1971 р., підручник було перевидано в США, а в 1990 р. — в Україні. У Німеччині в цій серії було видано праці Я. Падоха «Нарис історії карного права» та Ю. Шереха (Шевельова) «Нарис сучасної української мови»³⁴.

Серед видавничих проєктів НТШ були й такі, що не вдалося реалізувати. Зокрема, у 1949 р. вчені розпочали роботу над актуальним науковим дослідженням «Україна під сокетами». Головним редактором був В. Кубійович, до редакційної колегії входили О. Оглоблин та М. Васильєва, функції секретаря виконував М. Глобенко³⁵. Метою колективної роботи було показати світовій спільноті історію України під советською окупацією, особливу увагу привернути до знищення української нації репресіями та голодоморами. Окреслено було й хронологічні межі — 1920–1948 рр. Планувалося, що дослідження буде видано англійською мовою і складатиметься з 10 розділів: I. Вступна частина; II. «Політичне життя України під сокетами»; III. «Економічно-соціальне життя під сокетами»; IV. «Демографічна політика большевиків»; V. «Культурне життя України під сокетами»; VI. «Церковне життя України під сокетами»; VII. «Політика большевиків на українських територіях поза межами УСРР»; VIII. «Окупація Західної України»; IX. «Політика большевиків в часі Другої світової війни»; X. «Політика большевиків по світовій війні». Загальний обсяг видання — 25 друкованих аркушів³⁶. Для написання збірника В. Кубійович сформував потужний авторський колектив із 20 осіб, серед них — відомі історики: О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, Л. Окіншевич, В. Дубровський та ін. Запрошення до співпраці надсилалися листами³⁷. Авторам дозволено було змінити прізвище, оскільки в наукових працях висвітлювалися злочини тоталітарної системи СРСР, які приховували на батьківщині, а в декого там залишилися рідні.

³⁴ Хроніка НТШ. Париж ; Нью-Йорк ; Торонто ; Сідней, 1954. Число 77. С. 19.

³⁵ Бюлетень НТШ. Мюнхен, 1949. Ч. 3–4. Арк. 7–8.

³⁶ Проєкт збірної праці «Україна під сокетами» // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове Товариство ім. Шевченка. Арк. 1–2.

³⁷ Лист Н. Полонської-Василенко до В. Кубійовича від 03.03.1949 р. // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. 1 арк. 2. Лист Д. Солов'я до В. Кубійовича від 05.03.1949 р. // Там само. 2 арк.

Частина статей збірника була підготовлена і перебувала на розгляді редакційної колегії, яка відправляла їх на редагування³⁸. Пошук рецензентів теж відбувався кореспонденційним шляхом. Зокрема, В. Кубійович і М. Глобенко зверталися з листом до відомого громадсько-політичного діяча і вченого Ісаака Мазепи з проханням взяти участь у рецензуванні окремих наукових праць, а також рекомендувати рецензентів з цієї проблематики³⁹. І. Мазепа порадив історика Панаса Феденка⁴⁰. Фінансову підтримку виданню надавала одна з найбільших українських позапартійних організацій США — Український народний союз.

На жаль, збірник не було видано, тому що не всі матеріали розділів були написані якісно, через що потребували доопрацювання. Складні умови життя, відсутність потрібних джерел та літератури не дали змогу реалізувати проєкт. Окрім того, члени авторського колективу працювали паралельно над підготовкою матеріалів до «Енциклопедії українознавства» та енциклопедичних зошитів, займалися викладацькою діяльністю.

Члени НТШ у Німеччині планували видати збірник «Наші втрати», метою якого було представити біографічні відомості про українських науковців, які були знищені советським і німецьким окупаційними режимами в 1920–1940-х роках⁴¹. Цей проєкт теж залишився нереалізованим.

Науковці обговорювали ідею заснування нового журналу, присвяченого проблемам Східної Європи. На його сторінках планували висвітлювати історію, культуру, господарство країн і народів регіону⁴². За структурою та змістом цей журнал мав би бути подібний до німецького «Osteuropa», який заснував 1925 р. учений Отто Хьотш (він виходить з перервами донині). Однак не всі члени товариства підтримали пропозицію, і тому це залишилося на рівні ідеї.

³⁸ Бюлетень НТШ. Мюнхен, 1949. Ч. 3–4. Арк. 8.

³⁹ Лист редакційної комісії збірника «Україна під советами» до І. Мазепи від 23.07.1949 р. // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. Арк. 1.

⁴⁰ Лист І. Мазепи до В. Кубійовича від 29.07.1949 р. // Там само.

⁴¹ Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. // Український історик. 1973. № 1–2 (37–38). С. 37.

⁴² Проєкт видавничої діяльності НТШ // Архів УВУ в Мюнхені. Ф. Наукове товариство ім. Шевченка. Арк. 3.

Отже, незважаючи на складні умови життя в таборах та поза ними, в обставинах післявоєнного часу члени НТШ відродили кращі традиції видавничої справи, започатковані в Україні, та заснували нові проекти, які розвинулися в діаспорі. Серед здобутків НТШ у Німеччині — чотири томи «Записок», на сторінках яких розміщено монографічні дослідження Л. Окіншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» та А. Яковліва «Український кодекс 1743 р. “Права, за якими судиться малоросійський народ”», збірник наукових праць з нагоди 300-ліття Хмельниччини, бібліографія іноземних видань з україніки, три числа часопису «Сьогодні й Минуле», науково-популярний нарис «Історія Наукового товариства ім. Шевченка». Члени товариства реалізували новий проект тритомної загальної «Енциклопедії українознавства», у Німеччині була створена книжкова серія «Бібліотека українознавства», яку продовжували всі осередки товариства до 1988 р.; метою серії було видання навчальної літератури з українознавчих дисциплін.

На жаль, нереалізованими тоді видавничими проектами залишилися збірники «Україна під софитами» та «Наші втрати», окремі тексти яких потребували якісного доопрацювання, але через відсутність необхідних джерел та літератури це не можна було зробити.

1. Атаманенко А., Клинова-Дацюк Г. Підготовка загальної «Енциклопедії Українознавства»: тексти і люди // Емінак. 2022. № 3 (39). С. 143–156. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).596](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).596)
2. Бурім Д., Кучерук О., Маврін О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Київ, 2007. 528 с.
3. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2007. Вип. 9: Матеріали Другої міжнародної конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». С. 60–71.
4. Железняк М., Іщенко О. «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2017. Вип. 8–9. С. 40–54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4>
5. З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / відп. ред. М. Железняк ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. 352 с.

6. Клинова-Дацюк Г. Д. Діяльність Історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині (1947–1952 рр.). // Емінак. 2020. № 4 (32). С. 182–191. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).478](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).478)
7. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ : Стилос, 2009. 432 с.
8. Купчинський О. Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали : вибрані статті та повідомлення. Львів, 2013. 490 с.
9. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. Ю. Мищик. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 566 с.
10. Маньгора Т. В. Політико-правові погляди А. І. Яковліва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.
11. Подобєд О. Українські наукові установи у повоєнній Західній Німеччині // *Evropský Filozofický a Historický Diskurz*. 2018. Т. 4, № 2. С. 32–39.
12. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка. 130 років праці для України. Львів, 2003. 40 с.
13. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.) : у 2 ч. Ч. 2 / за ред. В. Смоля. Київ, 2014. 650 с.

REFERENCES

1. Atamanenko, A., Klynova-Datsiuk, H. (2022). Pidhotovka zahalnoi "Entsyklopedii ukrainoznavstva": Teksty i liudy [Preparation of the general "Encyclopedia of Ukrainian Studies": Texts and people]. *Eminak*, 3(39), 143-156. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).596](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).596) [In Ukrainian].
2. Burim, D., Kucheruk, O., & Mavrin, O. (2007). *Naukova ta vydavnycha diialnist Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v Yevropi [Scientific and publishing activities of the Shevchenko Scientific Society in Europe]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Wynar, L. (2007). Vidrozhennia ukrainskoho naukovooho zhyttia pislia Druhoi svitovoi viiny: 1945-1952 [Revival of Ukrainian scientific life after the Second World War: 1945-1952]. *Naukovi Zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka akademiya". Seriya "Istorychni nauky"*, 9, 60-71. [In Ukrainian].
4. Zhelezniak, M., & Ishchenko, O. (2017). "Entsyklopediia ukrainoznavstva" yak ob'ekt i dzherelna baza v naukovykh doslidzhenniakh ["Encyclopedia of Ukrainian Studies" as an object and source base in scientific research]. *Entsyklopedychnyi Visnyk Ukrainy*, 8-9, 40-54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4> [In Ukrainian].

5. Zhelezniak, M. (Ed.). (2018). *Z laboratorii tvorennia "Entsyklopedii ukrainoznavstva" [From the creation laboratory of the "Encyclopedia of Ukrainian Studies"]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Klynova-Datsiuk, H. (2020). Diialnist Istoryko-filosofichnoi sektiiv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Nimechchyni (1947-1952 rr.) [Activities of Historical and Philosophical Section of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947-1952]. *Eminak*, 4(32), 182-191. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\)](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32)) [In Ukrainian].
7. Kryvosheia, V. V., Kryvosheia, I. I., & Kryvosheia, O. V. (2009). *Neuriodova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental foreman of the Hetmanship]*. Kyiv, Ukraine: Stylos. [In Ukrainian].
8. Kupchynskyyi, O. (2013). *Naukove tovarystvo im. Shevchenka: Doslidzhennia, materialy [The Shevchenko Scientific Society: Research, materials]*. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu. (Comp.). (2006). *Lystuvannia mytropolyta Ilariona (Ohienka) [Correspondence of Metropolitan Hilarion (Ohienko)]*. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiiia". [In Ukrainian].
10. Manhora, T. V. (2015). *Polityko-pravovi pohliady A. I. Yakovliya [Political and legal views of A. I. Yakovliv]* (Extended abstract of PhD dissertation). Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Podobied, O. (2018). Ukrainski naukovi ustanovy u povoiennii Zakhidnii Nimechchyni. [Ukrainian scientific institutions in post-war West Germany]. *Evropský Filozofický a Historický Diskurz*, 4(2), 32-39. [In Ukrainian].
12. Romaniv, O. (2003). *Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 130 rokov pratsi dlia Ukrainy [The Shevchenko Scientific Society. 130 years of work for Ukraine]*. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok 19 – 80-ti roky 20 st.) [Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of the 19th – 80s of the 20th century)]* (V. Smolii, Ed., Vol. 2). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 11.08.2023

Halyna KLYNOVA-DATSIUK, Ph.D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Journalism and Ukrainian Studies, National University of Water Environmental Engineering (Rivne, Ukraine).

Publishing activities of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947-1951: Projects and figures.

The goal of the work. On the basis of a wide range of archival sources, to analyze the prerequisites and reasons for the emergence of realized and unrealized publishing projects of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947-1951, to find out their relevance for historical science. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty of the work** occurs in the comprehensive analysis of the development of the publishing activity of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947-1951, the period of Di-Pi, shows its traditions and the development of new projects that were important for Ukrainian science. On the basis of archival materials stored at the Ukrainian Free University in Munich, unrealized editions "Ukraine under the Soviets" and "Our Losses" are shown. **Conclusions.** Despite the difficult living conditions in the camps and outside them, in the conditions of the post-war period, members of the revived the best traditions of the publishing business, started in Ukraine, and founded new projects that found their development in the diaspora. Among the achievements of the Shevchenko Scientific Society in Germany are four volumes of "Notes of the Shevchenko Scientific Society", the pages of which contain monographic studies by L. Okinshevich "The Significant Military Society" and A. Yakovliv "The Ukrainian Codex of 1743 'Rights by which the Little-Russian people are judged'", a collection of scientific works on the occasion of the 300th anniversary of Khmelnytsky, a bibliography of foreign publications on Ukrainian studies, three issues of the magazine "Present and Past" etc. The members of the society implemented the new project of the three-volume general "Encyclopedia of Ukrainian Studies", which refuted the falsification of the historical past of the Ukrainian people by Soviet science. The book series "Library of Ukrainian Studies" was also born in Germany. The collections "Ukraine under the Soviets" and "Our Losses" remained unrealized publishing projects, the individual texts of which required high-quality revision, but due to the lack of necessary sources and literature, this could not be done.

Key words: the Shevchenko Scientific Society in Germany, "Notes of the Shevchenko Scientific Society", "Chronicle of the Shevchenko Scientific Society", "Bulletin of the Shevchenko Scientific Society", "Present and Past", "Encyclopedia of Ukrainian Studies".

Данило Михайлович КРАВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу рукописів
Львівської національної наукової бібліотеки України
імені В. Стефаника,
старший викладач кафедри історії музеєзнавства
та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-1963-9678>
Davydov@gmail.com

ЛИСТУВАННЯ М. ДЕМКОВИЧА-ДОБРЯНСЬКОГО ТА В. КУБІЙОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НТШ НА ЕМІГРАЦІЇ

Мета статті — проаналізувати листування В. Кубійовича та М. Демковича-Добрянського крізь призму наукової діяльності європейського відділу Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ, м. Сарсель, Франція). **Методологія дослідження.** У статті використано герменевтичний та описовий методи, а також синтез і теоретичний аналіз, що дало змогу узагальнити та систематизувати матеріал, вичерпно його схарактеризувати. **Наукова новизна** статті полягає в розкритті невідомих раніше сторінок діяльності європейського НТШ у другій половині ХХ ст. на основі неопублікованого листування визначних учених. **Висновки.** На основі епістолярію членів НТШ М. Демковича-Добрянського і В. Кубійовича розкрито особливості наукової роботи товариства, зокрема в ділянці видання «Енциклопедії українознавства». М. Демкович-Добрянський брав активну участь у редагуванні та рецензуванні особливо суперечливих статей-гасел, що стосувалися історії Другої світової війни та української діаспори — «Українська Національна Рада у Львові» (1941 р.), «Українська Національна Рада у Києві» (1941 р.), «Українська Національна Рада» (1947–1978 рр.), «Українська Народна Республіка в екзилі», «Український Союз Хліборобів Державників», «Фольксдойче», «Український Національно-Державний Союз», «Ганс Франк» та ін. Важливим внеском М. Демковича-Добрянського до

«Енциклопедії українознавства» були його великі статті «Великобританія» та «Нація» (яка залишилася неопублікованою). Учені у своїх листах характеризували важливість енциклопедичного видання для української науки та описували свої враження від робочого процесу над її створенням. Дослідження внеску представників української діаспори у наукову діяльність НТШ — це перспективний напрям майбутніх студій, адже дасть змогу осмислити нові сторінки в історії вітчизняної науки.

Ключові слова: Михайло Демкович-Добрянський, Володимир Кубійович, Наукове товариство ім. Шевченка в Європі (м. Сарсель), діаспора, «Енциклопедія українознавства».

Актуальність та новизна пропонованої тематики зумовлене тим, що досі немає ґрунтовного аналізу епістолярної спадщини М. Демковича-Добрянського і В. Кубійовича — осіб, що відігравали важливу роль у творенні української діаспорної науки. У статті також схарактеризовано загальний стан неопублікованого корпусу листів, що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБУ ім. В. Стефаника). Основне **завдання статті** — проаналізувати наукову діяльність європейського відділу НТШ (м. Сарсель) крізь призму листування згаданих діячів.

Аналіз попередніх публікацій. У національній історіографії сарсельський період НТШ висвітлений крізь призму видання «Енциклопедії українознавства». Цю тематику досліджували А. Жуковський [2, 3] та М. Железняк [1]. Окрім наукових розвідок, відзначимо також збірник документів «З лабораторії творення “Енциклопедії українознавства”», що вийшла за редакцією згаданого М. Железняка [4].

У відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника зберігається архів публіциста Михайла Демковича-Добрянського, серед епістолярних матеріалів якого є значний корпус листів до нього Володимира Кубійовича, а також копії листів останнього. Хронологічно листування охоплює період між 08.03.1953 р. та 19.02.1985 р. Епістолярій авторства М. Демковича-Добрянського (всього 36 листів) нерівномірно розподілений у часі: 1955 р. (1 лист); 1967 р. (1 лист); 1971 р. (3 листи); 1974 р. (2 листи); 1975 р. (3 листи); 1976 р. (1 лист); 1977 р. (7 листів); 1978 р. (6 листів); 1979 р. (1 лист); 1980 р. (4 листи); 1981 р. (7 листів); 1982 р. (1 лист); 1984 р. (1 лист). Більшість листів М. Демковича-Добрянського (34) — рукописні (копії) і 2 — машинописні. Епістолярій В. Кубійовича (усього 72 листи) охоплює

1953–1985 рр.: 1953 р. (3 листи); 1954 р. (1 лист); 1955 р. (2 листи); 1956 р. (1 лист); 1970 р. (2 листи); 1971 р. (3 листи); 1972 р. (1 лист); 1973 р. (3 листи); 1975 р. (2 листи); 1976 р. (3 листи); 1977 р. (9 листів); 1978 р. (12 листів); 1980 р. (6 листів); 1981 р. (12 листів); 1982 р. (4 листи); 1983 р. (2 листи); 1984 р. (1 лист); 1985 р. (1 лист); дати двох — не встановлено. Більшість листів В. Кубійовича (51) — автографи, 4 — написані на туристичних листівках із різних країн світу. Також серед епістолярію є три т. зв. «Кубійовичівські бюлетені», які вчений періодично надсилав своїм колегам і друзям. Найінтенсивніше листування обох учених припадає на кінець 1970-х — початок 1980-х років. Від першого до останнього листа — це спілкування рівних, позначене взаємною повагою і довір'ям. Здебільшого в листовному діалозі йдеться про написання статей-гасел для «Енциклопедії українознавства».

Якщо ім'я В. Кубійовича, що стоїть поряд з іменами видатних діячів української науки, добре відоме широкому загалу, то роль і місце М. Демковича-Добрянського в українській історії ще потребує дослідження. Доцільно докладніше схарактеризувати його постать. У 1926 р. він з відзнакою закінчив Українську академічну гімназію у Львові. Згодом вивчав філологію та історію у Львівському університеті, право і політичні науки — у Відні та в Берліні. У 1920-х роках, навчаючись у Львові, М. Демкович-Добрянський брав активну участь в українському молодіжному націоналістичному русі, зокрема в Союзі української націоналістичної молоді (СУНМ). У 1970-х роках, перебуваючи на еміграції, М. Демкович-Добрянський у своїх листах до голови НТШ В. Кубійовича пригадував деталі про діяльність СУНМ. На думку публіциста, роль організації в українському молодіжному русі 1920-х років перебільшено. Очолюючи СУНМ, О. Боднаревич та М. Добрянський не прагнули підпорядкувати собі всі студентські осередки, а лише боролись із радянофільськими впливами серед молоді: «Правда, “Академічний Дім”, Студентська Громада та другі легальні студентські організації були під його впливом»¹. У 1928 р. М. Добрянський став членом найвпливовішої української партії в Польщі — Українського національно-демократичного об'єднан-

¹ Листи М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБУ). Ф. 298. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 24.

ня (УНДО). У 1930-х роках розпочалася його редакторська діяльність. Упродовж 1933–1939 рр. М. Добрянський працював співредактором та дописувачем літературно-наукового місячника «Дзвони» (Львів, 1931–1939), співробітником тижневика Українського католицького союзу «Мета» (Львів, 1931–1939) та його додатку «Христос Наша Сила». У 1930-х роках М. Демкович-Добрянський перебував під впливом ідей В. Липинського, що підтверджувалося його публікаціями в згаданих «Дзвонах». На думку М. Демковича-Добрянського, усі нові політичні ідеології та течії, що виникали в різних країнах, намагалися якимось упорядкувати суспільні відносини. Серед таких течій був і більшовизм, якому українці мали б протиставити власну ідеологію, а саме класократію у формі монархії, «бо універсальній ідеї більшовизму мусимо протиставити універсальну ідею українства. Ця універсальність ідеї Липинського дає українству знову великий зміст»². Саме московський більшовизм, на думку публіциста, був найбільшою загрозою для західної цивілізації, дарма, що виник він у Європі.

Під час Другої світової війни М. Добрянський був обраний членом президії Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові, який очолював В. Кубійович. З осені 1943 р. до липня 1944 р. М. Добрянський перебував у Львові, де обіймав посаду заступника голови Українського крайового комітету. У цей час майже не працював як журналіст, винятком є статті з політичних питань на сторінках журналу «Нові дні». Саме у воєнний період М. Демкович-Добрянський почав співпрацю з В. Кубійовичем, яка згодом переросла в плідне наукове співробітництво. В. Кубійович пригадував у спогадах: «Закінчу цей розділ згадкою про тих, з ким в'язала мене не лише спільна праця, але й особисті приятні зв'язки, що залишилися часто до сьогодні... моїм дорадником був ред. Михайло Добрянський...»³ Вони часто зустрічалися в Мюнхені одразу після закінчення Другої світової війни, адже обоє мали стосунок до таборів з українськими переселенцями в Баварії. У середині 1940-х років репатріаційна комісія Радянського Союзу активно «схиляла» українців у таборах переміщених осіб до повернення в СРСР. Така доля могла спіткати й В. Кубійовича, проте М. Добрянський був одним з тих, хто вря-

² Демкович-Добрянський М. Від Київської Руси до В'ячеслава Липинського // Дзвони. 1936. № 6–7. С. 265.

³ Кубійович В. Мені 70. Париж-Мюнхен, 1970. С. 56.

тував ученого: «На селі я повернувся до праці над історією УЦК... коли (новий донос!) з'явилася у мене американська поліція, арештувала мене і перевела до Меммінгену. Перспективи були не світлі — мене могли видати більшовикам. Американська поліція доручила мені відповісти на письмі на низку запитів. Вони стосувалися моєї співпраці з німцями, з ген. Шандруком, а між іншим був такий кульмінаційний пункт “Хто, крім Вас, ухвалював у Генеральній Губернії смертні вирoki на українців?” Це мене дещо розвеселило. Я написав довгий еляборат, в якому з'ясував суть моєї праці в УЦК і ролю дивізії. Мої приятелі — Шлемкевич, Тарнавський, Добрянський, д-р Мацьків (Теодор Мацьків — історик, дослідник козацької доби. — Д. К.) та ін. — швидко прийшли з допомогою: прохали д-ра Степана Витвицького, щоб перебрав мою оборону, на що він погодився. Мене по шістьох тижнях випустили на волю»⁴. У 1949 р. М. Демкович-Добрянський емігрував до Великої Британії.

В еміграції М. Демкович-Добрянський співпрацював із місячником «На чужині» (1946–1947), редагував мюнхенський журнал «Проблеми» (1947–1948) та лондонський тижневик «Українська думка» (1949–1950). Від 1954 р. він працював в українському відділі радіо «Свобода» у Мюнхені, а у 1956–1972 рр. очолював його українську редакцію. Упродовж 1950–1980-х років М. Добрянський постійно друкувався на шпальтах авторитетних діаспорних часописів. Найвідоміші його наукові праці присвячені історії українсько-польських та українсько-російських відносин. Часто писав статті до історії української Церкви та про політичне становище української еміграції.

Помер М. Демкович-Добрянський 4 лютого 2003 р. у Лондоні, де його й поховали. Був бібліофілом і нагромадив приватну збірку (чи не найбільшу серед українців у Сполученому Королівстві) наукових та інших видань, передовсім з україністики, але також на історичні, політологічні, культурні, філософські та інші теми. Після його смерті основну частину цієї збірки передано, згідно з його заповітом, бібліотеці Українського католицького університету у Львові. У листі до дарувальника від 12 листопада 1994 р. ректор Українського католицького університету отець Михайло Димид писав: «Я сприйняв Ваш дар як благословення у нелегкий, але такий потрібний нашому українському народові час відновлення бого-

⁴ Кубійович В. Мені 70. Париж-Мюнхен, 1970. С. 76.

словських і філософських наук». Його ж особистий архів з рештою бібліотеки упродовж 2005–2010 рр. було передано до відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника. Бібліотека М. Демковича-Добрянського хоч і широкопрофільна, але тематично єдина: історія України, західноєвропейське, українське та російське мистецтво, церковна історія, відбитки та окремі випуски періодичних, серійних, багатотомних видань, довідкова література (довідники, словники, енциклопедії, путівники, бібліографічні покажчики), каталоги. Художньої літератури найменше, але є цінні видання першої половини ХХ ст. Це далеко не повний тематичний і жанровий характер книгозбірні. Якщо говорити про хронологію книг М. Добрянського, то це видання ХІХ і ХХ ст. Широка й мовна палітра дібраних дослідником книг — німецька, російська, італійська, польська, українська та англійська мови [7, с. 1369].

М. Добрянський — автор кількох книжок про українські національні відносини у ХІХ ст.⁵, історію Галичини початку ХХ ст.⁶, відносини України й Росії⁷, а також історію української Церкви⁸, суспільно-політичну ситуацію в еміграції⁹ тощо. У 1950-х роках з'являються статті М. Добрянського, присвячені єврейській історії, становищу Держави Ізраїль та українсько-єврейським взаєминам [6]. У 1992 р. М. Демкович-Добрянський був обраний головою Товариства українців Великої Британії. На туманному Альбіоні історика вшанував, зокрема, посол України в Сполученому Королівстві академік Сергій Комісаренко [5, с. 475]. Праці М. Добрянського були в колекціях відомих українців. Журналіст та публіцист Микола Рябчук активно листувався зі своїм колегою з Лондона: «Ваші книжки

⁵ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки в ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969. 114 с.

⁶ Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський — Цісарські намітники Галичини 1903–1913. Рим, 1987. 132 с.

⁷ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіялізму. Рим, 1989. 172 с.

⁸ Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і «Дивізія Галичина» // Патріярхат. 1999. Лип.-серп. С. 13–15; Добрянський М. Чому потрібний нам патріярхат? // Церковний Вісник. 1978. № 14. С. 8.

⁹ Добрянський М. Асоціація проти Інституту: що означає виступ Асоціації незалежних советознавців проти української співпраці з Інститутом для вивчення ССРСР. Мюнхен, 1956. 43 с.

в мене є всі — “Потоцький і Бобжинський”, “Українсько-польські стосунки” та “Україна і Росія”»¹⁰. Знаний український письменник, перекладач, науковець Юрій Покальчук високо оцінив «Україну і Росію» М. Добрянського: «Серед дедалі рідше та все ж незупинно видаваних книг на українську тематику, що виходять українською мовою за кордоном, привертає увагу непересічне і оригінальне дослідження “Україна і Росія”, що належить перу одного з найстарших вчених української діаспори, професора Михайла Демковича-Добрянського»¹¹. Зазначимо, що в праці «Фінал третього Риму (Російська місяньська ідея на зламі тисячоліть)» дослідник Роман Кісь неодноразово посилався на цю працю М. Добрянського¹².

Французьке місто Сарсель (Сарсель Сент Бріз), що за 17 км на північ від столиці, у другій половині ХХ ст. асоціювалося з науковою діяльністю НТШ у Європі. Саме тут створювалася 11-томна «Енциклопедія українознавства», що стала епохальною спадщиною української науки в еміграції. Засновником наукового центру НТШ у Сарселі був архієпископ Іван Бучко (почесний член товариства з 1949 р.), який добився поважних грошових вливань із боку Церкви. Улітку 1951 р. до Сарселя переїхали члени НТШ, що після закінчення війни опинилися в Німеччині. Урочисте освячення вже колишнього готелю «Beausejour», де розмістилося товариство, відбулося 28 серпня 1951 р.

Найвизначнішим науковим досягненням НТШ у Сарселі стала багатотомна «Енциклопедія українознавства», над якою працювали кілька десятиліть. Українська Народна Республіка в екзилі від імені її політичних інституцій — Української національної ради (УНРади) та Державного центру УНР — підтримувала видання «Енциклопедії українознавства». Зазначимо, що М. Добрянський, як і дехто з інших авторів та редакторів енциклопедії, входив до складу УНРади. У 1950-х роках президент УНР С. Витвицький запропонував В. Кубійовичу очолити виконавчий орган УНРади, але вчений відмовився від цієї пропозиції, щоб продовжувати працювати як на-

¹⁰ Рябчук Микола. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 655. Арк. 7.

¹¹ Покальчук Ю. Україна і Росія: вчора і сьогодні // Слово і Час. 1991. № 7. С. 78.

¹² Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська місяньська ідея на зламі тисячоліть). Львів, 1998. 744 с.

уковець. Згодом за наполяганням М. Добрянського високу посаду в структурах УНР обійняв А. Фіголь. Саме він 1962 р. організував т. зв. Акцію «Сарсель» (Акцію-С), тобто кампанію моральної та матеріальної підтримки науковому осередку НТШ у Європі. Окрім УНРади, до цієї акції активно долучився й український пластовий сеньйорат. Бюлетенем Акції-С стали «Вісті із Сарселю», які організував сам А. Фіголь у 1963 р. та продовжував їх редагувати до 1988 р., коли з'явилося останнє число (№ 31–32, загалом 1556 сторінок)¹³. Сам А. Фіголь часто бував у Сарселі для обговорення «нескінченних проблем стосовно ЕУ»¹⁴. Визначними авторами статей у «Вістях» були М. Добрянський, В. Маркусь, О. Прицак та інші представники української науки в діаспорі. Акція-С була позитивно сприйнята закордонними українцями, які фінансово забезпечили закінчення видання «Енциклопедії українознавства»¹⁵. У «Вістях із Сарселю» було опубліковано списки книжок, пересланих авторами або видавництвами для НТШ у Сарселі, а також короткі довідки про жертводавців.

Упродовж 1950–1980-х рр. М. Демкович-Добрянський долучився до створення та редагування десятків статей-гасел для «Енциклопедії українознавства». Публіцист, зокрема, рецензував та редагував такі «непрості» гасла, як «Українська Національна Рада у Львові» (1941 р.), «Українська Національна Рада у Києві» (1941 р.), «Українська Національна Рада» (1947–1978 рр.), «Українська Народна Республіка в екзилі», «Український Союз Хліборобів Державників», «Фольксдойче», «Український Національно-Державний Союз», «Ганс Франк» та ін. Надсилаючи М. Добрянському ці гасла на рецензування, В. Кубійович зауважував: «Всі ці гасла є “делікатні”. Деякі події представляються і засвітлюються різно різними партіями чи партійними діячами. Але наш “делікатний підхід” до проблеми не може полягати в тому, щоби пропускали деякі інформації»¹⁶. Зокрема, щодо гасла «Україн-

¹³ Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985) і Атанас Фіголь (1908–1993). Київ ; Нью-Йорк ; Чикаго, 1998. С. 155.

¹⁴ Лист А. Фіголя до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 700. Арк. 4.

¹⁵ Акція-С // Вісті із Сарселю. 1965. № 5. С. 3–6.

¹⁶ Лист В. Кубійовича до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 545. Арк. 11.

ська Національна Рада»¹⁷ М. Добрянський пропонував детальніше представити правову структуру та взаємини між УНРадою та президентом УНР в екзилі, а також: «Треба делікатно написати, що є 2 табори УНР»¹⁸.

Листування вчених висвітлює раніше не знані сторінки в житті сарсельського НТШ. Дослідники обговорювали тематику гасел-статей для енциклопедії, аналізуючи важливі історичні події та особистостей з українського минулого. У листах є інформація про відомих членів еміграційного НТШ та інших українських науковців. Часто наголошувалося на скрутному фінансовому становищі товариства та намаганні В. Кубійовича його покращити. Зокрема, не раз згадано Канадський інститут українознавства (Canadian Institute of Ukrainian Studies), який взяв на себе частину видатків, пов'язаних із виданням «Енциклопедії українознавства».

З огляду на те, що М. Добрянський жив у Великій Британії, В. Кубійович просив його доповнити гасло «Українське Бюро в Лондоні», що було складене на основі інформації з видання «Український статистичний вісник» за 1936–1937 рр.¹⁹. Проте дослідник не зміг допомогти: «До Вашого тексту не можу додати нічого. У Лондоні вже нема нікого, хто б міг дати будь яку інформацію про передвоєнні часи»²⁰. Головний редактор «Енциклопедії українознавства» нерідко звертався до М. Добрянського з проханням дізнатися біографічні відомості про того чи того діяча, надати адреси, номери телефонів тощо: «...потрібні нам інформації про осіб, які знає о. Губаржевський Ігор. Тому, що не маємо його адреси, а справа дуже спішна, просимо Вас, будьте ласкаві, довідайтеся від нього такі дані: місце і дата народження, імена і титули праць Безкровного²¹, Білодіда²², Бой-

¹⁷ Лист М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 14.

¹⁸ Там само. Арк. 13.

¹⁹ Відзначимо, що архів Українського інформаційного бюро в Лондоні зараз зберігається в Польському ін-ті ім. Сікорського в Лондоні.

²⁰ Лист М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 7.

²¹ Безкровний Олександр (1893–?) — мовознавець, співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР.

²² Білодід Іван (1906–1981) — мовознавець, педагог, міністр освіти УРСР (1957–1962).

кова²³, Борковського²⁴, Буйного²⁵, Ст. Василевського²⁶, Ващенко²⁷ (дніпропетровського мовника), Веселовської²⁸. Це все мовники. Якщо він сам усіх не знає (Василевського, напевно, знає), то, може, подасть особи або джерела, де і в кого це можна знайти. Будемо вельми вдячні за шкуру і добру відповідь. Ще раз просимо вибачити за труд і щиро вітаємо» [4, с. 80]. М. Добрянський писав та редагував гасла, що були близькі до його зацікавлень та професійної діяльності. З огляду на це В. Кубійович у 1960 р. просив його написати короткі статті «Комітет визволення від більшовизму» (тут рекомендував згадати радіо «Визволення» (від 1959 р. — радіо «Свобода»), де працював М. Добрянський) та «Інститут вивчення СРСР» (існував при цій радіостанції в Мюнхені). Також публіцистові було доручено опрацювати гасло «В'ячеслав Липинський», адже ще в 1930-х роках М. Добрянський був добре знайомий із В. Кучабським, який сповідував консервативні ідеї В. Липинського. М. Добрянський був також експертом у питанні польсько-українських відносин, тому не дивно, що В. Кубійович доручив йому написати гасло на цю тему: «У минулому році користали ми кількокрратно з вашої допомоги і рецензій, зокрема з “делікатними гаслами”. В другому тому АЕУ 2 (коли до нього прийдемо) будуть такі складні гасла, як “Польща” і “Україна”, яке обіцяв написати проф. Рудницький (Іван Лисяк-Рудницький, історик. — Д. К.), але після року відмовив»²⁹.

Для написання гасел М. Добрянський користувався як власною бібліотекою (його приватна книгозбірня була однією з найбільших в українській діаспорі), колекціями Інституту вивчення СРСР, службовою бібліотекою радіо «Свобода», а в 1970–1980-х роках збірками Бібліотеки Британського музею.

²³ Бойків Іван (1887–1932) — мовознавець, співробітник Ін-ту мовознавства ВУАН.

²⁴ Борковський Віктор (1900–1982) — білоруський мовознавець, дослідник берестяних грамот.

²⁵ Буйний Корній (?–?) — діяч українізації.

²⁶ Василевський Степан (1900–1937) — мовознавець, співавтор русифікаційного «Російсько-українського словника» (1937).

²⁷ Ващенко Василь (1905–1993) — мовознавець, дослідник діалектології.

²⁸ Веселовська Зінаїда (1900–1986) — філологиня, викладачка Харківського ун-ту.

²⁹ Лист В. Кубійовича до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 545. Арк. 10.

Гасло «Великобританія» — серед найбільших внесків М. Демковича-Добрянського до «Енциклопедії українознавства». У статті автор подав загальну інформацію про країну (географія, історія тощо), схарактеризував українсько-британські відносини та описав життя української громади на туманному Альбіоні. Про важливість цього гасла писав один з укладачів енциклопедії В. Маркус: «Нам стаття “Великобританія” дуже потрібна»³⁰. Автор листа рекомендував М. Добрянському під час збору даних для статті обдзвонювати потрібних людей та установи: «Пам’ятайте, що деякі організації в нас матимуть окремі гасла і на них будуть посилання. Але це треба відповідно викласти у цілісність статті. Тому дещо треба сказати про ці організації і в самій статті. Важливо також подати літературу. Стаття вимагатиме деяких ілюстрацій. Прошу в цій справі висловитися і дати деякі пропозиції. Також треба буде мати мапу Англії із зазначенням головних осередків, може, тих, де є українські парафії православні і католицькі»³¹. М. Добрянський мав зібрати матеріали про «український» Лондон, Манчестер, Бредфорд, Нотінгем та Шотландію. Також В. Маркус просив його згадати про Г. Оберона — британського публіциста, прихильника України та одного із засновників Українсько-англійського товариства. В. Маркус наголошував, що згадування в статті тих чи тих прізвищ є «політикою», і потрібно бути обачним у цьому питанні. Зазначимо, що окрему статтю про українців у Великій Британії М. Демкович-Добрянський написав ще в середині 1950-х років, про що інформував у листі до В. Кубійовича: «Статтю про українців у В. Бр. поширив згідно з Вашими бажаннями. Я післав копію до Лондону з проханням, щоби перевірили. Про школи і передшкілля — нічого не знаю, теж просив інформацію. Ця стаття — доказ, як я високо ціную ЕУ, бо я так перевантажений роботою, що вже дихнути спокійно не можу»³².

Ще один великий проєкт, який готував М. Демкович-Добрянський для «Енциклопедії українознавства», — гасло «Нація». Це стаття на 15 машинописних сторінок. Публіцист слушно зазначив, що в питанні про генезу української нації немає одностайної відпові-

³⁰ Лист В. Маркуся до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 7.

³¹ Там само. Арк. 9.

³² Лист М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 14.

ді серед представників історичної науки: «Коли панує однозгідність серед українських істориків (різниці стосуються тільки нюансів), що українська нація — історичний факт, то переважна більшість російських істориків заперечує цей факт. У статті автор критикував радянську політику “зближення націй”, яка, на його думку, “по-ступово приведе до стирання національних відмінностей... Замість національної спільності людей прийде комуністична”³³. У листі до В. Кубійовича від 1 лютого 1967 р. М. Добрянський писав про складність цієї теми: «Посилаю статтю про націю. Стаття забрала у мене багато часу. Найважливіше, що тут нема жодного речення, яке не було перевірено. Я зробив головний наголос на стару добу княжої Русі, бо це наш фундамент. І що найважливіше — тоді існувала повнокровна, державна нація українська»³⁴. Автор статті слушно вказував голові НТШ, що поняття «нація» ще не було достатньо розроблене навіть у західній історіографії, тому він розглянув цю тему так, як вважав за потрібне. Зазначимо, що стаття-гасло «Нація» авторства М. Демковича-Добрянського так і не увійшла до «Енциклопедії українознавства».

Ще одне гасло з енциклопедії, яке збурило частину української громадськості, була стаття Я. Білінського про Спілку визволення України (СВУ) та судовий процес над нею 1930 р. у Харкові. Президія еміграційної Спілки визволення України опублікувала заяву з різними додатками, називаючи написані Я. Білінським гасла про СВУ і Спілку української молоді «провокацією» супроти цих організацій у діаспорі. Керівники названих організацій намагалися перешкодити тому, щоб публікувати заплановані і затверджені редакцією матеріали, домагаючись розміщення своїх версій статей чи пропонуючи інших авторів: «Редакція ЕУ-2 з суттєвих і засадничих міркувань не піддалася цьому тискові і опублікувала статті автора, до якого має цілковите довір'я як до сумлінного науковця-дослідника»³⁵. В. Кубійович не вважав за потрібне звертатися з пропозицією написати гасла про СВУ до авторів, які визнають існування Спілки

³³ Добрянський Михайло. «Нація» — проект статті для «Енциклопедії Українознавства» // ЛННБУ. Ф. 298. Спр. 165. Арк. 1.

³⁴ Лист М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // ЛННБУ Ф. 298. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 17.

³⁵ Кубійович В. З приводу вміщення у 8 томі ЕУ-2 статей «СВУ процес» і «СУМ» // Українське Слово. 1978. № 1908. С. 3.

визволення України без достатніх доказів. М. Демкович-Добрянський теж був залучений до цієї суперечки про «справжність» СВУ. У листі до В. Кубійовича від 27 грудня 1978 р. він писав: «Кілька тижнів тому я розпочав суперечку за ЕУ з одним бандерівським лідером. Пішло про СВУ і СУМ — очевидно. Я запропонував: влаштуймо публічний диспут. Ви дайте речника, що боронитиме тезу вашу, а я заступатиму позицію ЕУ. Не знаю, чи приймуть. У всякому разі хочу підготуватись»³⁶.

Зазначимо, що націоналістичні середовища в українській діаспорі критикували В. Кубійовича та всіх причетних до сарсельського осередку НТШ за «легітимізацію» радянської влади в Україні. Зокрема, Б. Дзерович у «бандерівській» газеті «Шлях перемоги» (Мюнхен) засуджував голову НТШ за тезу про те, що «УСРСР є правним приемником» УНР³⁷.

Висновки. Ще з часів Другої світової війни М. Демкович-Добрянський підтримував наукові й приятельські стосунки з очільником НТШ В. Кубійовичем, а тому брав активну участь у редагуванні та рецензуванні особливо суперечливих статей для «Енциклопедії українознавства»: «Українська Національна Рада у Львові», «Українська Національна Рада у Києві», «Українська Національна Рада», «Українська Народна Республіка в екзилі», «Український Союз Хліборобів Державників», «Фольсдойче», «Український Національно-Державний Союз», «Ганс Франк» та ін. М. Добрянський — автор великих за обсягом статей, зокрема «Великобританія» та «Нація». Листування науковців зберігає враження від робочого процесу в НТШ. Вивчення діяльності українських учених із діаспори — важливий перспективний напрям майбутніх наукових досліджень, що допоможе осмислити нові сторінки в історії української науки.

1. Железняк М., Іщенко О. «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2017. № 8–9. С. 40–54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4>

³⁶ Лист М. Демковича-Добрянського до В. Кубійовича // ЛННБУ. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 21.

³⁷ Дзерович Б. Справа загальнонаціонального значення. Вісім років змагань за зміну тези в «Енциклопедії Українознавства» // Шлях перемоги. 1978. 15 жовтня. С. 2.

2. Жуковський А. «Енциклопедія українознавства» // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2009. № 1. С. 14–22. <https://doi.org/10.37068/evu.1.2>
3. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Львів ; Париж, 2000. 138 с.
4. З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / відп. ред. М. Железняк. Київ, 2018. 352 с. <https://doi.org/10.37068/b/9789660286665>
5. Кравець Д. Архів Михайла Демковича-Добрянського у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Львів, 2017. Вип. 9. С. 474–485.
6. Кравець Д. Єврейський та польський дискурси у середовищі української діаспори в 1940-х – 1980-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 31. С. 157–164. <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2020-31-157-164>
7. Кравець Д. Книгозбірня М. Демковича-Добрянського в контексті формування приватних бібліотек у діаспорі другої половини ХХ ст. // Народознавчі зошити. 2021. № 6 (162). С. 1367–1375.

REFERENCES

1. Zhelezniak, M., & Ishchenko, O. (2017). Entsyklopediia ukrainoznavstva yak ob'iekt i dzherelna baza v naukovykh doslidzhenniakh [The Encyclopedia of Ukraine as an object and a source in scientific researches]. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 8-9, 40-54. <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4> [In Ukrainian].
2. Zhukovskyi, A. (2009). "Entsyklopediia ukrainoznavstva" [Encyclopedia of Ukraine]. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 1, 14-22. <https://doi.org/10.37068/evu.1.2> [In Ukrainian].
3. Zhukovskyi, A. (2000). Narys istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Yevropi [Essay on the history of the Shevchenko Scientific Society in Europe]. Lviv, Ukraine; Paris, France. [In Ukrainian].
4. Zhelezniak, M. (Ed.). (2018). *Z laboratorii tvorennia "Entsyklopedii ukrainoznavstva"* [From the backstage work on the Encyclopedia of Ukraine]. Kyiv, Ukraine. <https://doi.org/10.37068/b/9789660286665> [In Ukrainian].
5. Kravets, D. (2017). Arkhiv Mykhaila Demkovycha-Dobrianskoho u fondakh viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka [The archive of Mykhailo Demkovych-Dobriansky in funds of the Department of manuscripts of Vasyl Stefanyk National Scientific Li-

- brary of Ukraine in Lviv]. *Zapysky Lvivskoi Natsionalnoi Naukovoї Biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 9, 474-485. [In Ukrainian].
6. Kravets, D. (2020). Yevreyskyi ta polskyi dyskursy u seredovyshchi ukrainskoi diaspory v 1940-1980 rr. (za materialamy arkhivu M. Demkovycha-Dobrianskoho) [Jewish and Polish discourses among the Ukrainian diaspora in 1940s-1980s (based on Mykhailo Demkovych-Dobriansky archive)]. *Naukovi Zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka akademiia". Serii "Istoriychni Nauky"*, 31, 157-164. <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2020-31-157-164> [In Ukrainian].
 7. Kravets, D. (2021). Knyhozbirnia M. Demkovycha-Dobrianskoho v konteksti formuvannya pryvatnykh bibliotek u diaspori druhoi polovyny 20 st. [Book collection of M. Demkovych-Dobriansky in the context of Ukrainian diaspora libraries is second half of 20th cent.]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 6, 1367-1375. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 24.05.2023

Danylo KRAVETS, Ph.D. (History), Research Associate, Department of Manuscripts, Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv; Senior Lecturer, Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine).

Epistolary of M. Demkovych-Dobriansky and V. Kubyovych as source for émigré Shevchenko Scientific Society work research.

The aim of the work. The research analyzes the epistolary of M. Demkovych-Dobriansky stored in the Department of Manuscripts of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. The purpose of the proposed paper is to analyze and present the letters of both V. Kubyovych and M. Demkovych-Dobriansky as an historical source for a research of emigre Shevchenko Scientific Society work. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty** of the paper lies in the review of the director of the emigre Shevchenko Scientific Society (France) V. Kubyovych and journalist and editor-in-chief of the Ukrainian edition of Radio Liberty M. Demkovych-Dobriansky. **Conclusion.** The Encyclopedia of Ukraine, published during the 1950-1980s was published under the auspices of the Shevchenko Scientific Society in French city of Sarcelles. This encyclopedia is one of the greatest achievements of Ukrainian science. As a result of the research, it was proved that M. Demkovych-Dobriansky took an active part in editing and reviewing particularly controver-

sial articles-slogans concerning the history of the Second World War and the Ukrainian diaspora – "Ukrainian National Council in Lviv" (1941), "Ukrainian National Council in Kyiv" (1941), "Ukrainian National Council" (1947–1978), "Ukrainian People's Republic in Exile", "Ukrainian Union of State Farmers", "Folsdeutsche", "Ukrainian National State Union", "Hans Frank" and others. An important contribution of M. Demkovich-Dobriansky to the Encyclopedia of Ukraine were his great articles "Great Britain" and "Nation".

Key words: M. Demkovich-Dobriansky, V. Kubyovych, Shevchenko Scientific Society in Europe (Sarcelles), diaspora, Encyclopedia of Ukraine.

Тамара Павлівна ДЕМЧЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник освіти України
(Чернігів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>
kafistukr@ukr.net

Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(Суми, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>
roxsolana1964@gmail.com

ПУБЛІКАЦІЇ ІЛЛІ ШРАГА В «ЗАПИСКАХ НТШ»: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ДОРОБКУ РЕГІОНІВ (1897–1904 рр.)

Мета статті. Авторки прагнуть простежити історію співпраці Іллі Шрага із «Записками НТШ» (1897–1904 рр.), проаналізувати проблематику його текстів, основні напрями й теми, з'ясувати, яке значення публікації І. Шрага мали для українського національного руху і як допомагали публічно представити інтелектуальний доробок регіонів. **Методологія дослідження.** Стаття спирається на методологічні принципи системності, історизму, антропологізму, міждисциплінарності. Використано спеціально історичні методи (історико-генетичний, історико-хронологічний, компаративний, історико-типологічний, біографічний), методи історичного джерелознавства (евристичний, класифікаційний, науково-критичний). **Наукова новизна:** дотепер ця тема не перебувала у фокусі уваги істориків; авторки вперше з'ясували історію співпраці чернігівського адвоката з виданням М. Грушевського «Записки НТШ» (Львів), систематизували дані про публікації Іллі Шрага в ЗНТШ, довели, що в центрі його уваги повсякчас перебував «Земський збірник Чернігівської губернії», а також найцінніший

доробок українських письменників і дослідників, життя яких було пов'язано з Черніговом і земством; Шраг використовував можливість подавати огляди й рецензії на шпальтах ЗНТШ, щоб пропагувати здобутки української культури, доводити на фактах важливість і необхідність освіти й просвіти українською мовою, рідною для селянства. **Висновки.** Проаналізовані тексти І. Шрага засвідчують, що земські діячі, котрі прагнули максимально використати досить вузькі можливості, що їх надавала земська реформа середини 1860-х рр., заслуговують на пошану й увагу нинішніх українців. Уваги й поцінування варта праця Іллі Шрага, який намагався представити інтелектуальний доробок регіональних видань (зокрема матеріали «Земського збірника Чернігівської губернії») і найпродуктивніших літераторів, чия доля на той час була пов'язана з Черніговом, на сторінках редактованих М. Грушевським «Записок НТШ».

Ключові слова: Ілля Шраг, Михайло Грушевський, «Записки НТШ», «Земський збірник Чернігівської губернії», мовне питання.

Обшир наукової літератури, присвяченої історії та з'ясуванню масштабів, напрямів і результатів редакційно-видавничої роботи Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), чималий. Одним із перших дослідників, який вивчав це питання, став Л. Винар. На думку історика, щоб підняти видавничу діяльність НТШ на новий рівень, у М. Грушевського був один шлях: амбітної мети досягти можна було тільки завдяки підвищеному, прямо-таки вибуховому зростанню обсягу наукової продукції. Автор, зазначивши, що «на М. Грушевського спав тягар редакційної й видавничої праці в НТШ» [3, с. 30], зауважив особливі труднощі, із якими був пов'язаний саме цей вид діяльності, а водночас ретельно проаналізував практичні кроки нового редактора для поліпшення ситуації. Л. Винар відверто визнав, що «зміст перших томів Записок під оглядом якості і укладу матеріалу не був сильним» [3, с. 31]. М. Грушевському доводилося паралельно розв'язувати кілька проблем: вишукувати кошти, змінювати редакційну політику, вимагати науковості від авторів, засновувати нові часописи й серії та бібліотеки, опановувати ще не досліджені ділянки українознавства відповідно до змін, означених у статуті НТШ. Зрештою, основний вектор цих зусиль можна визначити досить чітко: перетворити НТШ у строго наукову інституцію, відмовившись від її квазіполітичного стану. У реформованих «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ) вражали обсяг

й інформативність матеріалів у розділах бібліографії та рецензій. Вони містили огляди часописів і видань Російської імперії, Польщі, Угорщини, Німеччини та інших країн і до 1914 р. становили майже третину обсягу видання.

Мета статті — простежити історію співпраці Іллі Шпрага з «Записками НТШ» (1897–1904 рр.), проаналізувати проблематику його текстів, основні напрями й теми. Нарешті спробувати дати відповідь на питання, чому М. Грушевський виявляв зацікавленість у таких оглядах, і з'ясувати, яке значення публікації І. Шпрага мали для українського національного руху і як допомагали публічно представити інтелектуальний доробок регіонів.

Вірогідно, один із напрямів модернізації змісту наукового видання М. Грушевський убачав у залученні авторів із різних регіонів Наддніпрянської України. Шукаючи дописувача з Північного Лівобережжя (Чернігово-Сіверщини), редактор ЗНТШ обрав кандидатуру Іллі Шпрага, якого він знав особисто. Очевидно, М. Грушевський читав і публікації І. Шпрага, принаймні деякі з них, оприлюднені в першій половині 1890-х рр. у часопису галицьких народоців «Правда» (дев'ять публіцистичних нарисів під назвою «Листи з Черниговщини» і ще дві статті). Зіграла роль, можливо, й та обставина, що І. Шпраг був активним земцем і мав практичний досвід роботи секретаря збірника. На середину 1890-х років чернігівський адвокат здобув репутацію громадського діяча з виразними українськими переконаннями; він не цурався конкретних справ, якими б марудними вони не були, не уникав безоплатної роботи. Узявши на себе ще одне зобов'язання — готувати огляди «Земского сборника Черниговской губернии» (далі — ЗСЧГ) для львівського видання, І. Шпраг не врахував лише одного — браку часу на виконання своїх численних обов'язків. Його листи до М. Грушевського доби активної співпраці із ЗНТШ сповнені наріканнями на постійний цейтнот, який ставав на перешкоді, щоб надіслати текст огляду чи рецензії до редакції вчасно. Наприклад, у листі від 24 червня 1897 р. І. Шпраг скаржився: «“Чужі” справи вимагали виїздів з Чернігова і перешкоджали праці: обереш вільний час, налагодишся робити, аж треба кудись їхати, і нічого не зробиш» [9, с. 30]. І все ж, у супереч обставинам, кілька років поспіль чернігівський діяч надсилав розлогі й добросовісні огляди змісту чернігівського земського збірника і деяких близьких за змістом або жанром видань до Львова.

Ілля Людвигович Шраг, який у пресі виступав під псевдонімом «Черниговець», криптонімом І. Ш. (або Ш. І.) (23.08.1847, містечко Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губернії — 11.04.1919, м. Чернігів), народився в сім'ї лікаря. Навчався в Чернігівській гімназії, із якої був виключений (1865) за участь у виступі учнів проти впровадження тут системи доносів. Здавши екстерном іспити, вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, але через півтора року перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. До громадського руху приєднався наприкінці 1860-х років; за участь у студентських виступах у березні 1869 р. був відрахований без права навчання в інших російських університетах, заарештований і висланий на батьківщину. До 1874 р. служив у губернській земській управі, виконуючи одночасно обов'язки секретаря в редакції «Земского сборника». Після успішної здачі іспитів екстерном та захисту відповідної кваліфікаційної роботи в університеті Св. Володимира отримав диплом кандидата права. У 1875 р. після зняття нагляду (але без скасування заборони проживати в столицях й університетських містах) розпочав адвокатську практику й паралельно багаторічну службу на виборних посадах в органах земського та міського самоврядування на Чернігівщині. Із початку 1890-х рр. — активний діяч українського національного руху, один із фундаторів Чернігівської української громади. Листувався з Петербурзьким комітетом грамотності з приводу видання україномовних книжок; не раз виступав на захист української мови і культури на губернських земських зборах; брав участь у розв'язанні питання про прийняття в дар Чернігівським земством музею української старовини В. В. Тарновського. Із 1897 р. — член Загальної української безпартійної демократичної організації. Від листопада 1904 р. — член Української демократичної партії (УДП), із кінця 1905 р. — Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1905 р. — учасник з'їздів земських і міських діячів, на яких не раз виступав від імені УДП із заявами про необхідність національно-територіальної автономії України. У лютому 1905 р. у складі делегації українських діячів до голови Комітету міністрів С. Ю. Вітте клопотався про скасування Валуєвського циркуляра 1863 р. й Емського указу 1876 р. та легалізацію українського друкованого слова. Один із керівників Чернігівського губернського комітету конституційно-демократичної партії. Депутат першої Державної думи від блоку кадетів і українських радикал-демократів. Співзасновник і голова української думської гро-

мади. У Думі виступав із вимогою політичної амністії, викривав діяльність чернігівської адміністрації, дебатував із аграрного питання, критикував кадетський земельний проєкт «42-х». За підписання Виборзької відозви (липень 1906 р.) відбув 3-місячне ув'язнення, був тимчасово відсторонений від адвокатської практики та виключений з органів земського і міського самоврядування. Із жовтня 1908 р. відновив адвокатську практику. У 1907 р. увійшов до складу Чернігівської «Просвіти», із якої на вимогу губернатора був виключений у вересні 1908 р. Один з ініціаторів створення Товариства українських поступовців (ТУП). Виступав як захисник у 1903–1906 рр. на політичних процесах, у 1908–1912 р. — на літературних процесах. Під час Лютневої революції 1917 р. увійшов до Виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій Чернігова, очолив Чернігівський окружний суд. Обраний товаришем голови ТУП, перетвореного в Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ); член Президії СУАФ (березень-червень 1917 р.). Член Центральної Ради, представник української адміністрації на Чернігівщині. Засновник і керівник Чернігівського відділу Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) (із квітня 1917 р.). Наприкінці 1917 р. І. Шраг увійшов до складу ініціативної групи для заснування в Чернігові видавництва «Сіверянська думка», що ставило собі за мету «зادля освіти народної... друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього характеру, переважно українською мовою, по українознавству»¹. Незважаючи на несприятливі політичні умови, товариство спромоглося протягом 1918–1919 рр. видрукувати 6 книжок, зокрема нарис П. Стебницького «Вернигора».

Помер І. Шраг у Чернігові, перебуваючи під домашнім арештом за наказом нової більшовицької влади. Його могила, як і будинок, у якому він мешкав з родиною, не збереглися.

У сучасній українській історіографії вивченню біографії І. Шрага приділено належну увагу². Зокрема, у Чернігові з 2007 р. було проведено 10 науково-практичних конференцій — Шрагівських

¹ Дорошенко Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир / підгот. до друку і передм. О. Коваленка // Сіверянський літопис. 1998. № 1. С. 153.

² Щойно вийшло друком видання, яке надає максимально повне уявлення про те, що написано нині про І. Шрага: Ілля Людвигович Шраг : Біобібліографічний покажчик. Чернігів: ЧОУНБ ім. В. Короленка, 2023. 117 с. Видання також містять вступну статтю упорядників Т. Демченко й О. Коваленко (с. 3–14).

читань, присвячених цій знаковій постаті визвольного руху та історії краю другої половини ХІХ — початку ХХ ст., видано 5 збірників матеріалів конференцій. Деякі аспекти, дотичні до теми нашої статті, висвітлені в публікаціях І. Старовойтенко [12–13], В. Шандри [15], С. Іваницької [8]. Діяльність та погляди І. Шрага відображено у виданнях, що вийшли з-під пера як його однодумців, так і сучасних авторів. Це довідково-енциклопедичні статті, різнопланові розвідки, монографія. У 1997 р. вийшов збірник документів³, надруковано значну частину інформативного листування І. Шрага з численними адресатами [докладніше див.: 6, с. 102]. У 2022 р. скромно (з огляду на війну), але все ж відзначили 175-ту річницю від дня народження І. Шрага, відбулися Десяті — ювілейні — Шрагівські читання.

Співпрацю І. Шрага із ЗНТШ як наукову проблему, що заслуговує на увагу, досі не вивчено. У статті З. І. Зайцевої серед міст — «наукових центрів, у яких готувалися хронікально-бібліографічні матеріали для *Записок*» [7, с. 122] Чернігів не згадано. Однак, хоч у Чернігові й не було вищого навчального закладу, старовинне місто могло похвалитися неабиякою громадською активністю, особливо земською, та іменами відомих письменників і громадських діячів.

Чернігівське губернське земство ще з кінця 1870-х рр. вважалося одним із найбільш прогресивних в імперії [5, с. 26–36]. Відомий революційний дослідник земства Б. Веселовський серед гласних — представників демократичної інтелігенції, активна діяльність яких здобула позитивну репутацію, назвав Іллю Людвиговича Шрага⁴. Такої ж думки дотримується і сучасний учений Ю. Терещенко. Згадавши прізвища Петра Дорошенка, князя М. Долгорукова, графа Г. Милорадовича, О. Русова, члена київської Громади М. Василенка, Ф. Уманця — автора монографії про І. Мазепу, історик назвав і лідера чернігівської громади Шрага. «Усі ці діячі, — наголосив автор, — дотримувались помірковано-ліберальних поглядів і водночас надзвичайно плідно і всебічно працювали на ниві національ-

³ І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упоряд. В. М. Шевченко [та ін.]. Чернігів, 1997. 166 с.

⁴ Веселовський Б. История земства за сорок лет : в 4 т. Т. 4. СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. С. 305, 316.

но-культурного й соціально-економічного відродження України. Ця подвижницька праця була тим більш цінною, що вона здійснювалась в умовах постійного російського асиміляційно-централістського тиску на українську культуру й репресій проти її послідовних носіїв» [14, с. 500].

Першим дослідником історії земств Північного Лівобережжя (Чернігівського й Полтавського), який наголосив на їхній ролі в розгортанні історико-краєзнавчого руху в регіоні як на важливому феномені суспільного життя Чернігово-Сіверщини, був молодий тоді історик, випускник історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка А. Гапієнко⁵. У дисертаційній роботі пошукувач проаналізував друковану продукцію чернігівських земців. В одній із публікацій він зазначив, що земську пресу можна вважати літописом життя суспільства, та підкреслив, що майже одночасно два земства — Чернігівське й Херсонське — звернулися до Комітету міністрів із клопотанням про видання місцевої періодики. У першому випадку це мала би бути земська газета, а в другому — збірник. Уряд дозволив збірник, який мав стати зразком для тих земств, які забажають заснувати друкований орган⁶. Звичайно, цензура ретельно стежила за змістом цих видань. З другого боку, їх критикували за занадто великий обсяг формальної, малоцікавої читачеві інформації. Проте з часом ситуація почала змінюватися на краще. За період від появи в 1869 р. першого ЗСЧГ до фактичного припинення виходу видання 1915 р. опубліковано десятки збірників. Нині у фондах Чернігівської обласної бібліотеки є 248 одиниць зберігання. Це першокласне й всебічне джерело дослідження історії рідного краю. Масив ЗСЧГ містить багато фактографічного матеріалу й оціночних суджень про чернігівських діячів. На жаль, ми й досі не маємо біографічного словника або енциклопедичного довідника відомих постатей місцевого рівня. Робота, яку колись на загальноукраїнському рівні очолив чернігівець Михайло Могиляньський (1873–1942), так і не була завершена [10, с. 16–40]. ЗСЧГ може слугувати унікальним джерелом такої інформації (і огляди

⁵ Гапієнко А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. 21 с.

⁶ Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» // Сіверянський літопис. 1995. № 3. С. 97.

Шрага в ЗНТШ теж можуть стати в пригоді як навігатор у пошуках найвагомішої інформації).

Намір заснувати друкований орган з'явився в чернігівських земців 1867 р., причому перевагу віддали газеті, але дозвіл одержали лише через два роки на видання щомісячника. У збірнику чільне місце посіли офіційні документи: узаконення, розпорядження щодо земств, постанови Чернігівського губернського правління, земська хроніка. Із другої половини 1870-х рр. у збірнику почали друкувати статистичні матеріали та деякі краєзнавчі розвідки, а з середини 1890-х рр. — монографії і відомості з археології, історії, етнографії. На сторінках збірника оприлюднено чимало праць із різних галузей наукових знань. Крім вищеназваних, це дослідження з ґрунтознавства, сільського господарства, кооперації, торгівлі, медицини, ветеринарії, ентомології тощо. Авторами щомісячника були, зокрема, відомі громадські діячі Чернігівщини. Крім уже згаданих, це А. Верзилов, М. Грінченко, П. Добровольський, А. Дядиченко, Г. Коваленко, І. Коновал, В. Хижняков, О. Шликевич та інші. Секретарями редакції збірника в різний час працювали М. Вербицький, І. Шраг, П. Єфименко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, І. Коновал (Вороньківський) [4, с. 354–355].

У своїй «Автобіографії» (перша публікація — 1919 р.) І. Шраг назвав кілька видань, із якими він співпрацював як автор: «Правда», «Рада», «Русские Ведомости», «Рідний Край», «Украинский Вестник», «Южные Записки». Щодо публікацій у ЗНТШ було зазначено, що в 90-х рр. ХІХ ст. «в одділі бібліографії» були вміщені огляди ЗСЧГ та праці О. Русова «Описание Черниговской губернии» у 2 т.⁷

Усього, згідно з даними покажчика «Бібліографія ЗНТШ», у львівському науковому збірнику було надруковано 11 оглядів ЗСЧГ [1, с. 60, 69, 78, 89, 100, 111, 121, 137, 148]. Зважаючи на брак повної інформації про херсонські збірники, ми (за деякими винятками) не аналізуватимемо їх. Натомість три невеликі рецензії Шрага в ЗНТШ на праці чернігівських авторів — громадських діячів, близьких до земського руху, цілком вписуються в тему статті [1, с. 90, 106, 124].

⁷ І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упоряд. В. М. Шевченко [та ін.]. Чернігів, 1997. С. 57–58.

У листі до М. Грушевського від 26 серпня 1895 р. І. Шраг, відповідаючи згодою на пропозицію підготувати огляд ЗСЧГ, писав: «Охоче виконаю Ваше бажання, тільки прошу дарувати, коли зроблю се в вересні, бо тепер зовсім не маю вільного часу. Я хочу зробити огляд збірника 10, починаючи з 1882 року, з того часу, як змінилися і характер видання, потроху і програма. Почалося його видання аж з 1869 р., але за той час маю зробити зовсім уже коротенький огляд, і зупинюся більше на періоді з 1882 р.; для сіого треба немало часу, щоб перегледіти і перечитати збірник за 12 років [9, с. 28].

Систематизовані дані про публікації Шрага на сторінках ЗНТШ засвідчують, що перший огляд реформованого чернігівського земського збірника побачив світ 1896 р. Обіцянку, дану М. Грушевському, І. Шраг виконав. Варто наголосити, що огляди й рецензії як жанр літературної роботи, яку запропонували Шрагові у Львові, при позірній простоті й доступності, досить складний. Він потребує глибокого володіння тематикою, певного редакторського досвіду, уміння виокремити основне в часом досить строкатих матеріалах і дати належну оцінку з погляду тих цінностей, що їх сповідували земці лівого й помірковано-лівого земського крила: сприяння добробуту населення, піднесення рівня соціальної справедливості. Не менш важливим для І. Шрага та його однодумців було українське питання: зняття заборон з публічного використання української мови, запровадження навчання, принаймні в початкових школах, рідною мовою, відмова від політики всілякого перешкоджання влади розвитку української культури за принципом: «якщо не хочете сприяти, то хоч не заважайте».

Отже, на сторінках «Записок НТШ» І. Шраг опублікував дев'ять оглядів видання «Земский сборник Черниговской губернии» і зробив це здебільшого в розділах «Наукова хроніка» та «Бібліографія»: Т. XIV, 1896, кн. VI, с. 42–49; Т. XIX, 1897, кн. V, с. 25–32; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 24–28; Т. XXX, 1899, кн. IV, с. 21–24; Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 18–22; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 20–23; Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 16–21; Т. LVI, 1903, кн. VI, с. 11–13; Т. LXII, 1904, кн. VI, с. 25–27. Крім того, І. Шраг надрукував у розділах «Бібліографія» й «Наукова хроніка» шість оглядів видання «Земский сборник Херсонской губернии» (під псевдонімом Н. П., Л. П. — три, без підпису — також три): Т. XIX, 1897, кн. V, с. 17–25; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 28–30; Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 23–25; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 23–24;

Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 21–25. На сторінках ЗНТШ І. Шраг також опублікував три рецензії на окремі праці⁸.

Перший огляд публікацій ЗСЧГ І. Шраг надрукував у ЗНТШ 1896 р.⁹ Текст був розміщений у відділі «Бібліографія (рецензії й справоздання)» з окремою пагінацією. Він кваліфікувався як рецензія, охоплював огляд чернігівських земських збірників із 1867 до 1896 р. У подальшому цей текст став своєрідним лекалом для написання наступних.

Уже в першому огляді досить виразно проявилися особливості Шрагового бачення ролі земства в суспільно-громадському русі. Для Людвигович розпочав огляд історії друкованого органу чернігівських земців із того, що віддав данину ініціаторам його заснування: гласному М. Імшенецькому й тодішньому голові губернської земської управи А. Карпинському. На час написання огляду обидва вже були небіжчики¹⁰. Такий початок виявив одну з характерних рис ставлення І. Шрага до колег по земській діяльності. Він розумів земський рух як організовану діяльність людей, не лише зацікавлених у поліпшенні матеріального становища населення губернії, а й насажених на громадську активність, гідних поваги за свою безкорисливість. Ця риса вдачі автора виразно простежується навіть у таких, на перший погляд, формальних дописах, як огляди часописів чи інші форми бібліографії.

І. Шраг писав, що Чернігівському земству заборонили видавати газету, але дозволили збірник, щоправда, з дуже обмеженою програмою. На його сторінках могли друкуватися лише укази владних органів та дані про стан земського й міського господарства,

⁸ Верзилов А. Очерк торговли Южной Руси с 1480–1569. Чернигов, 1898. (ЗНТШ. Т. XX. 1899. Кн. IV. С. 10–11); Русов А. Сводная опись Черниговской губернии. Т. I, II. Чернигов, 1898, 1899. (ЗНТШ. Т. XL, 1901. Кн. II. С. 37–39), Матеріали для історії економічного, юридичного й суспільного життя Старої Малоросії, издавані під редакцією Н. П. Василенка. Вып. II. Чернигов, 1902. (ЗНТШ. Т. XLIX. 1902. Кн. V. С. 32–34).

⁹ Шраг І. [Рец. на публ.] Земскій Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42–49.

¹⁰ Шраг І. [Рец. на публ.] Земскій Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42.

постанови земства тощо. Навіть передруки з офіційної періодики та інформація про роботу інших земств викликали занепокоєння в царській цензури. Імовірно, автора стислої історії ЗСЧГ найбільше обурила заборона друкувати «розвідки й статті літературні, а особливо полемічного характеру»¹¹. На жаль, в огляді немає подробиць понад десятилітньої боротьби земців за розширення видавничої програми, але 1882 р. вони досягли успіху. Із гордістю І. Шраг повідомляв, що в Чернігівській губернії дозволили друкувати монографії, «матеріяли і відомості історичні, археологічні, етнографічні, фізико-географічні, метеорологічні, ентомологічні, про народну освіту»¹². Розширили також інформативну базу про сфери господарчої діяльності, медицини, ветеринарії, статистики; з'явилися нові рубрики — дописи, справоздання, огляди урядових, громадських інституцій, наукових товариств; дописи з повітових земств; судова хроніка й довідки¹³.

І. Шраг зазначив, що земці повною мірою скористалися новими можливостями, указавши на публікації двох справді видатних праць: двотомника Б. Грінченка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних губерниях» та «Описание Черниговской губернии» О. Русова, перші глави якого з'явилися у VI книжці ЗСЧГ за 1896 р.¹⁴. Узагалі прізвища цих авторів чи не найчастіше згадано в оглядах. Таке враження, що І. Шраг пишався їхньою співпрацею з редакцією земського збірника.

Серед інших новацій у рецензії привертають увагу полемічні замітки — «розправа» А. Шликевича «Лучше-ли жилось в Малороссии за сто лет назад?», яку І. Шраг кваліфікував як «відповідь» на працю П. Червинського «Материалы для оценки земель, угодий. Т. XV. Кролевецкий уезд»¹⁵. Дотримуючись принципу справедливості щодо інших праць, які обіймали всі сфери інтересів земства, Ілля Людвигович назвав ще десятки публікацій, які нині можна оцінити як потужне інформативне джерело з історії Чернігово-Сіверщини

¹¹ Шраг І. [Рец. на публ.:] Земській Сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1867—1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 42—43.

¹⁴ Там само. С. 42.

¹⁵ Там само. С. 44—46.

в цілому. Однак перевагу він надавав проблемам народної освіти, поширенню української книжки, заснування бібліотек.

Серед чернігівських земців було чимало його однодумців. Зокрема, у своїй статті земський діяч із Борзенського повіту Н. Карачевський-Вовк критикував земські школи, бо вони «не виправдовують надій», які на них покладало земство, дають учням «пів-письменство»¹⁶. Очевидно, цензура не пропустила би збірник, якби земець написав правду: причини низької якості знань полягають у національній політиці царської імперії, суттю якої, як відомо, була тотальна заборона української мови. Цитати з допису Н. Карачевського-Вовка, наведені І. Шрагом, сприяють усвідомленню цього явища: навчання й освіта малозрозумілою мовою «не дає засобів для дальшої самоосвіти через читання; такому читанню перешкоджає, з одного боку — нерозуміння наполовину того, що читають, з другого — брак книжок»¹⁷; можливо, тому школярі Борзенщини, «по церковно-слов'янськи читають краще, ніж по-російськи»¹⁸. Учні не можуть переказати прочитаного, бо «багато російських слів зовсім не зрозумілі читачам»¹⁹.

У наступному огляді І. Шраг чимало місця²⁰ приділив аналізу вже згаданого дослідження О. Русова. Він високо оцінив «історичний огляд Чернигівщини (Чернигівсько-Сіверської землі)», наголосивши, що автор довів: перехід Чернігово-Сіверської землі під владу московитів «не мав особливого впливу на побут селян. Спосіб закріплювання панам і панкам підданих був майже однаковий як в Польській, так і в Московській державі, наслідком чого було, що коли у південній Україні люде повстали, за часи Хмельниччини, проти панства, то і Чернигівська людність пристала до повстання, і люде пішли у “козаки”»²¹.

Не менш ретельно проаналізовано зміст статті «В обороні великоруської мови» О. Білозерського. Хоч І. Шраг і наголосив,

¹⁶ Шраг І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 46.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 48–49.

²⁰ Ш. І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губерні // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 29–31.

²¹ Там само. С. 29.

що представник відомого борзенського роду «має на меті виявити шкідливість утисків української мови не для неї самої тільки, а й для мови великоруської»²², для обізнаного читача очевидно, що йдеться про пригноблене становище саме української мови. З другого боку, політика царизму гальмувала і розвиток мови доміантної нації. Дошкульно, але справедливо висміював В. Білозерський її наслідки: «Коли доводиться слухати писаря, що читає у волості яку бумагу, або школяра 3 року народньої школи, його читання і пояснення, то чуєш якесь дивовижне з'єднання згуків, зовсім чужих усім відомим мовам: вимова не великоруська і не українська, а якась чудна; ще школяр, повертаючися до хліборобства, повертається і до своєї питомої мови, але писарі і дрібні урядники задержують таку дивовижну вимову, яка однаково прикро вражає як Українця, так і Великороса»²³, — писав він. Єдиний вихід із ситуації автор полемічної статті вбачав у поверненні до викладання в школах українською мовою, треба також «дозволити друкувати українські книжки правописею, заведеною П. А. Кулішом»²⁴.

Утретє І. Шраг звернувся до питання про початкову освіту в Борзенському повіті, аналізуючи доробок автора, що ховався за криптонімом «С. Р.» (імовірно, це був текст Софії Русової). Особливий інтерес викликала публікація «Відносини народа до письменності і книги»²⁵. Її текст був підготовлений на базі матеріалів, зібраних Борзенською повітовою та Чернігівською губернською управами. І. Шраг наголосив на найважливішому висновку статті: «потреба шкільної освіти буде задоволена тільки тоді, коли в повіті буде щонайменше 180 шкіл»²⁶, бо на час збирання даних їх нараховували всього 78. Огляд був уміщений у рубриці «Наукова хроніка». Отже, на конкретних прикладах становища шкільної освіти в одному з південних повітів губернії І. Шраг показав за давніні й болючі проблеми початкової освіти: брак шкіл, заборона української мови не

²² Ш. І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губернии // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 29.

²³ Там само.

²⁴ Там само. С. 32.

²⁵ Ш. І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губернии (Год XXIX) // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1898. Т. XXV. Кн. V. С. 24–28.

²⁶ Там само. С. 24–25.

тільки як мови викладання, а й навіть для пояснення незрозумілих слів, брак доступної для дитячого віку української літератури. Населення Борзенського повіту — переважно українці, для багатьох цей мовний терор був нестерпний.

І в наступних оглядах І. Шраг не оминав нагоди привернути увагу до мовного питання, що так чи так висвітлювалося в українознавчих працях, уміщених у ЗСЧГ. Зокрема, в огляді за 1898 р. він виокремив три публікації д[обродія] [Григорія] Коваленка: «Земство і місто», «Іван Котляревський» та «Євген Гребінка». І. Шраг писав, що хибу Гребінки його чернігівський біограф убачав у тому, що «він писав найбільше не властивою йому мовою російською, і коли-б не його твори українською мовою, то, на думку автора (Г. Коваленка. — *Т. Д., С. І.*), Україна забула б свого щирого і доброго сина, як забула його російська публіка»²⁷.

В огляді друкованого доробку чернігівських земців Шраг навів цікавий приклад палкого інтересу до української минувшини, цього разу історичної: «В дописі з Глухова подані звістки про панахиду, яку відправлено по гетьману Петру Дорошенку 29 червня 1899 р., з поводу 200-ліття від часу його смерті, у с. Баничах Глуховського повіту, родиною П. Я. Дорошенка, потомка стрієчного брата гетьмана — Василя Дорошенка, що разом з иньшими родичами гетьмана оселився на лівому березі Дніпра і був до кінця XVII століття Ямпольським сотником»²⁸.

Такими істотними деталями автор дає зрозуміти, що Чернігівщина — це українська земля з власною історією і культурою. Крім відомих усій Україні діячів національно-визвольного руху, учених, письменників і журналістів, про яких уже не раз згадано в цій студії, І. Шраг навів десятки імен авторів — дописувачів до ЗСЧГ. Знову ж таки у фокусі його уваги праці тих, хто досліджував різні аспекти становища українців не лише на рідній землі, а й на чужині. Стисло характеризуючи такі публікації, Ілля Людвигович не приховував своїх емоцій. Переконливим прикладом може слугувати фрагмент

²⁷ І. Ш. [Рец. на публ.]: Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1899. Т. XXX. Кн. IV. С. 23.

²⁸ І. Ш. [Рец. на публ.]: Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1900. Т. XXXVIII. Кн. VI. С. 22.

огляду статті А. Червинського «Село Великая Весь, Городницького повіту»: поміж інших тем автор «подає відомости про народню бібліотеку, заведену земством у тому селі від двох років; вона має 72 передплатники; обмежена кількість книжок (311 назв і 358 томів), а надто цілковитий брак книжок українських (їх заборонено по нар[одних] бібліотеках) примушує часто відмовляти передплатникам, бо деякі за 2 роки встигли перечитати найкращі книжки, які має бібліотека. З нагоди народніх пісень автор висловлює такі думки: хоч і панує погляд, що нар[одна] пісня вмирає під впливом салдатських та фабричних пісень, але єсть ознака того, що в дійсности вона не вмерла і не вмере, бо народ кохає її з запалом; щоб довести свою думку, автор наводить такий приклад: у сусідньому селі, Осняках, спорядили для дітей ялинку на Різдвяні свята, і зорганізовано було хор з дівчат і парубків, які навчилися співати укр[аїнські] пісні — “Та нема гірше нікому”, “Реве та стогне” і інші; з великим замилованнем із запалом вчили вони сих пісень, і їх не забули: і тепер часто можна чути, як їх співають на вулиці»²⁹. Контрастом до цього матеріалу, який не потребує розлогих коментарів, є сюжет авторства І. Шрага з огляду Херсонської губернії, уміщений у цьому самому збірнику: «В Справозданню про педагогічні курси, які відбулися у Херсоні р. 1899, провідник їх, д[обродій] Бунаков, подає загальну характеристику їх, відомости про склад (брало в них участь 232 учителів і учительок), дає вступну промову, виголошену ним при відкритті курсів, в якій він надає велику вагу “народности” і взагалі нар[одного] елементу у школі, але, на диво, говорить виключно про великоросійську народність, про російських письменників і літературу, неначе б він був провідником курсів не в Херсоні, а де-небудь в Тулі; він наводить, напр[иклад] багато цитатів із творів Ушинського про велику вагу народної мови, але розуміє мову виключно великоросійську, яку вважає “рідною” для людности в Херсонщині!»³⁰

Ще більше вражає співвідношення імен в оглядах чернігівського й херсонського збірників. У першому ми нарахували, крім А. Червинського, ще понад 20 авторів (переважно земських чи громадських діячів, учених, лікарів тощо), навіть побіжна згадка про

²⁹ Ш. І. [Рец. на публ.]: Земский Сборник Черниговской губернии // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1901. Т. XLIII. Кн. V. С. 20–23.

³⁰ Там само. С. 23–24.

знамениту колегію Павла Ґалаґана в Києві працює на українську ідею, у другому — крім д. Бунакова, згадано тільки двох авторів. Певних висновків можна дійти й на основі частоти згадування населених пунктів, повітів, міст та навіть держав. У херсонському огляді це — Ананіївський повіт, крім, звичайно, Херсонської губернії; у чернігівському чимало назв місцевих повітів, сіл і містечок. Чому такий дисбаланс? Річ, звісно, не в тому, що І. Шраґ підігрував «своїм». Як добросовісний оглядач, він описував тільки те, що було опубліковано в збірниках. Херсонські упорядники всю увагу приділяли господарчим питанням, такий підхід і залишив свій слід на сторінках оглядів. До речі, сучасна дослідниця збірника херсонських земців теж майже нічого не пише про проблеми, так чи так пов'язані із запровадженням викладання українською мовою, поширенням книжок рідною мовою, завданнями національного руху [11, с. 415–428].

Мабуть, є якийсь знак долі в тому, що останній огляд І. Шраґа (за 1904 р.) припав на 35-річчя виходу першого збірника чернігівських земців, а завершився вельми цікавим оголошенням: була оприлюднена «простора і докладна» «Програма збирання відомостей археологічних, історичних і етнографічних по Черн[игівській губ[ернії]», складена і видана Чернігівською архівною комісією. Відділи програми такі: «I. Старовина історична і археологічна; II. Старовина юридична (звичаєве право, родинний побут, маєткові відносини, земельні відносини, право карне); III. Народна словесність; IV. Бандуристи (кобзарі), лірники; V. Повіря і забобони; VI. Житло (оселя) і двір; VII. Одіж; VIII. Їжа і пите; IX. Оздоба; X. Нар[одна] музика; XI. Роботи, ремесла, промисли: 1) хліборобство, 2) скотарство, вівчарство і розведення птиці, 3) чумацтво, 4) рибальство і ловецтво, 5) шевство, 6) бжільництво, 7) мирошництво, 8) теслярство, столярство, токарство, 9) колісництво, бондарство і вироби посуду з дерева, 10) кравецтво, 11) торговля»; XII. Жебрацтво»³¹.

Після припинення видання чернігівського земського збірника достойною продовжувачкою справи можна по праву вважати Чернігівську губернську архівну комісію. За період свого існування (1896–1918 рр.) вона опублікувала 12 випусків «Трудов». Як і діяльність

³¹ І. Ш. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губ[ернии]. Год XXXV // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 27.

Чернігівського земства, її праця була високо оцінена. «Усупереч усім труднощам, які доводилося переборювати Комісії, — писав відомий український археограф І. Бутич, — вона залишила помітний слід як в організації збирання історичних джерел та створення архіву й музею, так і в пропаганді старожитностей та публікації документів старожитностей» [2, с. 358–359]. Учений також відзначив наступність публікаторської діяльності Комісії щодо видань більш ранньої доби, зокрема, він згадав і публікації ЗСЧГ, які так щиро пропагував І. Шраг на сторінках ЗНТШ.

На жаль, ми не знаємо, чому після 1904 р. припинилася співпраця І. Шрага з редакцією «Записок НТШ». Можна лише припускати, що позначилися особисті причини: вік, стан здоров'я, нагальна потреба інтенсивніше працювати в царині юриспруденції, щоб забезпечити належні умови існування великої родини. Може, знайшлися інші дописувачі. Можливо, громадська ситуація і політична кон'юнктура підказували М. Грушевському гостріші теми й сюжети. Вимальовувалися нові обрії й перспективи, назрівала революційна ситуація в імперії Романових. Увага обох діячів концентрувалася на трансформаційних процесах в українському національному рухові, який на той час переживав етап політизації і партійної кристалізації.

Проте багаторічна праця непрофесійного історика, яким був у цій ситуації Ілля Шраг, над історією земства, не минула марно. І нині тексти Іллі Людвиговича на шпальтах ЗНТШ вражають багатогранністю, переконливістю фактів, вдалим добором прикладів, розсипом імен людей — від добре знаних і шанованих в Україні та за її межами до майже невідомих, які всі разом, у міру сил і можливостей творили добрі справи та здобували авторитет Чернігівському земству в масштабах держави. Не останню роль у земських колах відігравали й ті гласні, хто задумувався про долю свого народу, його майбутнє. Загалом, ішлося про здобуття незалежності, створення власної держави. На зламі XIX–XX ст. ця мета здавалася майже нереальною, а земці були назагал людьми практичними. Однак вони розуміли, що потрібно заздалегідь готуватися до того моменту, коли віддалені перспективи стануть нагальною проблемою. А для цього насамперед потрібно було розвивати освіту, творити національну культуру, робити все можливе для збереження й поширення української мови.

Земські діячі українських губерній (і серед них Чернігівська та Херсонська), котрі прагнули максимально використати досить вузь-

кі можливості, що їх надавала земська реформа 1864 р., безперечно заслуговують на пошану нинішніх українців. Не меншої уваги й поцінування варта праця Іллі Шрага, який намагався якнайповніше представити на сторінках редактованих М. Грушевським «Записок НТШ» інтелектуальний доробок регіональних видань (передусім «Земського збірника Чернігівської губернії») і найпродуктивніших авторів-літераторів, чия доля на той час була пов'язана з Черніговом. Обидва діячі мислили категоріями української соборності (насамперед духовної, культурної, організаційної), обидва розглядали «Записки...» і науковий осередок у Львові як вогнище національної культури, як прообраз української академії наук, і в спільній самовідданій праці бачили запоруку майбутнього вільної суверенної України в родині європейських народів.

1. Бібліографія Записок Наукового Товариства імені Шевченка. Т. I–CCXL / уклад. В. Майхер; ред. і автор передм. О. Купчинський. Львів, 2003. 739, [1] с. (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія / Наук. т-во імені Шевченка, Комісія бібліографії і книгознавства; т. 13).
2. Бутич І. Чернігівська губерньська учена архівна комісія 1896–1918 років // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, НАН України : у 2-х т. Т. 1. Київ ; Львів, 2004. С. 358–372.
3. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка 1892–1934. Нью-Йорк ; Дрогобич ; Львів : Українське історичне товариство, 2006. 384 с. : іл. (Серія Грушевськіяна. Т. 8.).
4. Демченко Т. «Земский сборник Черниговской губернии» // Енциклопедія історії України : в 10 т. Т. 3 : Е-Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. С. 354–355.
5. Демченко Т. Батько Шраг. Чернігів : Деснянська правда, 2008. 264 с.
6. Демченко Т., Іваницька С. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2012. Т. 13. С. 98–125.
7. Зайцева З. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) // Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 122–134.
8. Іваницька С. Конструювання меморіального образу Іллі Шрага у публіцистиці та мемуарах Сергія Єфремова // Шрагівські читання : зб.

- статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2018. Вип. 4. С. 76–87.
9. Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 10. С. 14–57.
 10. Ляшко С. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) : нариси історії. Запоріжжя : Дике Поле, 2006. 88 с.
 11. Макієнко О. А. Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2011. Вип. XIX. С. 415–428.
 12. Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку XX ст. // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2011. Вип. 1. С. 25–35.
 13. Старовойтенко І. Чернігів та Чернігівщина у віддзеркаленні матеріалів першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Громадська думка» (1906 р.) // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2012. Вип. 2. С. 17–43.
 14. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ : Темпора, 2022. 840 с.
 15. Шандра В. Ілля Людвигович Шраг у відстоюванні правомірності використання української мови // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2014. Вип. 3. С. 18–26.

REFERENCES

1. Maikher, V. (Comp.), Kupchynskyi, O. (Ed.). (2003). *Bibliohrafiia Zapysok Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. T. 1-240. [Bibliography of the Notes of the Shevchenko Scientific Society. Vols. 1-240].* Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Butych, I. (2004). Chernihivska hubernska uchena arkhivna komisiia 1896-1918 rokiv [Chernihiv Provincial Academic Archival Commission of 1896-1918]. In *Do dzherel: Zb. nauk. pr. na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia [To the sources: Collection of scientific works in honor of Oleg Kupchinsky on the occasion of his 70th birthday]* (Vol. 1, pp. 358-372). Kyiv; Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Vynar, L. (2006). *Mykhailo Hrushevskyyi i Naukove tovarystvo im. Shevchenka 1892-1934 [Mykhaylo Hrushevsky and the Shevchenko Scientific Society*

- 1892-1934]. New York, NY; Drohobych; Lviv, Ukraine: Ukrainske istorychne tovarystvo. [In Ukrainian].
4. Demchenko, T. (2005). "Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii" ["Zemstvo Collection of Chernigov Province"]. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine]* (Vol. 3, pp. 354-355). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
 5. Demchenko, T. (2008). *Batko Shrah [Father Shrag]*. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda. [In Ukrainian].
 6. Demchenko, T., & Ivanytska, S. (2012). Petro Stebnytsky ta Illia Shrah v epistoliarnomu spilkuvanni: rik 1916-i [Petro Stebnytsky and Illya Shrag in epistolary communication: The year 1916]. *Pamiatky: Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 13, 98-125. [In Ukrainian].
 7. Zaitseva, Z. (2004). "Zapysky Naukovoho Tovyarystva im. Shevchenka": Zapochatkuvannya ta shliakh do akademichnoho standartu (1892-1914 rr.) ["Notes of the Shevchenko Scientific Society": The beginnings and the path to an academic standard (1892-1914)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 122-134. Ukraine. [In Ukrainian].
 8. Ivanytska, S. (2018). Konstruiuvannya memorialnoho obrazu Illi Shraha u publitsystytsi ta memuarakh Serhiia Yefremova [Constructing the memorial image of Illya Shrag in Serhiy Yefremov's journalism and memoirs]. *Shrahivski Chytannia*, 4, 76-87. [In Ukrainian].
 9. Katrenko, A. M., & Katrenko, Ya. A. (2009). Yikh obiednuvaly spoviduvani demokratychni idealy ta liubov do Ukrainy i yii narodu: Lysty I. L. Shraha M. S. Hrushevskomu [They were united by their professed democratic ideals and love for Ukraine and its people: Letters of I. L. Shrag to M. S. Hrushevsky]. *Pamiatky: Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 10, 14-57. [In Ukrainian].
 10. Liashko, S. (2006). *Biohrafichna dovidkova sprava v Ukraini (60-ti rr. 19 – 40-i rr. 20 st.): Narysy istorii [Biographical reference files in Ukraine (60s of the 19th – 40s of the 20th centuries): Essays on history]*. Zaporizhzhia, Ukraine: Dyke Pole. [In Ukrainian].
 11. Makiienko, O. (2011). Bilia vytokiv zemskoi periodyky v Ukraini: "Sbornik Khersonskogo zemstva" (1868-1906 rr.) [At the origins of zemstvo periodicals in Ukraine: "The Collection of the Kherson Zemstvo" (1868-1906)]. *Problemy Istorii Ukrainy XIX – Pochatku XX st.*, 19, 415-428. [In Ukrainian].
 12. Starovoitenko, I. (2011). Illia Shrah u hromadsko-kulturnykh ta vydavnychykh zakhodakh ukrainskoi hromady pochatku 20 st. [Illya Shrag in the social, cultural, and publishing activities of the Ukrainian community in the early 20th century]. *Shrahivski Chytannia*, 1, 25-35. [In Ukrainian].

13. Starovoitenko, I. (2012). Chernihiv ta Chernihivshchyna u viddzerkalenni materialiv pershoi shchodennoi ukrainiskoi hazety Naddnyprianshchyny "Hromadska dumka" (1906 r.) [Chernihiv and Chernihiv Region in the reflection of the materials of the first daily Ukrainian newspaper of the Naddnyprianshchyna "Hromadska Dumka" (1906)]. *Shrahivski Chytannia*, 2, 17-43. [In Ukrainian].
14. Tereshchenko, Yu. (2022). *Dovhe 19 stolittia: Sprotyv asymlitatsii [The long 19th century: Resistance to assimilation]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
15. Shandra, V. (2014). Illia Liudvyhovych Shrah u vidstoiuvanni pravomirnosti vykorystannia ukrainiskoi movy [Illya Ludvigovich Shrag in defending the legitimacy of the use of the Ukrainian language]. *Shrahivski Chytannia*, 3, 18-26. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 30.05.2023

Tamara DEMCHENKO, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Member of National Union of Local Historians of Ukraine, Honored Education Worker of Ukraine (Chernihiv, Ukraine);

Svitlana IVANYTSKA, D.Sc. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (Sumy, Ukraine).

Publications of Illya Shrag in "Notes of the Shevchenko Scientific Society": Representation of the intellectual development of the regions (1897-1904).

The goal of the work. The authors aim to trace the history of Illya Shrag's collaboration with "Notes of the Shevchenko Scientific Society" (1897-1904), analyze the problems of his texts, the main directions and themes, find out what significance Illya Shrag's publications had for the Ukrainian national movement and in what way helped to publicly present the intellectual achievements of the regions. **Research methodology.** The work is based on the methodological principles of systematicity, historicism, anthropology, and interdisciplinarity. Special historical methods (historical-genetic, historical-chronological, comparative, historical-typological, biographical), methods of historical source studies (heuristic, classification, scientific-critical) were used. **Scientific novelty:** until now, this story has not been in the focus of attention of historians; the authors for the first time found out the history of the cooperation of the Chernihiv lawyer with the publication of M. Hrushevsky "Notes of the Shevchenko Scientific Society" (Lviv), systematized the data on the publications of Illya Shrag in the "Notes of

the Shevchenko Scientific Society, proved that the focus of I. Shrag's attention was always the "Zemstvo collection of Chernihiv province", as well as the most valuable works of Ukrainian writers and researchers whose lives were connected with Chernihiv and the zemstvo; Shrag used the opportunity to submit reviews in the columns of "Notes of the Shevchenko Scientific Society" with the aim of promoting the achievements of Ukrainian culture, proving the importance and necessity of education and enlightenment in the Ukrainian language as a native language for the peasantry. **Conclusions.** The analyzed texts of I. Shrag prove that the Zemstvo officials, who sought to make the most of the rather narrow opportunities provided by the Zemstvo reform of the mid-1860s, deserve the respect and attention of today's Ukrainians. Equally worthy of attention and appreciation is the work of Illya Shrag, who tried to present the intellectual output of regional publications (in this case, the materials of the "Zemstvo collection of Chernihiv province") and the most productive authors in the literary sense, whose fate at that time was connected with Chernihiv, on pages edited by M. Hrushevsky "Notes of the Shevchenko Scientific Society".

Key words: Illya Shrag, Mykhailo Hrushevsky, "Notes of the Shevchenko Scientific Society", language issue.

Оксана Іванівна ШАЛАК,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8275-6703>
shalak@ukr.net

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ ДІЙСНИХ ЧЛЕНІВ НТШ ЮХИМА (ЄВФИМІЯ) СІЦІНСЬКОГО ТА МИКОЛИ ПЕТРОВА

Мета статті — через епістолярій двох учених — Ю. Сіцінського і М. Петрова осмислити окремий період у їхніх біографіях, проаналізувати історію їхньої співпраці, висвітлити пріоритети, окреслити основні події наукового життя, довкола яких оберталися листовні розмови, виникали зацікавлення, захоплення чи занепокоєння. У розвідці застосовано загальнонаукові **методи** аналізу й синтезу, а також джерелознавчі методи, що ґрунтуються на основі історизму та об'єктивності і дають змогу вивчити епістолярний наратив. Вони уможливають узагальнення найважливішого в листах М. Петрова і Ю. Сіцінського як канви для картини світу обох дослідників історії, церков та монастирів Поділля, а також фольклору, який став додатковим джерелом у вивченні тих колишніх сакральних споруд, що залишилися тільки в легендах і переказах. **Наукова новизна** полягає в розкритті можливостей епістолярію як джерела до реконструкції біографій учених, у виявленні прихованих підтекстів листовного діалогу, що дають змогу проаналізувати не тільки хронологію подій, а й відтворити лабораторію наукових досліджень, методика збору матеріалу та едиційні принципи його оприлюднення. **Висновки.** Листи Ю. Сіцінського і М. Петрова — свідчення 20-літнього етапу в житті обох учених. У їхньому епістолярії порушено ті наукові проблеми, що поставали перед обома дослідниками під час листування: потрібність мистецьких творів і фотографій у вивченні архітектурних особливостей історичних пам'яток, достовірність документів для опису монастирів і церков, залучення до аналізу літописних і церковних богослужбових книг, потрібність питальників та програм для збору і вивчен-

ня фольклорного матеріалу, пов'язаного з існуванням колишніх монастирів. Его-документи охоплюють низку прізвищ, дотичних до наукової проблематики, яка цікавила обох учених, відтворюють події наукового життя кінця ХІХ — початку ХХ ст., видавничого процесу, питань, які розв'язували наукові часописи і церковні періодичні видання, краєзнавчі та історичні музеї.

Ключові слова: Юхим (Євфимій) Сіцінський, Микола Петров, епістолярій, подільські монастирі, історія Церкви, фольклор.

Епістолярій науковців як одне з основних біографічних джерел не завжди був у центрі уваги дослідників. А проте листи, як і спогади та щоденникові записи, фіксують найважливіше, вихоплюючи із повсякдення не тільки події, а й враження, емоції, роздуми — усе, що творить неповторне ткання життєпису: здобутки і втрати, плани і проблеми, щоденну працю, а також не такі часті свята, що для вчених переважно пов'язані із публікацією їхніх досліджень. М. Коцюбинська зауважувала, що епістоли «виявляють у чистому вигляді справжню суть людини, зокрема людини творчої...» [4, с. 40].

Як его-документ лист насамперед засвідчує хронологію подій, пов'язаний із конкретними часопросторовими координатами, а втім, нерідко епістолярний наратив перебирає на себе функцію сповіді, розкриває найзаповітніше — те, що для авторів і адресатів найважливіше, їхні життєві пріоритети, їхнє бачення світу і себе в ньому. Епістолярій учених часто висвітлює лабораторію їхньої роботи, послідовність збору матеріалу, методик, належність до наукової школи, виявляє коло спілкування, подробиці наукової співпраці. Листи вчених — це обмін ідеями, думками з приводу нагальних наукових проблем, іноді вони віддзеркалюють протистояння поглядів, різні аспекти осмислення тем, емоційне ставлення до обговорюваних питань.

Листовний діалог виявляє міжособистісні взаємини, висвітлює наукові впливи, характеризує наукову співпрацю, допомогу, сприяння, захоплення або ж, навпаки, критичне ставлення, несприйняття методів, переконань чи наукових тверджень. Давньогрецький філософ Деметрій Фалерський, автор трактатів з історії, граматики і риторики, зауважував, що кожен, хто пише, відображає в листі власну душу¹. Епістолярний наратив завжди позначений характерними ознаками стилю — безпомилково впізнаваного письма, способу ви-

¹ Деметрій о стиле // Античные риторика. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. С. 237–285.

словлювати думку; це своєрідний комплекс неповторних мовно-стилістичних засобів, притаманних і працям того чи того адресата.

Лист відтворює не тільки картину світу, наукові погляди окремого вченого, а й відображає його епоху. Лист насичений неповторними подробицями, які й вибудовують своєрідний універсум наукового життя: формування наукових шкіл, видання часописів і збірників, діяльність наукових товариств, суспільні та політичні впливи на розвиток наукових напрямів, зрештою, особливості побуту людей науки.

Листування Юхима Сіцінського і Миколи Петрова — свідчення 20-літнього періоду життя обох дослідників історії Церкви, українських монастирів, перекази і легенди про окремі з яких залишилися тільки в народній пам'яті, стали фольклором, що також був предметом дослідження обох науковців. На підставі цих его-документів можна визначити, які наукові проблеми хвилювали вчених, якими науковими виданнями вони обмінювалися, фотознімки яких подільських пам'яток зробили Юхим Сіцінський і Михайло Грейм² на прохання Миколи Петрова, як подільський учений спланував 1890 р. поїздку свого київського адресата до Кишинева і Бендер.

Наукова та громадська діяльність Юхима (Євфимія) Сіцінського (1859–1937) — історика, археолога, краєзнавця, етнолога й фольклориста, православного священника, дійсного члена НТШ (із 1899 р.) та інших наукових товариств — розкрита нині відносно повно завдяки працям українських учених. Серед сучасних дослідників наукової спадщини Ю. Сіцінського — Л. Баженов³, І. Батирева [2, с. 155–158], І. Винокур і В. Корнілов⁴, А. Паравійчук⁵, В. Прокоп-

² Михайло (Міхал) Грейм (15.09.1828–02(15).01.1911) — художник-фотограф, нумізмат, дійсний член РГТ, антропологічної комісії Краківської академії знань, член-кореспондент Польського краєзнавчого товариства у Варшаві та інших наукових товариств. Друкарської та фотосправи навчався у Варшаві, 1852 р. переїхав до Кам'янець-Подільського, 1872 р. заснував власну фотодрукарню, фотографував подільські пам'ятки історії та архітектури, жанрові сцени і типи людей. Нагороджений срібними медалями на фотовиставках у Нюрнберзі (1885), Львові (1895), Києві (1897), Варшаві (1900). Зібрав одну з найбільших у Кам'янці-Подільському нумізматичну колекцію.

³ Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 349–351.

⁴ Винокур І. С., Корнілов В. В. Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20–30 роки). Київ : Рідний край, 1991. С. 93–101.

⁵ Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський // Український історичний журнал. 1968. № 9. С. 89–93.

чук ⁶, А. Трембіцький [7]. Досить ґрунтовну інформацію про Ю. Сіцінського та хронологічний перелік його праць містять рукописні «Биографические сведения...»⁷. За цим документом, Ю. Сіцінський народився 10 (22) грудня 1859 р. у с. Мазники Летичівського пов., де його батько був священником (за словами самого вченого, він народився на 2 місяці раніше, вірогідно, 27 жовтня за н. ст.). Упродовж 1870–1875 рр. навчався в Кам'янецькому духовному училищі, 1875–1881 рр. був учнем Подільської духовної семінарії, із 1881 до 1885 р. студіював богослів'я в Київській духовній академії. У 1886 р. Ю. Сіцінський був викладачем у Бахмутському духовному училищі Катеринославської губ. У 1889 р. прийняв духовний сан і перейшов у Подільську єпархію священником кам'янець-подільської Іоано-Предтеченської церкви (1897–1904). У 1889 р. дослідник Поділля став членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, у 1903–1921 рр. був його головою. Із 1892 до 1906 р. Ю. Сіцінський редагував «Подольские епархиальные ведомости», із 1906 до 1918 р. — «Православную Подолию» і «Подолию». П'ять томів наукових праць спочатку Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а потім Подільського церковного історико-археологічного товариства (VI, VIII, IX, X, XI випуски) опубліковано за редакцією Ю. Сіцінського. Особливе місце належить дев'ятому тому «Приходы и церкви Подольской епархии» (Кам'янець-Подільський ⁸, 1901), де зібрано основні дані про всі парафії і церкви, а також відомості про історію, етнографічні особливості подільських поселень [6]. Ю. Сіцінський був дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця в Києві (із 1896 р.), членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв (із 1902 р.), Історико-археологічного товариства Київської духовної академії (з 1904 р.), почесним членом Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН (із 1925 р.) та ін. Учений 1890 р. створив і очолив Давньосховище Подільського

⁶ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ : Рідний край, 1995. С. 36–38.

⁷ Сецинский Евфимий Иосифович. Биографические сведения и список печатных трудов // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 175. Од. зб. 2048. 8 арк.

⁸ У статті вжито сучасну назву міста — Кам'янець-Подільський (у 1795–1944 рр. — Кам'янець-Подільськ).

епархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. — Музей Подільського церковного історико-археологічного товариства; з 1920-х років — Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей; тепер — Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник). Протягом 1931–1933 рр. працював науковим співробітником Всеукраїнського музейного містечка. «В особі історика і краєзнавця Євфимія Сіцінського українська наука має справжнього дослідника, знавця багатьох аспектів української історії, який залишив досить значний слід в науковому житті Поділля. Основними напрямками вивчення ним історії Поділля стали систематичні й планомірні дослідження історії церков, парафій та поселень краю, історії культових споруд, храмової і замкової архітектури, оборонних споруд, археологія, бібліографічна діяльність» [7, с. 92].

1929–1930 рр. Сіцінський був ув'язнений за звинуваченням у причетності до «Спілки визволення України». І хоч за цією сфабрикованою справою його не притягували до суду, але, позбавлений права публікувати свої праці, учений залишився без роботи. Підірвавши під час арешту здоров'я, помер 7 грудня 1937 р. у Кам'янці-Подільському.

Епістолярій Ю. Сіцінського (до М. Грушевського, В. Антоновича, П. Житецького, М. Петрова та інших адресатів) засвідчує його високу ерудованість, обізнаність у різних царинах: історії, археології, музеєзнавства, етнографії та фольклористики. Листи до П. Житецького розкривають постать Сіцінського як знавця, редактора перекладів Біблії. Епістолярний наратив додає чимало біографічних подробиць, які створюють цілісний образ ученого, заглибленого у власні дослідження, священника, що знається на історії, звичаях та обрядах, архітектурі сакральних споруд.

Листи до Миколи Петрова (1840–1921) — літературознавця, історика української літератури, історика Церкви, мистецтвознавця, етнографа, археолога, зберігача музею Київської духовної академії, члена НТШ (із 1911 р.), автора відомої праці «Подолія» — це передовсім его-документи, що фіксують єдність зацікавлень, прагнення обміну думками, враженнями про нові наукові видання, спонуку до праці: «Заохочений Вашим листом, я візьмусь за історію Подільських монастирів і якщо не буде матеріалу на статтю, щоб написати статтю для “Под[ольських] епарх[іальних] ведомостей”, то в усякому разі я можу передати Вам мої нотатки, якщо

тільки вони хоч трохи цікаві для Вас»⁹. Ці листи написано, коли сам Сіцінський став редактором «Подольских епархиальных ведомостей», а Петров — членом правління Київської духовної академії, її ординарним професором; він ретельно досліджував історію Церкви, складав «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве...» (Київ, 1892), упорядковував «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (Київ, 1897).

Перший же лист ¹⁰ Ю. Сіцінського, датований 5 лютого 1890 р., засвідчує, що на той час він із М. Петровим не був знайомий особисто, а причиною початку листування стали брошури (як він сам пише) Ю. Сіцінського, одна з яких була присвячена монастирю в Бакоті, — очевидно, ідеться про працю «Бакота — древняя столица Подонья» (1889). Її подільський священник надіслав до Києва, оскільки М. Петров як археолог відвідував Бакоту 1884 р. У листі також вказано місце проживання Ю. Сіцінського в Кам'янці-Подільському — будинок Слесарева на Польських Фільварках.

Згадавши відомі праці, у яких описано окремі подільські монастирі й церкви, у листі від 3 березня 1890 р. Ю. Сіцінський зауважив, що добре було б поїхати до Почаєва, де містився архів, і пошукати там документи для вивчення монастирів Подільської єпархії. Із жалем учений писав про те, що людей, які б цікавилися історією, у Кам'янці мало — двоє-трьох, а сам він не може вибратися в архів за браком часу, бо, крім священницької служби в тюремній церкві, виконує обов'язки бухгалтера взаємодопоміжної каси духовенства. Досі, коли він був викладачем у Бахмутському духовному училищі (1885–1889), вільного часу мав значно більше, але до Кам'янця-Подільського священник повернувся, щоб «служити і працювати»¹¹ вдома, на батьківщині. Відчуття Поділля як малої батьківщини, задля якої хотів жити і працювати, стало для Ю. Сіцінського визначальним, уся його діяльність, усі наукові дослідження були, по суті, спробою організувати наукове життя на Поділлі, спрямувавши його в русло вивчення історії, археології, дослідження пам'яток старовини і фольклору.

⁹ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13748. Арк. 2 зв. (Тут і далі переклад з російської наш. — О. III.)

¹⁰ Там само. Од. зб. 13747. 1 арк.

¹¹ Там само. Од. зб. 13748. Арк. 2 зв.

Описуючи подільські храми, історія яких залишалася на той час поза увагою дослідників, Ю. Сіцінський із жалем констатував, що на Поділлі багато монастирів, легенди і перекази про які зберігає тільки фольклор¹², а самих сакральних споруд уже немає. Варіанти цих фольклорних зразків він збирав і використовував у своїх працях. Учений повторював цю думку в різних листах, приміром, розмірковуючи про те, чи існував колись монастир в Уланові Літинського пов. (тепер с. Уланів Хмельницького р-ну Вінницької обл.). Він із певністю констатував стійкість, збереженість переказів, пов'язаних із монастирями: «Зрештою про те, чи не було монастиря в Уланові, я ще з'ясую, напишу комусь із місцевих священників, чи немає переказів про те, щоби в Уланові був монастир. Треба сказати, що перекази про монастирі тримаються в народі тривко»¹³.

На березневий лист 1890 р. Ю. Сіцінського віднайдено лист-відповідь [5, с. 243–246] М. Петрова, у якому київський дослідник перерахував 36 подільських монастирів та джерела, де є відомості про них. Автор «Подоліи», що побачила світ уже за рік, зауважував, що обов'язково треба опублікувати зображення сутківської Свято-Покровської церкви-фортеці XIV–XVIII ст., унікальної тим, що вона репрезентує одночасно і сакральну, й оборонну споруду (с. Сутківці, тепер Хмельницького р-ну Хмельницької обл.). Переконавання з'явилося у вченого як відповідь на опис і малюнок плану цієї церкви в листі Ю. Сіцінського (від 3 березня 1890 р.). Помітно також, що М. Петров, на відміну від подільського вченого, мало пише про власне життя, його насамперед цікавлять конкретні наукові проблеми, видання, а також втілення в життя наукових планів, пов'язаних із подільськими пам'ятками, подільською історією. Він пропонує надіслати Ю. Сіцінському і М. Яворовському¹⁴ список ілюстрацій,

¹² [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13748. Арк. 1 зв.

¹³ Там само. Од. зб. 13749. Арк. 1 зв.

¹⁴ Яворовський Микола Іванович (02(14).12.1842, с. Голубече Ольгопільського пов. Подільської губ., тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл. — 08.12.1919, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.) — історик, дослідник Поділля, редактор (із 1887 р.), пізніше співредактор «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», автор праць «Памятники униатской церковно-литературной деятельности в конце прошлого и начале настоящего столетия» (1869), «Медоварение на Руси и остатки его при церквах Подольской епархии» (1878), історико-статистичних описів міст і містечок Поділля: Бару, Жванця, Устя та ін.

очевидно, до свого майбутнього видання «Подолоии», аби вони узгодили і доповнили той перелік, із чого випливає, що подільські дослідники активно допомагали М. Петрову збирати матеріал до його розвідки.

Ще один березневий (30 березня) лист 1890 р. М. Петрова засвідчує, що й він звертався до фольклорного матеріалу, досліджуючи подільські монастирі: «Колись я думав, чи не був розташований Немирівський монастир під Брацлавом? Там, у Монастирському, зберігається переказ про існування монастиря (Подол[ьские] Еп[архияльные] Вед[омости], 1873, № 10, стр. 345)...» [5, с. 247]. М. Петров, як і Ю. Сіцінський, усну традиційну культуру, яка зберегла легенди й перекази про місця, де колись були монастирі, теж вважав надійним науковим джерелом. У цьому ж листі відправник міркував і про суперечливі відомості щодо окремих монастирів: Улановицького і Лановецького, Галайківського і Воскресенського в Кам'янці, а також Хоробрівського.

Окремі листи містять своєрідні короткі рецензії або ж відгуки на праці адресата. Епістолярний жанр потребує відповідної стилістики, стислості викладу, вміння кількома словами передати враження від прочитаного: «З утіхою читаю тепер Вашу “Белоруссию и Литву”! Як би нам дочекатися й такої “Подолоии”!»¹⁵ Брак часу і спільність зацікавлень стають підставою для розуміння з пів слова, для коротких і влучних характеристик, для точних визначень.

Із листів стає відомо, що вчені обговорювали потрібність світлин окремих церков і монастирів Поділля. Для публікації праць, присвячених архітектурі, цей едичійний принцип відіграв чималу роль. Фотографував Ю. Сіцінський сам, бо в одному з листів зазначив, що має невеликий фотоапарат. Проте не цурався й співпраці з професійними фотографами, а також радив М. Петрову звернутися по допомогу Михайла Грейма: «Скажу тільки, що в Кам'янці є фотограф Грейм, любитель археології, і він багато в чому допоможе Вам, особливо якщо Ви будете в Кам'янці. У нього ж є і знімок зі Святовита, що його знайдено у Збручі і який тепер зберігають у Краківському Ягеллонському університеті»¹⁶. Під час огляду церков

¹⁵ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13748. Арк. 3 зв.

¹⁶ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13749. Арк. 2 зв.

подільський дослідник також робив малюнки, що доповнювало його описи й аналіз. У цьому ж березневому листі 1890 р. Ю. Сіцінський порушив питання про наявність типографій у монастирях, зокрема у Вінницькому і Могилівському («въ Могилевѣ на Днѣстрѣ»¹⁷). На ці його міркування М. Петров відповідав, що нічого не знає про Вінницьку типографію і сумнівається про наявність такої в Могилеві на Дністрі, на відміну від білоруського Могилева на Дніпрі, у якому справді була друкарня [5, с. 248].

Згодом, 21 серпня 1890 р., пишучи про колекцію фотографій, Ю. Сіцінський повідомив про хворобу М. Грейма¹⁸ — за його словами, паралітичний удар. Саме це стало на заваді, аби швидко переслати світлини, на яких увічнено Меджибізький замок, кам'янецькі Іоано-Предтеченську церкву і католицький кафедральний костел, а також сатанівську ікону Спасителя, посічену турками 1676 р. У листопаді 1890 р.¹⁹ М. Грейм просив Ю. Сіцінського написати М. Петрову і запропонувати поглянути на фото двох експонатів епохи бронзи, знайдених на Кам'янецьчині (мідні меч і шолом), а також статтю Казімежа Фердинанда Пулавського (Пуласького)²⁰, де той описував ці предмети.

У листі, датованому 14 квітня 1890 р.²¹, Ю. Сіцінський зазначав, що має вже окрему колекцію фотографій, на яких зафіксовані церкви та монастирі Поділля, зокрема церкви в Зінькові, Сутківцях та монастир в с. Коржівці (усі тепер села Хмельницької обл.). Він висловив надію, що ця колекція із 14 світлин стане в пригоді для видання М. Петрова, — очевидно, йшлося про його історичний опис «Подолія. Историческое описание» (СПб., 1891). Також він

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Од. зб. 13753. 2 арк.

¹⁹ Там само. Од. зб. 13756. Арк. 1 зв.

²⁰ Пулавський (Пуласький) Казімеж Фердинанд (пол. Kazimierz Ferdynand Pułaski; 19.01.1846, с. Борушківці, тепер Житомирського р-ну Житомирської обл. — 05.01.1826, м. Познань, нині Польща) — польський історик, генеалог. Найвідоміші праці: «Szkice i poszukiwania historyczne» («Історичні нариси і дослідження», у 5 т., 1887–1909) і «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołunia i Ukrainy» («Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині і України», 1911).

²¹ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13750. 2 арк.

повідомляв, що доктор Ю. А. Ролле²² збирається відвідати Бакоту і разом із фотографом зробить знімок напису в тамтешній печері. Ця заувага, напевне, виникла як відповідь на міркування М. Петрова про те, як треба читати написи в Бакотській печері: «Мені здається, тут два різночасові написи: давніший великий і пізніший дрібний» [5, с. 248]. Зміст першого напису автор «Подолії» прочитував як «Господи, благослови Григорія-ігумена, що дав силу тому Михаїлу» (тобто Михайлівському монастирю), другого — як «Григорій воздвиг місце се», що, можливо, уже пізніше залишив відвідувач чи оселець монастиря. «Не завадило б зняти фотографічно (якщо можна) цей напис і видати» [5, с. 249].

Писав Ю. Сіцінський і про власні плани. Його тодішні дослідження були зосереджені довкола історії подільських церков — Іоано-Предтеченської в Кам'янці-Подільському (зруйнованої в 1930-х роках більшовиками), церков у Сутківцях і Зінькові (тепер села Хмельницької обл.). Ці розвідки були продовженням «Древнейших церквей Подолії», остання із серії, уже готова до друку, лежала в редакції «Подольских епархиальных ведомостей». Ділився подільнин і задумом²³ опублікувати в «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» статтю «Материалы для истории монастырей Подольской епархии», де зібрав усі документи про діючі релігійні громади ченців Поділля та перекази й легенди про урочища, де колись були монастирі, що про них залишилися тільки згадки у фольклорі.

5 червня 1890 р.²⁴ Ю. Сіцінський повідомляв про те, що намагався визначити для М. Петрова найзручніший шлях до Бендер і Кишинєва. Він описав ті дороги, які зазвичай використовують приїжджі: одна — по Дністру, друга — із Проскурова (теперішнього Хмельницького) до Кам'янця (Кам'янця-Подільського) фаетоном (очевидно, із Києва до Проскурова можна було доїхати залізницею,

²² Юзеф Антоній Ролле (Ролле), або Józef Apolinary Rolle (псевд. Dr. Antoni J.; 26.09.1829, за ін. відомостями 1830, хутір Генрихівка, тепер с. Роля Жмеринського р-ну Вінницької обл. — 21.01.1894, м. Кам'янець-Подільський) — польський і український історик, письменник. Лікар-психіатр за фахом. Член-кореспондент Краківської академії знань, член Подільського епархиального історико-статистичного комітету (із 1866 р.).

²³ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13756. 1 арк.

²⁴ Там само. Од. зб. 13752. 2 арк.

станцію Проскурів було відкрито ще 21 вересня 1871 р.). Водночас священник повідомив, що жоден візник із Кам'янця до Могилева на Дністрі не наважиться їхати фаетоном, по ущицьких ярах подорожують хіба бричкою. Подоляк Сіцінський писав про свою давню мрію побувати на Пониззі: відвідати Ущицю, Лядову, Могилів-Подільський, поблизу якого жила його сестра. Листи не дають змоги датувати, коли саме, але, очевидно, влітку 1890 р. М. Петров побував у Кам'янці-Подільському.

Аж двічі ²⁵ Ю. Сіцінський подякував М. Петрову за надіслані «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884 р.). В. Ульяновський і О. Панчук, досліджуючи наукову діяльність М. Петрова та відтворюючи його «портрет у часовій перспективі», зауважували, що вчений репрезентує правдиву «інтелектуальну історію» XIX — перших десятиліть XX ст. [8, с. 5]. Працю «Очерки истории украинской литературы...» високо оцінили як його сучасники (І. Свенціцький, М. Грушевський), так і теперішні дослідники: «Справді, окрім незаперечних наукових заслуг, надзвичайною була моральна вартість учинку Миколи Петрова: тоді, коли Емський указ 1876 р. засуджував українське письменство на смерть, він, росіянин, написав історію української, а не “мало”- чи “южнорусской” літератури, протестуючи цим проти офіційних заборон і вперше масштабно представляючи здобутки нового українського письменства» [1, с. 4]. Листи Ю. Сіцінського — також свідчення того, що він усвідомлював вагу авторитету М. Петрова-літературознавця.

Напередодні нового 1891 р., 30 грудня 1890 р., Ю. Сіцінський вітав М. Петрова з прийдешнім святом і повідомляв, що на його прохання Микола Іванович Яворовський ходив у кам'янецький кафедральний костел і дізнався про історію ікони св. Анни у тамтешнього настоятеля. У жовтні 1891 р. ²⁶ автор «Материалов для истории монастырей Подольской епархии» писав своєму київському адресату про публікацію праці в 5-му томі «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» і пояснював методику власного дослідження: Історико-статистичний комітет розробив запитальник для священників, і вони надіслали відомості про діючі і колишні монастирі, а також — за-

²⁵ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. Ш. Од. зб. 13753. Арк. 1; Од. зб. 13754. Арк. 1.

²⁶ Там само. Од. зб. 13758. 1 арк.

фіксовані перекази про монастирища, а він узагальнив зібрані матеріали.

Лист Ю. Сіцінського від 15 листопада 1891 р.²⁷ присвячено взаєминам українців-подолян і молдован із сусідньої Бессарабії — саме це питання цікавило М. Петрова. Подільський священник пояснив, що ті молдовани-богомольці, які приходять до Кам'янця з придністровських найближчих місцевостей, розмовляють і українською, і по-молдовськи. Ідучи до сповіді в кам'янецьких церквах і продаючи на базарі вишивані рушники й килими, вони говорять українською мовою, а між собою перемовляються молдовською. Стаття Ю. А. Ролле про відносини подільських українців і молдован Бессарабії в польському часопису «Niwa» за 1889 р. засвідчує важливість цієї проблеми, зауважував подільський відправник своєму київському адресатові. Згодом цю розвідку вчений надіслав до Києва, пояснивши, чому часопис має забруднений вигляд: він «скупався» в Дністрі, коли статтю Ю. А. Ролле читав В. Антонович, мандруючи бакотськими гористими дорогами²⁸.

У цьому ж листі, дякуючи М. Петрову за надіслану «Подолію» (1891), подільський священник, як і в кількох інших листах, писав, що Поділля — «руське», а не «польське», і така його історія «правильна». Тут він насамперед виявляв погляди православного, протиставляючи їх догматам католицизму. Такі переконання, викликані швидше прагненням до єдності православних у протистоянні католицизму, значно змінилися 1920 р., коли Ю. Сіцінський став членом Ради Міністерства сповідань Української Народної Республіки і, звісно, бачив Поділля в складі УНР.

У єдиному листі за 1892 р. Ю. Сіцінський звертався до свого київського адресата з проханням бодай на кілька днів надіслати «Описание рукописей Церковно-ахреологического музея при Киевской духовной академии» (1879. Вип. III). Саме ця праця М. Петрова була потрібна досліднику, оскільки восени 1892 р. він писав історію Кам'янця-Подільського і хотів переглянути опис окремих кам'янецьких рукописів. Разом із цим листом учений надіслав до Києва кілька брошур-відбитків із «Подольских епархиальных ведомостей» за 1892 р., де була і його стаття про Покровську церкву в Кам'янці-Подільському.

²⁷ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13759. 2 арк.

²⁸ Там само. Од. зб. 13760. 1 арк.

Із 1892 р. листування Ю. Сіцінського і М. Петрова стає спорадичним. Немає кореспонденції за 1894, 1897–1909 рр., подільський дослідник звертається до свого київського приятеля все рідше, що, можливо, пов'язано із заклопотаністю, роботою, а можливо, із втраченою епістолярією. Поодинокі листи за 1893, 1895, 1896 і 1910 рр. пов'язані з подарованими працями, із прагненням поділитися науковими здобутками, знайти розуміння і відгук. 5 жовтня 1893 р. Ю. Сіцінський дякував директору Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петрову за надіслані фото двох сторінок Кам'янецького Євангелія XVI ст., яке на той час було серед експонатів цього музею. Разом із листом щасливий власник світлин надсилав і «два рубля за уплату фотографу»²⁹. Із цього ж листа стає відомо, що Ю. Сіцінський хотів би скористатися кліше гравюр, опублікованих у «Подолії» М. Петрова, проте з'ясувалося, що дозвіл треба брати у міністра внутрішніх справ. М. Петров на це відповів: «...мене самого цікавить доля цих кліше, — і я, вибираючись 23 червня (очевидно, 1893 р. — *О. III.*) з Києва на Віленський з'їзд, беру із собою Ваш лист, щоб запитати у Вільні петербуржців про ці кліше» [5, с. 250].

Травневий лист³⁰ (5 травня) 1895 р. Ю. Сіцінського — це запрошення М. Петрова як відомого дослідника Поділля на святкування 100-річчя створення Подільської єпархії. Ю. Сіцінський повідомляв, що за цей час (п'ять років із 1890-го, коли М. Петров востаннє був на Поділлі) залізниця стала ближчою — 30 верст до станції Ларга³¹, отже, поїздки стали не такими проблематичними. Як додаток до листа — праця самого Сіцінського про Кам'янець (очевидно, йдеться про дослідження «Город Каменец Подольский. Историческое описание», видане 1895 р.) як найщиріше свідчення глибокої шани до М. Петрова.

Уже за рік, 24 травня 1896 р., Ю. Сіцінський писав³² про схвальну рецензію Володимира Антоновича на «Приходы и церкви Подоль-

²⁹ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13763. Арк. 1.

³⁰ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13764. 1 арк.

³¹ Ларга — вузлова прикордонна вантажно-пасажирська залізнична станція, розташована в Кельменцях (тепер смт. Чернівецької обл.)

³² [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13765. 1 арк.

скої єпархії. Каменецкий уезд» (Киевская старина. 1896. Т. LIII, № 5. С. 55–58) і просив у М. Петрова поради і сприяння в справі подання рецензованої праці (а також розвідки «Город Каменец Подольский. Историческое описание») на Макаріївську премію, засновану 1867 р. для заохочення науковців, переважно в царині історії.

А за три роки, 1899-го, Ю. Сіцінський став дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. Усі його дослідження, присвячені історії, пам'яткам, фольклору Поділля засвідчували його високий науковий рівень. Із 1891 р. подільський дослідник листувався з Михайлом Грушевським [3], науковці допомагали один одному збирати документи, матеріали, обмінювалися виданнями власних праць, ділилися враженнями від прочитаного. Ю. Сіцінський привітав М. Грушевського з обранням головою НТШ, а згодом листовно запитував його про роботу товариства, турбувався про публікацію своїх розвідок у «Записках НТШ». Проте, коли йому було запропоновано стати членом НТШ, Ю. Сіцінський відмовився: «Подільський науковець не бажав потрапити на очі жандармерії, поліції та місцевої влади, які і так вороже ставилися до нього» [5, с. 9]. Але здобутки вченого в дослідженні історії Поділля були такі значні, що НТШ — на той час, по суті, аналог Української академії наук — не могло оминати цього факту, і 1899 р. Ю. Сіцінського було обрано дійсним членом товариства. Обрання сприяло і плідній співпраці з М. Грушевським, і публікації досліджень у «Записках НТШ»: Ю. Сіцінський тривалий час здійснював огляд часописів (переважно «Епархиальных ведомостей» різних губерній) у розділі «Наукова хроніка» (1899. Т. 30; 1900. Т. 38; 1901. Т. 43; 1902. Т. 48; 1903. Т. 56; 1905. Т. 68).

Згодом, 1925 р., у часопису «Стара Україна» була опублікована інформація про те, що в НТШ «на історично-філософській секції зреферовано чи прочитано ще праці»³³, серед яких і «Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі» Ю. Сіцінського. Це дослідження під назвою «Муровані церкви на Поділлі» надруковано також 1925 р. Отже, наукова співпраця Ю. Сіцінського з НТШ була тривала і плідна, а її напрям визначений тими ж зацікавленнями, які об'єднували вченого з іншим дійсним членом НТШ — М. Петровим.

³³ Хроніка. Наукові дослідження над українським мистецтвом // Стара Україна. 1925. № VII–X. С. 159.

Останній віднайдений лист³⁴ Ю. Сіцінського до М. Петрова, датований 18 листопада 1910 р., пов'язаний із музейними експонатами — дублікатами церковно-богослужбових книг XVII–XVIII ст. — і спробою Давньосховища оцінити і продати ці повторні примірники антикварам із тим, щоб виручені гроші долучити до призначених на побудову нового приміщення для музею. Земля для забудови вже була — 200 кв. сажнів поблизу Олександро-Невської церкви (тепер собор Олександра Невського), а коштів для зведення будинку — обмаль, усього 12 000 рублів. Ю. Сіцінський очолював музей, тому всі клопоти з облаштування закладу випали саме йому. Учений звертався до М. Петрова, який теж обіймав посаду директора Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії і, очевидно, знався на проблемах, про які йому розповідав подільський колега. У його особі Ю. Сіцінський шукав мудрого радника, співчутливого і розсудливого керівника-музейника, який міг допомогти у розв'язанні питань, що поставали перед очільником Давньосховища.

На цьому листування переривається, хоч і Ю. Сіцінський, і М. Петров прожили славне наукове життя: перший помер 1937 р. у віці 78 років після ув'язнення і переслідувань, другий — 1921 р. 81-річним. Можливо, частину листів утрачено у вирі революцій, Першої світової війни чи під час арештів Ю. Сіцінського — цього впевнено сказати не можна, проте епістолярій, що зберігся, — беззаперечно підтвердження тривалої дружби двох учених, які не тільки обмінювалися думками, ідеями, міркуваннями, обговорювали насувні наукові проблеми, а й знаходили час привітати один одного зі святом, із виданням праці чи запросити в гості на відзначення знаменної події.

Отже, листування Ю. Сіцінського і М. Петрова — цінне свідчення майже 20-річного періоду в житті обох учених, які в цей час працювали над історією Поділля та подільських церков і монастирів, частина яких залишилася тільки в народній пам'яті, ставши надбанням фольклору. Епістолярний діалог учених виник як наслідок спільних наукових проблем, досліджуваних одночасно, і тривав два десятиліття, охоплюючи теми, які хвилювали обох науковців. Адресати вчасно відповідали, намагалися в потрібний

³⁴ [Лист Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова] // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 13766. 2 арк.

момент допомогти один одному, чи то уточнюючи список подільських монастирів, чи фотографуючи історичні пам'ятки, чи надсилаючи потрібні публікації.

У листах порушено низку наукових проблем, які поставали перед обома дослідниками: достовірність документів для опису монастирів і церков, визнання і використання фольклору як джерела дослідження історії, потрібність мистецьких творів і фотографій у відтворенні архітектурних особливостей пам'яток, залучення до аналізу літописних і церковних богослужбових книг, потрібність питальників, програм для збору і вивчення матеріалу, пов'язаного з існуванням колишніх монастирів. Ці проблеми — основа епістолярного нарративу Ю. Сіцінського і М. Петрова, вони виникали перед обома вченими в процесі роботи над їхніми працями: «Материалы для истории монастырей Подольской епархии» (1891), «Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии» (1895–1911), «Город Каменец Подольский. Историческое описание» (1895), «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии» (1904), «Роспись церков в южнорусском стиле» (1907) Ю. Сіцінського і «Подолия. Историческое описание» (1891), «Киев, его святыни и памятники» (1896), «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (1897), «О расписании стен и вообще об украшении Киевского Владимирского собора» (1899), «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии» (1904–1908) М. Петрова.

Епістолярій охоплює низку прізвищ, які так чи інакше дотичні до наукової проблематики, що цікавила обох учених: В. Антонович, А. Ю. Ролле, М. Яворовський, М. Грейм та ін. Відомі і менш знані, вони формують коло спілкування, наукової співпраці, бурхливого наукового життя кінця XIX — початку XX ст. Ці постаті, їхні погляди, наукові пріоритети окреслюють і той науковий дискурс, у якому перебували Ю. Сіцінський і М. Петров. Листи витворюють своєрідне, дуже об'ємне зображення тогочасних подій, видавничого процесу, проблем, що поставали перед науковими часописами і церковними періодичними виданнями, краєзнавчими та історичними музеями.

Мимоволі, цілком побіжно, у листах відтворено і соціальні умови, культуру поведінки, побут науковців, священників, колекціонерів, фотографів, видавців — інтелігенції та звичайних городян і селян, будні яких наповнюють епістолярний нарратив живим буттям із його неповторною палітрою кінця XIX — початку XX ст.

1. Александрова Г. А. Перша авторська версія нового українського письменства // Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / предисл. и примеч. Г. А. Александровой. Киев : Київський університет, 2008. С. 3–14.
2. Батирєва І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 249 с.
3. Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) / упоряд. О. М. Кошель. Київ, 2009. 138 с.
4. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і літера, 2001. 299 с.
5. Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського / вступ. стаття, упоряд., коментарі: О. М. Кошель, В. С. Прокопчук, І. О. Старенький ; наук. ред. Л. В. Баженов. Київ : Старий світ, 2014. 320 с.
6. Приходи и церкви Подольской епархии / под ред. свящ. Евфимия Сецинского ; авт. вступ. ст. А. М. Трембiцький. Біла Церква : Олександр Пшонківський, 2009. XII, 996 с.
7. Трембiцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький : Мельник А. А., 2009. 300 с.
8. Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров М. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновський. Київ : Либідь, 2003. С. 5–67.

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2008). Persha avtorska versiia novoho ukrainskoho pysmenstva [The first author's version of the new Ukrainian writing]. In N. I. Petrov. *Ocherki istorii ukrainskoi literatury 19 stoletia* [Essays on the history of Ukrainian literature of the 19th century] (H. A. Aleksandrova, Comp., pp. 3-14). Kyiv, Ukraine: Kyivskiy universytet. [In Ukrainian].
2. Batiyeva, I. M. (2005). *Tradytiina kultura Podillia u doslidzhenniakh druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st.* [Traditional culture of Podillia in studies of the second half of the 19th and early 20th centuries] (PhD dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Koshel, O. M. (Comp.). (2009). *Epistoliarna spadshchyna Yukhyma Sitsinskoho. Lysty do Mykhaila Hrushevskoho (1891-1927 rr.)* [Epistolary legacy of Yuchym Sitsinsky. Letters to Mykhailo Hrushevsky (1891-1927)]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Kotsiubynska, M. (2001). "Zafiksovane y netlinne". *Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist* ["Fixed and imperishable". Reflections on epistolary creativity]. Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].

5. Koshel, O. M., Prokopchuk, V. S., & Starenkyi, I. O. (Comps.). (2014). *Postati v lystakh: Epistolarii Yukhyma Sitsinskoho [Figures in letters: The epistolary of Yuchym Sitsinsky]*. Kyiv, Ukraine: Staryi svit. [In Ukrainian].
6. Setcinskii, E. (Ed.). (2009). *Prikhody i tserkvi Podolskoi eparkhii [Parishes and churches of the Podolsk diocese]* (A. M. Trembitskyi, Comp.). Bila Tserkva, Ukraine: Oleksandr Pshonkivskyi. [In Russian].
7. Trembitskyi, A. M. (2009). *Yevfymii Sitsynskyi (1859-1937): Naukova ta hromadska diialnist [Yevfymiy Sytsynsky (1859-1937): Scientific and public activity]*. Khmelnytskyi, Ukraine: Melnyk A. A. [In Ukrainian].
8. Ulianovskyi, V., & Panchuk, O. (2003). Mykola Petrov: Portret u chasovii perspektyvi ta riznykh interierakh [Mykola Petrov: Portrait in time perspective and different interiors]. In M. Petrov. *Skryzhalii pamiaty [Table of memory]* (V. Ulianovskyi, Comp., pp. 5-67). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 14.07.2023

Oksana SHALAK, Candidate of Sc. (Philology), Senior Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Epistolary dialogue of active members of the Shevchenko Scientific Society Yukhym (Eufimiy) Sitsinsky and Mykola Petrov.

The purpose of the article through the epistolary of two scientists Yu. Sitsinsky and M. Petrov to analyze a separate period in their biographies, analyze the history of their cooperation, highlight scientific priorities, outline the main events of scientific life, around which the correspondence revolved, interest, concern or admiration arose through. In the investigation, general scientific *methods* of analysis and synthesis, as well as source studies methods, based on historicism and objectivity, are used, which make it possible to study the epistolary narrative. They enable the generalization of the most important as a canvas for the picture of the world of history researchers, churches and monasteries of Podillia, as well as folklore, which for M. Petrov and Yu. Sitsinsky became an additional source in the study of those former sacred buildings that remained only in legends and tales. *The scientific novelty* consists in revealing the possibilities of the epistolary as a source for reconstructing the biographies of scientists, in revealing the hidden subtexts of the letter dialogue, which make it possible to analyze not only the chronology of events, but also to recreate the laboratory of scientific research, the method of collecting material and the editorial principles of its publication. *Conclusions*. The letters of Yu. Sitsinsky

and M. Petrov are evidence of the 20-year stage of life of both scientists. In their epistolary, the scientific problems faced by both researchers during their correspondence were raised. These are the need for artistic works and photographs in the study of architectural features of monuments, the reliability of documents for describing monasteries and churches, involvement in the analysis of chronicles and church liturgical books, the need for questionnaires and programs for collecting and studying folklore material related to the existence of former monasteries. Ego-documents include a number of surnames related to scientific issues that interested both of scientists, and reproduce the events of the late 19th and early 20th centuries, scientific life, the publishing process, issues that were resolved by scientific journals and church periodicals, local history and historical museums.

Key words: Yukhym (Eufimiy) Sitsinsky, Mykola Petrov, epistolary, Podil monasteries, church history, folklore.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

<https://doi.org/10.15407/ub.24.151>

УДК 929-055.2:930.1

Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>
larysa.buryak@gmail.com

ГРАФІЧНІ МОДЕЛІ В БІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ: ВІД ІДЕЇ ДО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Мета статті — дослідити графічну модель біографії як альтернативну форму біографічних реконструкцій, що базується на засадах сучасних інформаційних технологій (ІТ), зокрема імплементації прийомів та методів інфографіки. Експериментуючи з макетом, кольором, графічними елементами, графічна біографія фокусує увагу на ключових моментах у житті особи, результатом чого постає динамічна візуальна розповідь, яка безпосередньо апелює до візуальної рецепції глядача / читача. **Наукова новизна.** Комплексно проаналізовано концепцію графічної біографії, її характерні риси та особливості. З огляду на еволюцію ідей та соціокультурні трансформації, досліджено джерела та закономірність появи візуальних / графічних біографічних реконструкцій. Графічна модель біографії позиціонується як модерне і водночас неоднозначне явище, у якому за допомогою діаграм, таблиць, піктограм та гами кольорів фіксуються численні візуалізовані «локуси біографії» (дати, творчість, ідеї, люди, мистецтво, книги, одяг тощо), що становлять багатовимірну та цілісну картину життя героя. Для досягнення зазначеної мети були застосовані історіографічна та мистецтвознавча критика, біографічний підхід та компаративна аналітика, які є основою **методології** дослідження. **Висновки.** З урахуванням імовірних «pros and cons», графічна біографія постає інноваційним підходом до розповіді про життя людини та свідчить про модифікацію світового біографічного дис-

курсу. Завдяки здатності ретранслювати життєвий досвід через «візуальну мову» жанр графічної біографії розширює межі традиційних наративів. Реконструйовані із залученням винаходів інфографіки, візуальні біографічні реконструкції стимулюють увагу соціуму і постають важливим комунікативним ресурсом, що віддзеркалює сучасні процеси, морально-етичні ідеали, цінності та світоглядні орієнтири.

Ключові слова: графічна біографія, інфографіка, «візуальна мова», «візуальна мапа біографії», «локуси біографії», картографування біографії.

Раптом Аліса наштовхнулась на маленький триногий столик, весь із суцільного скла. На ньому не було нічого, окрім крихітного золотого ключика, і Алісі відразу спало на думку, що це, мабуть, ключ від котрихось дверей. Та ба! Чи то замки були завеликі, а чи ключик замалий — у кожному разі він не підходив до жодних дверей. Однак за другим обходом вона раптом нагледіла маленьку завісочку, якої не помітила спершу, а за нею — дверцята заввишки з п'ятнадцять дюймів. Вона засунула золотого ключика в замок і — о, радість! — він підійшов!

Льюїс Керрол. Аліса в Країні Чудес

Наш мозок любить зображення — так вважають сучасні розробники та дослідники інфографіки — однієї з найперспективніших сфер сучасних інформаційних технологій. Очевидно, саме тому останнім часом інфографіка стала потужним напрямом інформаційних технологій, що активно застосовують як один із ефективних ресурсів у різних формах масової соціально-культурної комунікації¹.

Нагадаємо, що інфографіка — це сукупність зображень, представлених графічними формами, які в комбінації з мінімальним текстом дають можливість отримати візуальний образ інформації, потрібний для розуміння її контенту. Іншими словами, це образна комбінація

¹ У зв'язку з цим досить переконливою є історія з відомим графічним романом «Маус» американського художника-мультиплікатора Арта Шпігельмана, що став сенсаційним відкриттям та здобув Пулітцерівську премію — одну з найпрестижніших нагород у галузі американської літератури. Це розповідь-інтерв'ю батька своєму синові-художнику про власний травматичний досвід перебування єврея в концтаборах гітлерівської Європи, відтворена за допомогою графічних прийомів.

інформаційних даних та графіки, яка використовує яскраві візуальні ефекти для чіткої та швидкої передачі інформації.

На думку фахівців, процеси «бачення» та «розуміння» неможливо відокремити один від одного. Вони міцно пов'язані між собою, оскільки саме так працює зорова система людини, налаштована на пошук безмежної кількості зображень та на їхню обробку. Людське око та кора головного мозку людини утворюють масивний паралельний «процесор», наділений найвищою пропускнуою спроможністю до когнітивних центрів, відповідальних за образні конструкції в цілому [12, р. 44].

Отже, згідно із сучасними теоріями, щоб оптимально зрозуміти будь-яку інформацію, зокрема біографічного змісту, її насамперед потрібно бачити. «Візуальна мова» дає змогу читачеві значно швидше обробляти повідомлення, а на рівні інтерпретації сприяє ефективнішому обміну інформацією між автором і соціумом [13, с. 7].

Водночас візуальний інформаційний контент може бути репрезентований найрізноманітнішими формами, поєднуючи художні зображення, фотографії, малюнки в комбінації з численними картами, схемами, круговими та лінійними діаграмами, гістограмами тощо. Однією з основних вимог репрезентації інформації залишається її видовищність, що базується на барвистій кольоровій гамі й служить імпульсом, певним катализатором або підказкою в процесі ретрансляції інформаційних даних на шляху до відтворення цілісної картини.

Інфографіка — ключ до візуалізації біографії

Значне місце в комунікаційних практиках належить біографічним нарративам. Об'єднані загальним поняттям «біографіка», останнім часом вони швидко переміщуються в центр соціальної комунікації. Як вважають учені, це є загальною світовою тенденцією, пов'язаною зі «зростанням освітнього й культурного рівня та формуванням людини нового типу — із розвинутими інтелектуальними і культурними запитами, індивідуальним самоусвідомленням, готовністю діяти в умовах швидкоплинних змін, прагненням до самореалізації в глобалізованому й високотехнологічному суспільстві» [8, с. 20]. Суттєву роль у цих процесах відіграє імплементація сучасних інформаційних технологій, інфографіки зокрема, у простір біографічних практик.

Яскравим проявом новітніх тенденцій стала поява графічної біографії як різновиду біографічного жанру. Під «парасолькою»

графічної біографії перебуває кілька візуальних жанрових форм, однією з яких є біографічна модель, реконструйована на засадах інфографіки. Уникаючи будь-яких однозначних оцінок (і зі знаком «плюс», і зі знаком «мінус»), слід проте визнати, що графічна біографія розширює межі традиційних біографічних наративів, пропонуючи нетрадиційні техніки оповідання. Експериментуючи з макетом, кольором, графічними елементами, вона фокусує увагу на ключових моментах у житті особи, результатом чого постає динамічна візуальна розповідь, яка безпосередньо апелює до візуальної рецепції глядача / читача.

Водночас не можна не визнати, що поява цього неординарного явища засвідчує, що візуальна / графічна біографія революціонізувала спосіб роботи з життєписами, пропонуючи цілком унікальний досвід, який виходить за межі попереднього вербального, та підтверджуючи тим самим, що експеримент із пошуку модерних форм відтворення біографій триває.

Аби зрозуміти, як саме працюють ідеї інфографіки в цьому жанрі, звернемося до одного з найпомітніших та найрепрезентативніших експериментів у цій сфері — проекту «Життя великих у графічній формі» («Great lives in graphic forms»). Його широко рекламована ключова ідея полягає в представленні візуальних моделей життя «найвідоміших мислителів і творців світу» — діячів культури, політиків та вчених, чії думки, ідеї, смаки, естетичні уподобання та життя в цілому стали універсальними соціокультурними орієнтирами, а самі вони визнані легендами, символами, «іконами» стилю.

Проект було розпочато у Великій Британії 2016 року з видання, присвяченого французькому художнику-імпресіоністу Клоду Моне («Biographic Monet: Great lives in graphic forms»). Ініціатива належала видавництву «Ammonite Press»². Нині кількість книг, об'єднаних серією «графічна біографія», наближається до трьох десятків. За цей час «героями» ілюстрованих біографій стали художники (Леонардо да Вінчі, Рембрандт ван Рейн, Вінсент ван Гог, Поль Сезанн, Едгар Дега, Густав Клімт, Пабло Пікассо, Фріда Кало), письменники (Вільям Шекспір, Чарльз Діккенс, Ернест Хемінгуей, Джейн Остін), дизайнери (Коко Шанель, Крістіан Діор), актори (Одрі Хепберн, Мерилін Монро), учений Альберт Ейнштейн, інженер-винахідник

² Британське видавництво, що спеціалізується на ілюстрованих книжкових проєктах, які сфокусовані на фотографії та біографії.

Нікола Тесла, композитор Людвіг ван Бетховен, політичний діяч Вінстон Черчилль та ін.

Проект є підставою для аналітики феномену «графічна біографія», яка за своїм задумом, характерними ознаками, а також актуальністю у вимірах сьогодення постає модерною та новаторською біографічною реконструкцією, руйнуючи стереотипні уявлення щодо усталених моделей. Незвична, на перший погляд, за своєю формою, вона проте є логічним і закономірним інтелектуальним продуктом та свідчить про рух у напрямку переформатування простору біографічних студій.

Незважаючи на привабливу авангардність, графічна біографія, звичайно, не є однозначним «винаходом». Вона не позбавлена суперечностей і може викликати цілком виправдану критику поціновувачів класичних форм біографічного наративу. Нарікання можуть стосуватися, по-перше, спрощеного та формального підходу щодо спроби відображення такого багатовимірного поняття, як життя людини, а також обмеженості візуально-графічних методів як суто технічних прийомів та їхньої неспроможності передати складну гаму психоемоційних станів героїв. Не без того, що дехто може розглядати проект «Життя великих у графічній формі» як витвір суто комерційний, орієнтований на широкий суспільний загал, який не надто вибагливий у своїх інтелектуальних запитах.

Попри можливі контрверсійні інтерпретації, поява графічної біографії може бути розцінена як неординарна соціокультурна подія, індикатор нових тенденцій у просторі біографічних репрезентацій, що стали можливими завдяки радикальним змінам у різних сферах життя упродовж останнього часу. Це стосується і науково-технічних та соціокультурних трансформацій, і переосмислення підходів до поняття «біографія» як феномена в цілому, намагання використувати його як ефективний ресурс комунікації завдяки залученню найвигадливіших форм.

З огляду на ймовірні «pros and cons», графічна біографія як альтернативна форма біографічних реконструкцій, маркер зміни модифікацій світового біографічного дискурсу і комунікативний ресурс потребує вивчення, що визначено **метою** цього дослідження. Концепція графічної біографії, що базується на засадах інфографіки, її джерела, зумовлені еволюцією ідей та соціокультурними трансформаціями, становлять коло питань, відповіді на які дають змогу обґрунтувати закономірність появи цього біографічного жанру, його характерні риси та особливості.

Український досвід графічної біографії

Увага вітчизняних науковців до знакових явищ світової соціо-гуманітаристики, із якими пов'язана поява графічної біографії, зокрема до «візуального повороту» та «ментального картографування» [5; 6; 15], а також інтерес до візуальних форм біографічних репрезентацій, серед яких «фотобіографія», «ілюстрований життєпис», «зображальна біографія», засвідчили, що ці явища не залишилися непоміченими та знайшли відгук в українському науковому середовищі [3].

Крім того, в Україні останнім часом спостерігаються також експериментування з жанром графічної біографії як альтернативної біографічної моделі. Зокрема, у фокусі уваги українських біографічних практик опинилася біографія Рози Ауслендер. Завдяки прийомам інфографіки було реконструйовано драму життя відомої німецькомовної поетеси єврейського походження, яка народилася у Чернівцях і якій довелось пережити всі драматичні події першої половини ХХ ст. — революційні потрясіння, руйнацію імперських утворень, еміграцію, Другу світову війну, Голокост [7]. Візуальна біографія Рози Ауслендер синтезує графічні форми та кольорову палітру. Вона ретранслює розмаїття світів, що оточували її (обриси міст, будинки, портретні зображення, речі, що супроводжували в повсякденному житті), разом із внутрішнім станом героїні, її емоціями на кожному з етапів життя, які так само розкриваються за допомогою гама кольорів (чорний, червоний, зелений). У такий спосіб, синтезуючи дві форми розповіді — візуальну й вербальну, надаючи пріоритетність візуальності, було продемонстровано «можливість зміщення акцентів від культури слова до культури образу» [2, с. 92], квінтесенцією якого став біографічний світ людини, жінки, поетеси, жертви Голокосту у вимірах історії ХХ ст.

У цьому контексті доречно згадати про ще одну спробу репрезентації в Україні графічної біографії. Ідеться про графічну біографію Анни Франк, авторами якої є Сід Джейкобсон та Ерні Колон, що в українськомовному перекладі вийшла у видавництві «Дух і Літера» [4]. Справедливо буде зазначити, що візуальна концепція книги, попри те, що вона позиціонується як «графічна біографія», принципово відрізняється від дизайнерської концепції «Життя великих у графічній формі». Основу графічної біографії Анни Франк становить візуальна модель, яка є традиційним жанром так званого коміксу. Проте Леонід Фінберг — головний редактор видавництва

«Дух і Літера», директор Центру досліджень історії східноєвропейського єврейства НаУКМА, якому, очевидно, не зовсім до вподоби сама лексема «комікс», виступає проти її застосування щодо книги, наголошуючи на тому, що це «графічна історія», а отже, не варто «спрощувати її до коміксу» [1].

Розмірковуючи над цим виданням, варто погодитися, що книга демонструє розширення потенційних можливостей жанру коміксу як одного з різновидів графічної біографії, апелюючи до драматичних сюжетів та спрямовуючи візуалізацію в площину ретрансляції трагічних подій. Не викликає сумніву також твердження, що «суспільству треба подавати інформацію у цікавих формах, тому жанр мальованої книги дуже до цього пасує» [1], оскільки заохочує до читання й тим самим підтверджує право на існування. Але в такому разі варто зауважити, що прагнення відмовитися від усталеної термінології, зокрема від терміну «комікс», передбачає насамперед потребу з'ясувати трансформації жанру коміксу, взятого за основу графічної біографії, зміну стереотипних уявлень щодо його спрямованості, еволюцію поняття та нові контексти відповідно до нових стратегій епохи візуалізації, які спостерігаються останнім часом³.

Попри наявні тенденції у вітчизняному науковому та культурному просторі, які засвідчили тягіння до верифікації біографічних моделей та актуалізували появу візуальних біографій, графічних зокрема, такі форми залишаються все ще маргіналізованими, про що свідчить, передусім, відсутність ґрунтовних досліджень у цій сфері. Як наслідок, графічна біографія в Україні є й досі «екзотичною», мало поширеною та малодослідженою, провокуючи скептичні реакції.

Абстракція — «візуальна мова» — «візуальний аргумент» — «візуальна інформація»

Джерела інфографіки беруть початок у трансформаціях, що відбулися впродовж ХХ ст. у світовому культурному просторі. Одним із ключових явищ минулого століття стала поява авангардного мистецтва. Орієнтуючись на те, щоб змінити уявлення про світ та спо-

³ Зауважимо, що в цьому дослідженні не йдеться про жанр коміксу, який останнім часом став однією з поширених форм «графічного роману». Проте варто згадати, що «графічний роман» також мав відгук в Україні, підтвердженням чого стала поява графічної біографії Рози Люксембург (Кейт Еванс. Червона Роза / пер. Олеся Камишишнікова ; ред. і автор післям. Пол Буле. Київ, 2017).

соби його сприйняття, авангардне мистецтво запропонувало нову «мову світу», руйнуючи стереотипні уявлення про художні традиції. Тяжіння до абсолютно незвіданих форм живопису визначили пріоритетні напрями мистецтва ХХ ст., якими стали абстракціонізм, кубізм, конструктивізм, супрематизм, футуризм тощо.

Аби усвідомити, що ХХ ст. увійшло в історію світового мистецтва передусім як століття авангарду, варто хоча б пригадати найгучніші імена тогочасного європейського мистецького середовища, серед яких — Пабло Пікассо, Василь Кандинський, Пауль Клее, Піт Мондріан, Казимир Малевич, Олександра Екстер, Давид Бурлюк, або культових представників американського «загостреного формалізму» та «високого модернізму», серед яких — Джексон Поллок, Марк Ротко, Барнетт Ньюман та ін.

Авангард, зокрема конструктивізм, був поштовхом до виникнення дизайну як принципово нової форми візуальної культури, покликаної переформатувати та оформити життя «нової» людини ХХ ст., разом із архітектурою, навколишнім середовищем, побутом, зовнішнім виглядом, стилем одягу. Найвідомішою спробою втілити цю ідею стало відкриття 1919 р. у Веймарі (Німеччина) знаменитої Вищої школи будівництва та дизайну — Баугауз. Це був потужний інтелектуально-культурний осередок, де з'являлися та генерувалися непересічні ідеї, які стали базовими в стратегіях створення майбутніх візуальних конструкцій. Зокрема, тут досліджували психологічний вплив кольорів на людину, сприйняття їх людським оком, здатність окремих кольорів залишатися нейтральними, інших — бути активними, суголосними з різними емоціями [9].

Так само послідовно та інтенсивно вивчали впливи кольорів та формотворчих конструкцій. В. Кандинський — один із найяскравіших художників-конструктивістів, який викладав у Баугаузі, обґрунтовував теорію кольорів та лінійних зображень, звертаючи особливу увагу на лінію як першооснову будь-якої художньо-графічної композиції та стверджуючи, що вертикальна лінія завжди тепла, водночас горизонтальна — холодна. Деякі кольори, на його думку, «можуть справляти враження чогось нерівного, колючого, тоді як інші можуть сприйматися як щось ніжне, оксамитове, так що їх хочеться торкнутись...»⁴. І далі В. Кандинський узагальнював, що ко-

⁴ Кандинский В. О духовном в искусстве. Нью-Йорк : Международное литературное содружество, 1967. С. 62–63.

лір є засобом, яким можна безпосередньо впливати на душу людини. «Колір — це клавіша, око — молоточок, душа — багатострунний рояль, а художник — це рука, яка за допомогою тієї чи іншої клавіші приводить у вібрацію людську душу»⁵.

Модерністські ідеї інфографіки, що з'явилися на початку ХХ ст., перебували на межі між мистецтвом і філософією, освітою і політикою, теорією і практикою, індивідуальним і суспільним. Серед тих, хто був безпосередньо причетний до виникнення інфографіки, — художники Герд Арнтц, Пітер Альма, Августин Чинкель, філософи Отто Нейрат, Стівен Тулмін, а також теоретики й організатори Австрійського музею суспільства та економіки (Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum), створеного у Відні в першій половині 1920-х років, мистецька концепція якого узгоджувалась із філософією Баугауза.

Зокрема, Отто Нейрат (1892–1945) — австрійський філософ, соціолог, засновник і директор Австрійського музею суспільства та економіки (1924–1934) — був автором концептів «візуальна мова» та «візуальний аргумент» [14]. Намагаючись віднайти універсальні механізми ретрансляції знань, учений обґрунтовував необхідність поєднання інформації та її візуального сприйняття, розробивши знаменитий «Віденський метод» інфографіки. Апологетику візуальної інформації Отто Нейрат вибудовував завдяки оригінальній аргументації. Він стверджував, що прості візуальні репрезентації («візуальні аргументи») є нейтральними в теоретичному та ціннісному сенсах. Отже, усуваючи судження, притаманні вербальним меседжам, «візуальні аргументи» стимулюють когнітивні процеси. Графічний, «візуальний» варіант мови, запропонований Отто Нейратом, став основою для його дизайну піктограм ISOTYPE за аналогією з «методом силуетів», який був поширений в австрійському мистецтві, використовувався як форма візуальної абстракції для передачі інформації загального характеру⁶.

У подальшій еволюції графічних ідей та їхньому ефективному використанні в масовій медійній комунікації відіграла роль творчість британського графічного дизайнера Пітера Саллівана, відомо-

⁵ Там само. С. 64.

⁶ Після закриття Австрійського музею суспільства та економіки 1934 р. у зв'язку з поширенням фашизму в Австрії О. Нейрат і Г. Арнтц переїхали до Нідерландів, де заснували Міжнародний фонд візуальної освіти.

го своєю роботою над інформаційною графікою в газеті «The Sunday Times» упродовж 1970–1990-х років. Утім, першість у візуалізації інформаційних даних, появи інформаційного дизайну в його сучасній інтерпретації адресують американському досліднику статистики й інформації Едварду Тафті та пов'язують із його діяльністю в цій галузі, розпочатою в 1990-х роках.

Епоха візуалізації та шлях до «візуальної мапи біографії»

Майже в той самий час, тобто на початку 90-х років минулого століття, були озвучені спостереження американського дослідника У. Дж. Т. Мітчелла щодо «пикторального повороту» (pictorial turn) / «візуального повороту» (visual turn) у соціогуманітарних дослідженнях, який позиціонував появу візуальної культури як виклик традиційним уявленням щодо вербальних наративів [11, с. 143]. Розвиваючи ці ідеї, інший відомий теоретик візуальної культури та комунікації професор кафедри Нью-Йоркського університету Ніколас Мірзоефф назвав візуальність «всеохопним явищем» [11, с. 145]. Із такими твердженнями не можна не погодитися. Варто визнати, що на наших очах світ стає дедалі видовищнішим і різнобарвнішим завдяки насиченню візуальною інформацією. Ми є свідками того, як візуальні образи набувають усе більшої ваги, демонструючи виняткову ефективність, здатність формувати, корегувати, змінювати світоглядні орієнтири людини, усе виразніше впливати на навколишній світ [3, с. 41–42].

Сучасна епоха інтенсивної візуалізації стимулювала появу низки нових явищ, засвідчуючи й те, що пересічний споживач інформації все більше орієнтується в масовому сприйнятті на візуальний контент. Трансформації, що відбулися, дали підстави Міке Баль, яка є професоркою Королівської Нідерландської академії мистецтв і наук та однією з ключових постатей у дослідженні візуальної культури, виступити проти поляризації тексту й образу, стверджуючи у своїх фундаментальних дослідженнях, що «бачити означає читати» [11, с. 150]. На тлі соціокультурних трансформаційних процесів виникли відповідні термінологічні конструкти на кшталт «visual narratives» («візуальні наративи»), авторство якого також належить Міке Баль. Далі термінологічний простір розширюється, ускладнюється та диверсифікується завдяки таким поняттям, як «graphic novels» («графічні романи»), «graphic biography» («графічна біографія»), значно прискорюючи імплементацію інфографічних

концепцій та засвідчуючи появу нових тенденцій у біографічних репрезентаціях.

Водночас на тлі епохи візуалізації і всеохопного поширення інформаційних технологій з'явилися пропозиції використання в дослідницьких практиках картографічних зображень, зокрема й когнітивних карт («cognitive maps») та когнітивного картографування («cognitive cartography») ⁷ з їхньою перспективою поширення на біографічні студії. Поряд з усвідомленням того, що карти — це один із основних сегментів інфографіки, робилися спроби переміщення принципів і векторів картографування в міждисциплінарну сферу, щоб охопити різноманітні явища (соціокультурні, політичні, історичні, психологічні тощо), щоб їх проаналізувати, а також використовувати картографічні прийоми в міждисциплінарних наукових дослідженнях та в соціальній комунікації, що так само було кроком на шляху до концептуалізації графічної біографії ⁸.

Нагадаємо, що когнітивне картографування полягає у візуалізації пізнавального процесу, а отже, може застосовуватись і до вивчення життя та діяльності особи, так само, як і до реконструкції біографії, її відтворення в графічній формі. «...Картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, особистість», — констатує Ірина Колесник, аналізуючи «когнітивні мапи» та «когнітивне картографування» [5, с. 135]. Актуалізуючи у вітчизняному академічному дискурсі поняття «ментальні мапи», суголосне поняттю «cognitive maps», учена запропонувала розглядати їх насамперед як інструментарій історика в дослідницьких практиках. Водночас вона оперує поняттям «мапа особистості», яку розглядає як уявну конструкцію,

⁷ Задум, ідею та розробку техніки когнітивного картографування пов'язують з іменами американського психолога Е. Толмена (1886–1959) та британців — братів Ентоні та Баррі Б'юзенів. Прикметно, що Ентоні Б'юзен (1942–2019) — не лише автор праць, присвячених технікам когнітивного картографування, а й художник-дизайнер меблів та одягу.

⁸ Обговоренню цих наукових проблем був присвячений методологічний семінар «Ментальні мапи як інструментарій історика», який відбувся в Інституті історії України НАН України (Київ, 20 листопада 2012 р.) під керівництвом відомої вченої І. І. Колесник. Невипадково програма семінару, окрім теми ментального картографування, охоплювала й обговорення питань «візуального повороту». Тексти доповідей були оприлюднені в 7-му випуску альманаху «Ейдос» (2013), одна з рубрик якого мала назву «Ментальне картографування знання, особистості, простору».

«котра схематизує процедуру вивчення людини та її оточення у просторі та часі» [6, с. 163]. На її думку, «мапа особистості» може бути представлена схемою з чотирма гілками — «місця, артефакти, події, люди». Розшифровуючи своє бачення, учена пояснює: «Історик може використовувати ментальну мапу особистості (фізичної, історичної, уявної) як інструмент конструювання психобіографії, ідеального, інтелектуального, типового, фактичного життєпису людини. Біографія будь-якої людини становить вектор численних чинників та мікроситуацій. Кожен індивідуум має свою психічну, емоційну, економічну, професійну, сімейну біографію, а також численні біографії свого кола. Близьке й віддалене оточення індивідуума постає у вигляді розгалуженої мережі родинно-сусідських, приятельських, адміністративних, корпоративних, партнерських стосунків» [6, с. 160].

Запропонований концепт «мапа особистості» формує теоретичні засади та дає підстави для легітимізації концепту «візуальна мапа біографії», формотворчі елементи якого корелюються з основними структурними елементами графічної біографії, фіксуючи нерозривний зв'язок між ними.

Графічна біографія — концептуальна універсальність

Загальновідомо, що кожна біографія унікальна, як унікальний і не схожий на інші життєвий досвід кожної людини. Утім, проекту «Життя великих у графічній формі» властива концептуальна універсальність, яка об'єднує усі видання й дає змогу аналізувати їх як єдине ціле.

Концепція графічної біографії вибудована за єдиним алгоритмом, основу якого становлять передусім вибір героїв за рейтингом їхньої популярності, відбір найбільш знакових фактів з їхнього життя, дизайн та ілюстрування біографічних фактів за допомогою механізмів та прийомів інфографіки. Вони так само потребують дотримання необхідних умов для ретрансляції біографічної інформації, основними маркерами якої мають бути яскравість, лапідарність, розважальність.

Але передусім постає питання: що може привабити в житті знаменитостей, про яких, здається, відомо все? Графічна модель біографії декларує новий підхід до загальної концепції реконструювання біографій знаменитих осіб. Її інтрига полягає насамперед у тому, що кожен, хто цікавиться життям певної особи, отримує можливість

скласти власну уявну біографічну картину відповідно до свого світосприйняття, індивідуальних емоцій та інтелектуальних запитів.

Іншими словами: графічна біографія — це своєрідний «ключ» до «потаємних дверей» у світ героя. За допомогою цього «магічного» ключа ми опиняємось у його житті, яке відкривається кожному з нас особисто, оскільки ми самостійно перепрочитуємо його завдяки інфографічній системі символів, зображень, окремих висловів — цитат, стислих коментарів, що органічно доповнюють загальну візуальну картину. Отже, ми маємо шанс скласти власний біографічний текст, у якому не буде розмежування між візуальним і вербальним нарративом.

Водночас у такий спосіб надається можливість досягти якомога більшого комунікативного ефекту, уникнути нав'язування стереотипів та зробити біографічну реконструкцію рухливою, наближеною до реального життя, яке за своїм сенсом не залишається застиглою та усталеною формою, підпорядковуючись законам змінності й рухливості.

Не менш важливою функцією жанру графічної біографії виявляється її здатність підтримувати незмінний жвавий інтерес до життя та творчості знаменитих постатей, не дати героям минулих епох загубитися та розчинитися в турбулентності сьогодення. Основна мета, якій у кінцевому результаті підпорядковані дизайн та ілюстрація — це створення за допомогою візуальних елементів яскравого образу, який має викликати нові емоції, не залишати байдужим, вражати, можливо, шокувати, стимулювати подальше зацікавлення, підтверджуючи водночас, що будь-яка біографічна реконструкція позбавлена усталеності й наділена тенденцією до трансформації.

Одним із загальноприйнятих правил інфографіки є те, що вона не повинна бути переобтяжена інформацією. Кількість деталей зумовлена обмеженим обсягом інформації, яку споживач спроможний і готовий сприйняти в контексті реконструювання загального образу [1, с. 114]. З огляду на це, усі видання «Життя великих у графічній формі» мають відносно невеликий обсяг — 96 сторінок. Із життя кожної особи вибрано 50 визначальних фактів, які розподілені відповідно до чотирьох універсальних рубрик — «Життя», «Світ», «Робота», «Спадщина». Доповнені розділами «Інфографіка» та «Вступ», вони становлять основний зміст кожної графічної біографії, репрезентуючи широкий спектр елементів, що охоплюють різні сфери життя людини та маркують т. зв. «локуси біографії», які

репрезентують дати її життя: творчість, досягнення, думки, ідеї, подорожі, мистецтво, книги, людей, одяг, тобто все, що становило сенс життя особи, оточувало її, формувало внутрішній і зовнішній світи.

Біографічна інформація в її насиченому розмаїтті відтворюється за допомогою графічних схем, які є важливим елементом цього жанрового різновиду. Різноманітні діаграми відображають зв'язки — родинні, дружні, приватні, професійні, романтичні. Образи, числа, палітра кольорів, тексти маркують різні відтінки життя, діяльності, творчості. Хронологічні таблиці не мають вигляду беземоційного переліку безбарвних дат. Вони супроводжуються яскравими зображеннями різноманітної конфігурації, символами, не лише вказуючи на ключові події в житті відомих людей, а й позиціонуючи їх у контекстах часу. Динамічні карти дають змогу розташовувати події життя поряд з іншими об'єктами інтересів особи — мистецтвом, творчістю, захопленнями, приватним і професійним оточенням, світоглядними преференціями, спадщиною тощо ⁹.

⁹ Наприклад, у графічній біографії культової мексиканської художниці Фріди Кало діаграма у вигляді кола («Без ступенів поділу») відображає понад тридцять персонажів, з якими було пов'язано її життя. Усі вони об'єднані відповідно до категорій: «друзі», «родина», «чоловік», «коханці», «меценати», що маркуються різним кольором. Кожен з персонажів діаграми пов'язаний один з одним кольоровими лініями-зв'язками. За допомогою гами кольорів вдається оперативно, без будь-якого додаткового пошуку встановити характер зав'язків між ними. Поверхового погляду на діаграму достатньо, аби уявити світ контактів Фріди Кало та стосунків, що існували в межах спільноти, окресленої графічною конструкцією [5, с. 50–51].

Інша подібна за формою діаграма («Автопортрети») у вигляді кола репрезентує творчість художниці в розмаїтті сюжетів її всевітньо знаменитих автопортретів. Ілюстрація одного з них, що в цілому репрезентує особливості жанру у творчості художниці («Автопортрет в оксамитовому одязі»), супроводжується цифровою інформацією в сегментованому колі, яка дає уявлення про кількісну та змістову характеристику автопортретної спадщини: загальна кількість автопортретів позначена цифрою 55. Серед них автопортретів, де Фріда Кало зобразила тільки себе, — 30; автопортретів з тваринами — 11; автопортретів з іншими особами — 7; автопортретів з Дієго Ріверою — 6; автопортрет художниці у вигляді інших істот (образ лані) — 1 [5, с. 72–73].

Одна з лінійних діаграм («Продуктивна кар'єра») у виданні демонструє продуктивність творчої кар'єри Фріди Кало упродовж чотирьох десятиліть, від 1920-х до 1950-х років, акцентуючи водночас увагу на ключових роботах, написаних у відповідні періоди життя [5, с. 56–57].

Характерною універсальною рисою видань та ще одним маркером, що змінює усталені уявлення про біографічний наратив, є те, що серія «Життя великих у графічній формі» підготовлена авторами, які не належать до наукового академічного середовища. Майже всі вони — фахівці графічного дизайну, які поєднували дизайнерський талант з роботою ілюстраторів у книжкових видавництвах. Наприклад, про Софі Коллінз — авторку найбільшої кількості книг цієї серії (графічні біографії Фріди Кало, Ван Гога, Коко Шанель, Джейн Остін, Одрі Хепберн, Рембрандта) — відомо, що вона понад тридцять років працювала в книжковому видавництві над різними візуальними проектами. Майкл Робб, автор графічної біографії Чарльза Діккенса, працював спочатку в книготоргівлі, а з часом, як і Софі Коллінз, понад тридцять років — у видавничій сфері. Наталі Прайс-Кабрера — авторка графічної біографії Пабло Пікассо — вивчала мистецтво в Університетському коледжі Лондона, присвятивши більшу частину своєї кар'єри ілюструванню книг. Маркус Вікс, перш ніж стати автором графічної біографії Людвіга ван Бетховена, був учителем музики, вивчав та писав музичні твори.

Отже, можна констатувати, що візуальна / графічна біографія виходить за межі академічного простору, стираючи кордони між біографією і мистецтвом та пропонуючи ґрунт для творчості. Автори / художники вносять свої унікальні стилі та інтерпретації в біографіч-

За допомогою гістограми візуалізовано інформацію, яка відображає динаміку аукціонного продажу картин Фріди Кало («Кало на аукціоні»), зростання вартості її художніх робіт від 19 тисяч доларів у 1977 р. («Дерево надії», 1946) до 8 млн доларів у 2016 р. («Оголені в лісі», 1939) [5, с. 88–89].

Різні інфографічні прийоми використані також з метою візуального порівняння життя й творчості Фріди Кало й іншої художниці Джорджії О'Кіф, всесвітньо відомої своїми зображеннями мексиканських пейзажів. Порівняльна схема, фіксуючи хронологію життя, репрезентує також творчість двох знаменитостей у кількісному вимірі: за 30 років творчого життя із прожитих 47 Фріда Кало (1907–1954) створила 200 картин. На долю Джорджії О'Кіф (1887–1986) випав значно довший творчий шлях: із прожитих 99 років – 78 літ творчого життя і 200 створених упродовж цього часу картин. Схема водночас фіксує мистецькі напрями, що репрезентують творчість художниць (сюрреалізм та магичний реалізм — Фріда Кало; модернізм та прецизійнізм — Джорджія О'Кіф), розкриває основну тематику творчості кожної з них та вказує також на проблеми їхнього фізичного стану [5, с. 62–63].

ні розповіді, доповнюючи вже відомі наративи власними поглядами, послуговуючись своїми естетичними смаками та досвідом.

Прихильники графічної біографії звертають увагу на численні її переваги, зокрема на те, що жанр графічної біографії характеризується мобільністю, суголосною з пришвидшеними темпами сьогодення. Він наділений спроможністю формувати миттєве, «кліпове» враження про життя й творчість героя¹⁰. У цьому сенсі жанровий темпоритм відповідає запитам сучасного соціуму, який живе в умовах комп'ютерних технологій і комунікацій, що повсякчас змінюють картину довкілля. Водночас отримана візуальна інформація, за необхідності, має тенденцію до розширення та поглиблення.

Завдяки жанровим особливостям відкривається також перспектива щодо відображення персональних емоційних станів, які перебувають поза можливостями мови. За допомогою візуальних метафор, символіки та графічних макетів автори-художники зображають внутрішню боротьбу, тріумфи та трансформаційні моменти / епізоди, які формували життя особистостей. Не можна не погодитись, що цей підхід дає змогу не лише дізнатися про біографічні факти та події, а й відчувати емоційний «ландшафт» героїв візуальних наративів.

Кожна зі сторінок графічної біографії має окремий сюжет, конфігурацію та колір, суголосні сторінкам реального життя особи. Відтінки кольорів, покликаних відображати гаму емоцій та почуттів, доповнені не менш яскравими текстовими «інкрустаціями», спроможні надати уявлення про психологічний портрет героя, який, зазвичай, найскладніший і потребує, як прийнято вважати, особливо вишуканих прийомів¹¹.

¹⁰ Наразі не йдеться про позитивний чи негативний сенс «кліпового враження», або «кліпової свідомості», формування якої стає усе помітнішим на тлі соціокультурних та антропологічних трансформацій. Це — інша проблема, хоча слід зауважити, що сучасне покоління, яке народилось і зростає в умовах глобальної мережі соціальних комунікацій, налаштоване сприймати життя у форматі «кліповості» — як калейдоскоп картинок, що постійно змінюються.

¹¹ Графічна біографія Фріди Кало у згаданому проєкті може бути одним із переконливих підтверджень. Вона яскраво відображає фізичний та емоційний біль, який супроводжував її упродовж майже всього життя і який вона мужньо долала. Репродукції автопортретів, приголовшлених картин страждань, зображення медичних приладів розкривають фізичні й емоційні шрами, водночас демонструючи трансформацію болю в потужну стійкість, силу та незламність духу художниці, які й донині резонують у соціумі. Водночас графічна

Ще однією з очевидних переваг графічної біографії є її доступність. Візуальність дає змогу подолати мовні бар'єри, апелюючи до широкої аудиторії, передусім до тих, хто надає перевагу візуальному контенту і для яких традиційні форми біографії видаються менш привабливими.

Графічна біографія — синтез інформації й розваги

Однією з базових основ алгоритму «графічної біографії» є синтез інформації і розваги. Біографія кожної зі знаменитостей, долучених до проєкту «Життя великих у графічній формі», реконструйована так, щоб синтезувати важливу біографічну інформацію з елементами розваги, що відповідають засадам такого соціокультурного явища, як гра. «Графічна біографія» — це пропозиція гри, подібної до широко відомого пазла, своєрідної головоломки, що має вигляд мозаїки. Її ідея, як видається, перегукується з концептуальними засадами гри, сформульованими майже століття тому знаменитим нідерландським істориком і культурологом Й. Гейзингою.

У фундаментальному дослідженні «Номо Ludens» учений обґрунтував універсальний модус людини як «людини граючої»*. Згідно з цією теорією, гра не лише складне і багатовимірне явище культури, а й всеосяжний і невідмінний спосіб людського існування. За відсутності однозначної відповіді на запитання, для чого існує гра, що вона собою являє, який має кінцевий результат, автор стверджував, що гра передусім дає напругу, радість і розвагу — тобто набір тих важливих станів, яких потребує людська природа.

В умовах комп'ютерних технологій і комунікацій гра набула нового загостреного звучання, не лише підтверджуючи, а й значною мірою актуалізуючи висновки Й. Гейзинги. Гра «завойовує» світ як у прямому, так і в метафоричному значенні, навіть не поступаючись місцем інформації щодо вибору пріоритетів у вимірах сьогодення.

біографія проливає світло на важливі стосунки, які сформували життя Фріди Кало, особливо на її пристрасний та бурхливий роман — шлюб із знаменитим мексиканським художником Дієго Рівєрою. Через візуальне представлення її робіт розкривається драматизм їхнього кохання, а також потрясіння, якими був відзначений їхній союз. Саме візуальні матеріали яскраво демонструють складність емоційного світу Фріди Кало, її непохитну відданість власному артистичному голосу.

* Переклад наш. — Л. Б.

Водночас елемент розважальності, із яким передусім асоціюється гра, зовсім не означає, що вона унеможливує серйозне ставлення до неї, на що свого часу звертав увагу вчений, оперуючи поняттям «священна серйозність» та апелюючи при цьому до характеру гри актора, музиканта, спортсмена. На засадах такої «священної серйозності» базується модуль «біографічного пазла», що складається з розрізнених елементів, одні з яких більше відомі, структуровані та позначені за допомогою кольору, цифр, дат, інші лише окреслені пунктирно й потребують додаткового пошуку, уточнення, зіставлення та узгодження, зокрема й за межами візуального нарративу, стимулюючи цим звернення до інших біографічних джерел.

Попри відстань у часі й радикальні соціокультурні трансформації ХХ–ХХІ століть, треба погодитися з актуальністю висновків ученого. У грі домінує дух розваги і, що не менш важливо, передбачається свобода дій та вибору. Її характерними ознаками є постійний рух (уперед, назад, зміна позицій), початок, кульмінація, результат. Необхідність брати участь у грі, повертатися до неї, продовжувати її стає невідворотною лише тоді, коли є задоволення від гри. Крім того, гру можна відкласти, здебільшого вона не викликана негайними потребами або моральними зобов'язаннями, до неї звертаються зазвичай у вільний час.

Так само будь-який із запропонованих варіантів графічної біографії можна прочитати оперативно, від першої до останньої сторінки, з огляду на невеликий обсяг та інтригуючий сюжет. Але можна читати інакше, відкриваючи на будь-якій сторінці, «прочитувати» окремі зображення, розшифровуючи закодовану в них інформацію, зіставляти графіки, схеми, діаграми, занурюватись у «біографічні карти», звіряти з іншими джерелами тощо. Після чого можна відкласти графічну біографію й повернутися до неї знову за умови, що з'явиться бажання, натхнення, мета.

Такий формат біографії сприяє яскравішому її сприйняттю. Він змушує замислюватися над запропонованими конструкціями як своєрідними «квестами», креативно мислити, ставити численні запитання й шукати відповіді на них, щоб отримати задоволення від конструювання біографічного пазла за власним «сценарієм» із візуальних і текстових елементів, які запропоновано. Водночас такий спосіб ознайомлення з інформацією нагадує той, коли ми знайомимося зі статтею в енциклопедичному виданні. І це ще одна деталь графічної біографії, варта уваги.

Графічна біографія — енциклопедичний біографічний модуль

Жанр графічної моделі біографії подібний до ідеї енциклопедичного модуля. Нагадаємо, що енциклопедичні видання насамперед передбачають висвітлення різноманітної інформації («енциклопедія» — від давньогрецького «коло наук»), яка має бути максимально всеосяжною, висвітлюючи певну сферу знання.

Щодо графічної біографії принцип енциклопедичності проявляється як в універсальності підходів до біографічної інформації, так і в цілісності її відображення. У цьому разі йдеться про наміри створити візуальні життєписи всесвітньо відомих людей на основі розмаїття елементів, які б охоплювали різні сторони і прояви їхнього життя, уніфіковані відповідно до категорій «приватне», «соціальне», «творче», «психологічне», «естетичне», «побутове». Передбачається, що кожен з елементів має «візуальну дефініцію», подібну до енциклопедичних гасел, та становить підґрунтя для візуальної біографічної реконструкції в цілому.

Водночас своєрідним маркером енциклопедичного формату в графічній моделі біографії є те, що кожен з елементів може претендувати на самодостатність. Відповідно до певних актуалізованих контекстів, графічна біографія може прочитуватися короткими інформаційними блоками з перспективою повернення до вже знайомих сюжетів за потреби, а її окремі елементи мають перспективу бути проаналізованими як автономно, так і разом з іншими.

Отже, графічна модель біографії може сприйматись як своєрідна біографічна енциклопедія особистості, основний алгоритм якої підпорядкований головній меті — представити найяскравішу та найдоступнішу для громадськості реконструкцію життя відомих осіб, яким вдалося реалізувати свій талант у світі, попри те, що той світ був жорстоким та неприхильним до їхньої людської долі, але все ж таки давав шанс вижити і не загубитись у ньому.

Навіть не будучи послідовним прихильником графічної біографії, можна засвідчити, що вона здобуває визнання як особлива модель, пропонуючи свіжий та інноваційний підхід до розповіді про життя людини. Інфографіка виявилася тим вдалим «ключем», який використовується в сучасних біографічних практиках. Завдяки здатності ретранслювати життєвий досвід, розширюючи межі традиційних наративів, жанр графічної біографії відкриває двері в новий світ розуміння, співпереживання та оцінки життя. Візуальні біографії, реконструйовані із залученням винаходів інфографіки, стимулюють увагу

сучасного соціуму і постають важливим комунікативним ресурсом, поширюючи в такий спосіб певні морально-етичні ідеали, цінності, світоглядні орієнтири.

Тенденції, наявні у світових практиках, засвідчують багатоманіття формотворчих моделей простору біографічних студій, у якому поява графічної біографії переконливо маніфестує зміну дизайну цього простору в цілому. Намагання уявити простір біографічних репрезентацій у його глобальному вимірі викликає алегоричний образ, співзвучний океану. Він постає таким же безмежним, видовищним та різнобарвним. Перебуваючи у стані постійного руху, він повсякчас тяжіє до рухливості та наділений унікальною здатністю трансформуватися у відповідь на численні виклики сучасного плинного світу.

Схоже на те, що генератори ідеї графічної біографії скористалися свого часу відомою порадою давньоримського поета Горація, який ще понад 2000 років тому в знаменитому трактаті «De Ars Poetica» закликав авторів до яскравості та лапідарності у висловлюванні думок. І хоча в трактаті йшлося про поезію, але здається, що ця ідея вкотре підтвердила свою універсальну вічну мудрість, на цей раз у сучасну епоху візуалізації та панування інформаційних технологій.

1. Бородіна Т. Графічна біографія Анни Франк вперше українською мовою // Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. 17.11.2019. URL: <https://judaicacenter.kiev.ua/grafichna-biografiya-anni-frank-vpershe-ukrainskoyu-movoyu-intervyu-spivrobotniczi-czentru-yudaiki-pro-osoblivosti-vidannya/> (дата звернення: 17.05.2023).
2. Буряк Л. І. (Авто)біографія в сучасному науково-публіцистичному дискурсі: поліфонія презентацій // Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм : кол. моногр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2021. С. 59–98.
3. Буряк Л. І. Сучасна українська біографіка перед викликами епохи візуалізації // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2022. Вип. 22. С. 39–54. <https://doi.org/10.15407/ub.22.039>
4. Джейкобсон С., Колон Е. Анна Франк. Графічна біографія у співпраці з будинком Анни Франк / пер. Катерини Дисси. Київ : Дух і Літера, 2019. 160 с.
5. Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 135–156.

6. Колесник І. І. Ментальні мапи як інструмент історика // Ейдос. 2013. № 7. С. 159–168.
7. Матійчук О. Життя у слові. Графічна біографія Рози Ауслендер / худож. оформ. О. Старанчук, О. Грищенка. Чернівці : Видавництво 21, 2019. 56 с.
8. Попик В. І. Біографіка у світі глобальних змін: перехрестя наукових студій та соціальних комунікацій // Українська біографіка ХХІ століття: мозаїка контекстів і форм : кол. моногр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2021. С. 17–58.
9. Якимова Д. Конструктивізм vs Баугауз: як у 1920-х дизайн одночасно виникав в Україні та Німеччині // PLATFORMA. 19.04.2019. URL: <https://platfor.ma/topic/konstruktyvizm-vs-baugauz/> (дата звернення: 17.05.2023).
10. Collins S. Biographic: Kahlo : Great lives in graphic form. Lewes : Ammonite Press, 2018. 96 p.
11. Falkenhausen S. Beyond the mirror : seeing in art history and visual cultural studies. Bielefeld : Transcript, 2020. 250 p. <https://doi.org/10.14361/9783839453520>
12. Lankow J., Ritchie J., Crooks R. Infographics: the power of visual storytelling. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons inc., 2012. 266 p.
13. Royal D. P. Introduction: Colonial America : multi-ethnic engagement with graphic narrative // Melus. 2007. Vol. 32, Is. 3. P. 7–22. <https://doi.org/10.1093/melus/32.3.7>
14. Visual education // Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/neurath/visual-education.html> (дата звернення: 17.05.2023).
15. Witek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej // Ейдос. 2013. № 7. С. 244–260.

REFERENCES

1. Borodina, T. (2019, Nov 17). Hrafična biohrafia Anny Frank vpershe ukrainskoïu movoïu [Graphic biography of Anne Frank for the first time in Ukrainian]. *Tsentr Doslidzhen Istorii ta Kultury Shkhidnoievropeiskoho Yevreïstva*. Retrieved from <https://judaicacenter.kiev.ua/grafichna-biografiya-anni-frank-vpershe-ukrainskoïu-movoyu-intervyu-spivrobotniczi-centru-yudaiki-pro-osoblivosti-vidannya/> [In Ukrainian].
2. Buriak, L. I. (2021). (Auto)biohrafia v suchasnomu naukovu-publitsychnomu dyskursi: Polifoniia prezentatsii [(Auto)biography in contemporary scientific and journalistic discourse: Polyphony of presentations]. In V. I. Popyk (Ed.). *Ukrainska biohrafika 21 stolittia: Mozaïka kontekstiv i form*

- [*Ukrainian biography of the 21st century: A mosaic of contexts and forms*] (pp. 59-98). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Buriak, L. I. (2022). Suchasna ukrainska biohrafika pered vyklykamy epokhy vizualizatsii [Modern Ukrainian biography faces the challenges of the era of visuality]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 22, 39-54. <https://doi.org/10.15407/ub.22.039> [In Ukrainian].
 4. Dzheikobson, S., & Kolon, E. (2019). *Anna Frank. Hrafichna biohrafia u spivpratsi z budynkom Anny Frank [Anne Frank. Graphic biography in collaboration with the Anne Frank House]*. Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
 5. Kolesnyk, I. I. (2012). Mentalne kartohrafuvannia ta profesiia istoryka: Mizh ratsionalnym y uiavlennym [Mental mapping and the profession of historian: Between the rational and the imagined]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 135-156. [In Ukrainian].
 6. Kolesnyk, I. I. (2013). Mentalni mapy yak instrument istoryka [Mental maps as a tool of the historian]. *Ejdos*, 7, 159-168. [In Ukrainian].
 7. Matiichuk, O. (2019). *Zhyttia u slovi. Hrafichna biohrafia Rozy Auslender [Life is in the word. Graphic biography of Rosa Auslander]* (O. Staranchuk, O. Hryshchenko, ill.). Chernivtsi, Ukraine: Vydavnytstvo 21. [In Ukrainian].
 8. Popyk, V. I. (2021). Biohrafika u sviti hlobalnykh zmin: Perekhrestia naukovykh studii ta sotsialnykh komunikatsii [Biography in a world of global changes: Crossroads of scientific studies and social communications]. In V. I. Popyk (Ed.). *Ukrainska biohrafika 21 stolittia: Mozaika kontekstiv i form [Ukrainian biography of the 21st century: A mosaic of contexts and forms]* (pp. 17-58). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 9. Yakymova, D. (2019, Apr 19). Konstruktyvizm vs Bauhaus: Yak u 1920-kh dyzain odnochasno vynykav v Ukraini ta Nimechchyni [Constructivism vs Bauhaus: How design emerged simultaneously in Ukraine and Germany in the 1920s]. *PLATFORMA*. Retrieved from <https://platfor.ma/topic/konstruktyvizm-vs-baugauz/> [In Ukrainian].
 10. Collins, S. (2018). *Biographic: Kahlo: Great lives in graphic form*. Lewes, UK: Ammonite Press. [In English].
 11. Falkenhausen, S. (2020). *Beyond the mirror: Seeing in art history and visual cultural studies*. Bielefeld, Germany: Transcript. <https://doi.org/10.14361/9783839453520> [In English].
 12. Lankow, J., Ritchie, J., & Crooks, R. (2012). *Infographics: The power of visual storytelling*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons inc. [In English].
 13. Royal, D. P. (2007). Introduction: Colonial America: Multi-ethnic engagement with graphic narrative. *Melus*, 32(3), 7-22. <https://doi.org/10.1093/melus/32.3.7> [In English].

14. Visual education (n. d.). In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/neurath/visual-education.html> [In English].
15. Witek, P. (2013). Metodologiczne problemy historii wizualnej. *Ejdos*, 7, 244-260. [In Polish].

Рукопис одержано 05.07.2023

Larysa BURIAK, D.Sc. (History), Professor, Leading Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Graphic models in biographical discourse: From idea to implementation.

The purpose of the article is to study the graphic model of biography as an alternative form of biographical reconstructions, which is based on the principles of IT technologies particularly the implementation of techniques and methods of infographics. Experimenting with layout, color, graphic elements, the graphic biography focuses attention on key moments in a person's life. **Scientific novelty.** The concept of graphic biography, its characteristic features and peculiarities are comprehensively analyzed. Considering the evolution of ideas and socio-cultural transformations, the origins of visual/graphic biographical reconstructions are studied. The graphic model of biography is positioned as a modern and at the same time ambiguous phenomenon, in which numerous visualized "locus of biography" (dates, creativity, ideas, people, art, books, clothes, etc.) are fixed with the help of diagrams, tables, icons and a color scheme, which make up a multi-dimensional and a complete picture of the "hero's" life. To achieve the specified goal, historiographical and art criticism, biographical approach, and comparative analysis were applied and formed the basis of the research methodology. **Conclusions.** Considering all "pros and cons", it is recognized that the graphic biography offers an innovative approach to the story of a person's life and indicates the modification of the world biographical discourse. With its ability to relay life experiences through "visual language" the genre of graphic biography expands the boundaries of traditional narratives. Reconstructed with the involvement of infographics inventions, visual biographical reconstructions stimulate the attention of society and become an important communicative resource that reflects modern processes, moral and ethical ideals, values, and worldviews.

Key words: graphic biography, infographics, "visual language", "visual map of biography", "locus of biography", cartography of biography.

Юлія Анатоліївна КІСЕЛЬОВА,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
історичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
<https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>
yu.a.kiselyova@karazin.ua

БІОГРАФІЧНІ ДИСЕРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІВ (1991–2021) КРИЗЬ ПРИЗМУ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета статті — виявити, як сучасні вимоги модернізації біографічного дискурсу реалізуються в українських біографічних студіях. Об'єктом аналізу стали автореферати дисертацій біографічної тематики зі спеціальності «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», захищені в Україні за останні тридцять років. **Методологія дослідження** базується на аналізі змісту методологічних сюжетів в авторефератах історіографічних дисертацій та поєднанні якісних та кількісних методів: зокрема, останні реалізовувалися на основі аналізу реляційної бази даних авторефератів, створеної в Microsoft Access. Загалом у базі даних міститься інформація про 453 автореферати історіографічних праць. До бази даних були внесені показники з методологічно навантажених частин авторефератів (актуальність, предмет, об'єкт, цілі, завдання, використана методологія, наукова новизна, зміст першого теоретичного розділу дисертації). Крім того, автор використав якісний аналіз повних текстів авторефератів, щоб переконатися, що зазначені методологічні підходи та методи були застосовані під час дослідження та відображені у висновках роботи. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що не тільки визначено тематичний спектр історіографічних біографічних дисертацій та розглянуто використані їхніми авторами методологічні підходи, а й схарактеризовано комунікативні зв'язки між історіографами в цій сфері на рівні наукового керівництва, опонування та наукових інституцій. **Висновки.** Зазначено зростання популярності біографічної тематики та розширення кола науковців, чії біографії вивчають сучасні науковці. Також

зафіксовано підвищення уваги до методології під час проведення біографічних досліджень. Утіленням цих тенденцій можна вважати становлення та розвиток школи інтелектуальної біографії в українській науці.

Ключові слова: історія історіографії, українська історіографія, дисциплінарний масив публікацій, квантитативні методи.

Унаслідок антропологічного повороту другої половини ХХ ст. почалося відродження біографічних студій, які збагатилися новими ракурсами дослідження, новими методами та дослідницькими завданнями. По-перше, біографи відійшли від дослідження переважно видатних особистостей, зацікавившись пізнанням життєвого шляху «простої» людини. Зокрема в історіографічних дослідженнях ідеться про істориків «другого» та «третього плану». По-друге, сучасні автори більше ніж їхні попередники звертають увагу не тільки на публічну, професійну діяльність учених-гуманітаріїв та їхню роль в історичних подіях, а й на особисте, емоційно-чуттєве, духовне життя, що так само спровокувало появу нових типів біографічного аналізу: психобіографістики, екзистенційної біографії, патобіографії. Особливістю багатьох таких досліджень стала амбітна мета — розкрити зв'язок між ідеями і життям, між тим «як ми думаємо, і тим, як ми живемо» [13, с. 19–20]. По-третє: основне, що повернуло довіру до біографічних досліджень, це інтенція біографів крізь вивчення індивідуального життєвого шляху показати «велику історію» з її специфічними історичними обставинами, викликами та можливостями, які визначали, з одного боку, поведінку людини, а з другого, змінювалися під впливом її волі та індивідуальних учинків. Це стало можливим, оскільки біографи зверталися до контекстів життя їхніх героїв, тих соціальних та культурних ситуацій, завдяки яким біографія особистості набуває значення та сенсу [13, с. 301]. Вимоги контекстуальних досліджень спровокували увагу до соціального та інтелектуального аспектів, намагання з'ясувати роль оточення в діяльності й окремих вчених, і наукових спільнот. Тому актуальним стало поглиблене вивчення чинників, які впливали на процеси формування професійних орієнтирів, ціннісних норм, на те, як реалізувалася експертна функція щодо творчого доробку вченого [11].

Нові дослідницькі завдання спричинили потребу модернізації біографічного дискурсу, оновлення методологічного інструментарію, розширення переліку досліджуваних персоналій. Нині жодна вітчизняна стаття теоретичного характеру з біографістики не охо-

диться без висування вимог та конкретних пропозицій щодо підвищення якості біографічних студій [3].

Проте залишається нез'ясованим, наскільки ці вимоги втілюються в біографічних дослідженнях. Щоб з'ясувати це, розглянемо автореферати кандидатських і докторських дисертаційних робіт біографічної тематики, які були захищені в Україні за останні тридцять років. Вибір авторефератів дисертацій як об'єкту дослідження зумовлений намаганням проаналізувати предметний та теоретико-методологічний складники сучасних біографічних студій, що зазвичай досить чітко прописано в таких текстах. Вважаємо, що саме дисертаційні дослідження більшою мірою чутливі до зміни вимог оновлення дослідницького інструментарію, ніж так звані «соціально-орієнтовані» історичні біографії. Ми обмежимося дисертаційними роботами, захищеними за спеціальністю «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»¹, зважаючи на те, що специфіка історіографічних студій ставить авторів цих дисертацій в авангард процесу методологічного оновлення вітчизняної науки.

Нині існує низка досліджень, автори яких здійснили спробу узагальнити результати біографічної дослідницької та інформаційної роботи впродовж останніх десятиліть [1; 6]. Також уже була схарактеризована в загальних рисах сучасна ситуація із захистами дисертацій за історичними спеціальностями [14]. Але автореферати дисертацій біографічної тематики докладно не було розглянуто. Це також важливо з огляду на думку деяких дослідників про те, що вимоги в межах певних спеціальностей стримують по-справжньому міждисциплінарні, методологічно більше цікаві ракурси біографічних досліджень [12, с. 25].

У нашій статті скористаємося кількісними методами. В основі дослідження лежить аналіз реляційної бази даних історіографічних дисертацій (1991–2021 рр.), побудованої у програмі Microsoft Access. У цілому база даних містить відомості про 453 автореферати історіографічних робіт², представлені в 5 таблицях: 1) паспорт (ім'я автора,

¹ До 1999 р. спеціальність мала назву «історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження».

² Як джерела інформації були використані: видання «Літопис авторефератів дисертацій», електронний каталог Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Повідомлення щодо захистів дисертацій докторів та кандидатів наук» на сайті Міністерства освіти й науки України.

стать, ступінь, рік захисту); 2) відомості про дисертацію (тема, керівник, посада керівника, наукові установи керівника та дисертанта, місце захисту); 3) опоненти (відомості про них); 4) характеристика роботи (хронологічні межі, методологія, ключові слова та ін.), 5) тип дисертації (проблемна / теоретична та ін.).

Серед 453 проаналізованих авторефератів було виявлено 94 дисертації біографічної тематики³. На перший погляд, ця кількість здається невеликою, але потрібно враховувати, що загальну кількість історіографічних досліджень становлять і праці, присвячені проблемній історіографії (181), і теоретичній (272). Біографічні студії за кількістю є найбільшим підтипом рефлексивних історіографічних робіт (порівняймо: з дослідження інфраструктури науки (43), з дисциплінарної історії (32), схоларної проблематики (8) та ін.).

Аналіз бази даних надає можливість відповісти на чимало нових дослідницьких питань, насамперед тих, що стосуються динаміки захистів біографічних дисертацій. Пік захистів припадає на 2007–2009 рр. Зауважимо, що ці цифри обумовлені загальним зростанням у цей період кількості захистів історіографічних дисертацій. Тому, щоб визначити рівень зацікавленості історіографів біографічною тематикою, варто враховувати коефіцієнт співвідношення біографічних робіт до загальної кількості дисертацій, захищених у певні роки. Наприклад, 2007 р. такий коефіцієнт дорівнює 4 (7 біографічних з 28 історіографічних робіт у цілому). У період з 1999 до 2009 р. коефіцієнт відповідності у середньому дорівнює 4, а в період із 2010 до 2020 р. — 7 (наприклад, у 2018 р. — 2 біографічні дисертації з 13). Отже, треба констатувати, що протягом останніх років відбувається зменшення популярності біографістики в дисертаційних працях, принаймні в дослідницькому полі історіографії.

Для розуміння стану розвитку біоісторіографічних студій важливо звернути увагу на коло вчених-гуманітаріїв, життя та діяльність яких стали предметом історіографічних дисертаційних досліджень протягом останніх десятиліть. Насамперед треба зазначити, що героями 94 досліджуваних дисертацій стали 76 гуманітаріїв (істори-

³ Шість робіт, присвячені дослідженню особистих архівних комплексів та їхнього інформаційного потенціалу, були нами віднесені до підтипу «джерелознавство історіографії» та не досліджувалися у даному випадку. Наприклад, Гончар О. Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 20 с.

ки, літератори, публіцисти). Отже, деяким особам було присвячено кілька дисертаційних робіт. Беззаперечним лідером є М. С. Грушевський (7 робіт). До трійки лідерів належать М. П. Драгоманов (4 роботи) та Н. Д. Полонська-Василенко (3 роботи). По дві дисертації були присвячені дослідженню життя та творчості В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, О. С. Грушевського, В. С. Іконникова, О. П. Оглоблина та Д. І. Яворницького.

Отже, уже цей перелік свідчить про інтенцію звертати увагу на осіб, чия діяльність замовчувалася в попередні історіографічні періоди. (У більшості робіт обґрунтування актуальності спирається на важливість повернення імен гуманітаріїв «із забуття»). Про це свідчить і велика кількість робіт, присвячених ученим, які працювали за кордоном. До цієї категорії належать 17 науковців першої та другої хвилі еміграції (11 та 6 відповідно) та 2 представники української діаспори.

Імперський період вітчизняної науки представлений біографіями 24 гуманітаріїв. До них можна додати 25 біографічних робіт, присвячених 14 науковцям, чия діяльність розпочалася за імперських часів, але продовжилася і після встановлення радянської влади. Їх біографії презентували так звану «золоту добу» (1920-ті роки) інституціональної розбудови української науки. Радянський період представлений біографіями 16 науковців. Ранньомодерний період української історії презентує біографія лише одного історичного діяча. Погоджуючись із думкою, що розвиток історичних знань значною мірою опосередкований особистістю історика та його професійною діяльністю, визнаємо, що ці цифри свідчать про певні особливості процесу актуалізації творчої спадщини гуманітаріїв.

Пильна увага до певних історичних періодів зумовила і гендерний склад досліджуваних осіб. Зокрема, серед 76 героїв біографій лише 4 жінки (історики — Н. Д. Полонська-Василенко, Н. В. Пігулевська та літераторки — Д. К. Гуменна, Леся Українка).

Іншою виразною ознакою дослідницького інтересу сучасних авторів біографічних дисертацій є інтерес до вивчення життя і творчості переважно вітчизняних гуманітаріїв. Лише чотири роботи присвячені діяльності іноземних учених (болгарського історика В. Златарського та польських істориків: Л. Василевського, Л. Кубалі та А. Яблоновського). Такий інтерес до польських науковців відображає домінування серед дисертаційних досліджень із зарубіжної історіографії саме польської проблематики.

Наявність кількох дисертацій, присвячених одній історичній особі, указує на існування біографічних досліджень різних типів. Для аналізу методологічних основ сучасних біографічних студій важливо згадати класифікацію робіт на основі їхніх дослідницьких завдань, які потребують застосування відповідного методологічного інструментарію. Такі класифікації вже запропоновані в історіографічній літературі. Зокрема, І. І. Колесник виокремила види біографічних студій, автори яких вивчають життя науковців: 1) під кутом зору соціокультурного життя (культурно-громадського, економічного, політичного); 2) крізь історію інституцій, наукових установ, окремої галузі знання (краєзнавства, архівної справи тощо); 3) крізь призму наукових шкіл; 4) із перспективи певної ідеології, суспільно-політичних позицій; 5) різних аспектів діяльності вченого (педагог, організатор науки, археограф, публіцист, громадський діяч, історик-літератор); 6) у контексті вивчення окремих проблем (воєнної, революційної, регіональної тематики); 7) у вигляді двочленної схеми творчої біографії історика («життєвий шлях» та «наукова діяльність») [8, с. 8].

Спираючись на цю схему та використовуючи результати аналізу наявних у нашому розпорядженні емпіричних даних, можемо запропонувати такий варіант класифікації дисертаційних праць біографічної спрямованості. Найчисленнішим типом (41 дисертація) є *комплексні дослідження життєвого шляху та наукової біографії гуманітаріїв*. Основні завдання таких дисертацій полягають у побудові періодизації життя та діяльності вченого; реконструкції його світогляду та суспільно-політичних поглядів із визначенням основних чинників, що на них вплинули; складанні та аналізі бібліографії робіт; визначенні місця вченого в науці його часу та його впливу на наступників. Треба зазначити, що всі ці дисертації представлені на здобуття кандидатського ступеня.

Наступним за популярністю типом (17 дисертацій, серед них дві докторські) є праці, *присвячені дослідженню різних аспектів діяльності вченого*. Якщо йдеться про історика, то переважно досліджено доробок ученого в галузі певних спеціальних історичних дисциплін: історіографії, джерелознавства, археології, археографії, методології⁴.

⁴ Винятком стала праця Н. Шелудякової (Шелудякова Н. А. М. Грушевський — колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2016. 20 с.).

Як правило, ці дисертаційні дослідження вирізняються намаганням дослідити діяльність учених «у контексті внутрішніх закономірностей розвитку» певних галузей історичної науки.

Питому вагу (13 дисертацій, захищених на здобуття ступеня кандидата наук) становлять біографічні дисертаційні дослідження, присвячені вивченню *певної проблематики наукової творчості гуманітаріїв*. Дисертації цього типу вирізняються глибшим аналізом наукового доробку вченого, увагою до його теоретико-методологічних підходів, еволюції наукових поглядів та концепцій у контексті певних історіографічних ситуацій. Але більшість авторів дисертацій означеного типу, з одного боку, відмовляються від реконструкції повної біографії героя (здебільшого обмежуючись вивченням процесу формування його наукового світогляду), а з другого, часто аналізують внесок науковця в дослідження історичних проблем, не ставлячи при цьому завдання вивчити історіографічні традиції їх дослідження⁵. (Хоч саме заради останнього можна «пожертвувати» першим.)

Наступною за чисельністю (7 дисертацій, серед них одна докторська) є група робіт, *присвячених дослідженню суспільно-політичних позицій учених-гуманітаріїв та історичних поглядів літераторів і публіцистів*. Ці праці вирізняє намагання їхніх авторів дослідити не тільки становлення та еволюцію поглядів конкретних осіб, а й виявити вплив їхніх переконань на сучасну їм історичну думку та реальну суспільну практику.

Окремим специфічним типом досліджень є т. зв. *персонознавчі дослідження* (6 робіт, із яких три докторські дисертації). Основним їх завданням є аналіз розвитку наукових знань про життя та професійну діяльність інтелектуалів, що дає змогу крізь призму історіографічних образів усвідомити проблеми реконструкції цілісної картини біографії науковця. Крім того, у більшості робіт ідеться не тільки про певну історіографічну традицію, а й про становлення окремих наукових субдисциплін (драгоманознавство, грушевськознавство). Визначення подальших перспектив їх розвитку є одним із завдань дисертацій цього типу.

⁵ Серед винятків праці: Швайба Н. І. Н. Д. Полонська-Василенко — дослідник історії Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2008. 16 с.; Весельська Н. В. Українознавчі дослідження Александра Яблоновського (1829–1913) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав, 2020. 19 с.

Серед історіографічних дисертацій ми також виокремили тип *інтелектуальної біографії* (8 робіт, серед них одна докторська дисертація). Хоча деякі дослідники схильні розрізняти біоісторіографічні роботи та студії з інтелектуальної біографії [8; 16]. Однак для потреб нашого дослідження ми виокремили ці роботи в окрему групу. Характерною рисою дисертацій з інтелектуальної біографії є спеціальна увага до певного методологічного інструментарію та завдання реконструювати біографію історичного автора в соціокультурному контексті та специфічному інтелектуальному середовищі.

Серед дисертаційних робіт лише одна докторська дисертація ставить за мету вивчити *біографію історика в тісному зв'язку з науковою школою*, ним організованою, досліджуючи не тільки зусилля засновника творення школи, а й трансформацію учнями теоретичної програми школи ⁶. Ще в одній докторській дисертації реконструйовано життя науковця в контексті певної історіографічної ситуації ⁷.

Перелік типів біографічних дисертацій окреслює наявну нині наукову традицію та одночасно вказує на нові тенденції в розвитку біографічних студій, зокрема й щодо теоретико-методологічних підходів, які прямо залежать від епістемологічних проблем та розуміння предмету дослідження. Але щоб з'ясувати ступінь оновлення дослідницького інструментарію сучасних біографічних дисертаційних робіт, треба проаналізувати методологічні складники підрозділів авторефератів.

Треба зауважити, що питання про методологію дослідження – це питання про спосіб її репрезентації в авторефератах. Ми усвідомлюємо, що будувати висновки про використану в роботі методологію можна лише на основі повного тексту дисертації. Але, на нашу думку, аналіз методологічних сюжетів у авторефератах дисертацій важливий з погляду усвідомлення дослідниками важливості методології в цілому та здатності чітко позначити її специфіку. Про це свідчить саме спосіб її репрезентації в авторефераті – жанрі нау-

⁶ Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник Київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 36 с.

⁷ Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920–1940 : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2000. 34 с.

кової роботи, що має переконати представників експертного товариства в «серйозності намірів» дисертантів, можливості виконання поставлених дослідницьких завдань, указати на способи, ресурси та інструментарій наукового дослідження.

Аналіз авторефератів засвідчує тенденцію до зростання уваги до методологічних сюжетів протягом останніх тридцяти років. Якщо захищені на початку 1990-х років дисертації взагалі могли не містити згадок про теоретико-методологічні аспекти роботи в авторефератах, то з часом методологічні принципи стають обов'язковими у вступній частині авторефератів, а їхній обсяг збільшується з одного-двох речень до кількох абзаців. Згодом з'являється спеціальний підрозділ, присвячений методології, у складі першого теоретичного розділу дисертації. Уперше він з'являється у біографічних дисертаціях 1998 р., а з 2013 р. стає обов'язковим. Методологічний підрозділ у складі першого розділу мають 38 дисертацій. До того ж, останнім часом, обґрунтовуючи актуальність теми дослідження, автори все частіше згадують про вимоги «оновлення методологічного інструментарію».

Питання методології не можна, звісно, звести до обсягу методологічних сюжетів, важливим є їхній зміст. Аналізуючи автореферати дисертацій, ми фіксували наявність у методологічних частинах робіт згадки про використання конкретно-історичних методів (хронологічного, ретроспективного, типологічного, порівняльного та ін.)⁸, а також «спеціальних» методів біографічних досліджень.

Серед «спеціальних» методів у 29 авторефератах згадувався «біографічний», «біоісторіографічний» чи «історико-біографічний». Але зарахування цих методів до «спеціальних» у біографічних студіях є проблематичним. На думку теоретиків біографістики, біографічний метод у біографічних студіях збігається з предметністю [13, с. 120] і згадування цього методу в кожній конкретній праці потребує обґрунтування та пояснення, тому що метод визначається особливим підходом до біографічного матеріалу, який обумовлює конкретна методологія. Певна річ, використання цього методу виправдане в конкретно-історичних та історіографічних дослідженнях, одним із завдань яких на шляху досягнення основної мети є пізнання окремих аспектів життя людини чи групи людей. Але в межах біографістики та біоісторіографії можна говорити лише про

⁸ Іноді в дисертаційних дослідженнях було вказано на методи джерелознавства (джерелознавчої евристики, критики джерел, інтерпретаційний).

біографічні методи / підходи на основі різних «часто протилежних теоретико-методологічних припущень» [5, с. 17]. А пояснення деяких авторів, що супроводжують згадку про «біографічний метод, який використовувався при створенні синтетичних досліджень»⁹, не додають розуміння щодо авторських інтенцій.

У 15 авторефератах ішлося про використання «історіографічних методів». Так здебільшого називають методи історіографічного аналізу та синтезу («конкретного історіографічного аналізу та синтезу»). Треба зауважити, що ці методи найпопулярніші серед історіографічних робіт, і використання їх поступається лише перед згадками про використання конкретно-історичних методів. Але аналіз і синтез — це дослідницькі процедури, а вираз «історіографічний аналіз та синтез» указує на те, що ці методи були застосовані в історіографічній роботі щодо історіографічного матеріалу. Отже, вони також мало говорять про специфічні підходи дослідників до реконструкції життя і творчості досліджуваних особистостей.

«Спеціальні» біографічні методи, згадані у авторефератах, можна згрупувати так: 1) методи, що допомагали в процесі формування джерельної бази та стосувалися процедури дослідження; 2) методи, які використовували для аналізу творчої спадщини героя біографії; 3) методологічний інструментарій, використання якого було зумовлено особливостями предмету дослідження; 4) методи, пов'язані з особливими підходами та моделями дослідження, насамперед «інтелектуальної біографії».

До перших належить метод інтерв'ювання, який застосували в 5 працях для реконструкції біографій учених, що діяли в межах ХХ ст. До того ж в одній роботі цей метод називають соціологічним, інші ж дослідники вважають його методом усної історії. Низка робіт спирається на алгоритм створення наукової біографії, запропонований В. С. Чишком. Він виокремлює три процедурні стадії біографічного дослідження: емпіричну, яка ґрунтується на джерелознавчих методиках; реконструкцію життя, діяльності та психічного складу особистості, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції; репрезентацію особи, що визначається в усій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

⁹ Див.: Долінська І. І. Н. Д. Полонська-Василенко як дослідник історії Росії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. С. 2.

Серед методів аналізу наукового доробку можна назвати бібліометричний аналіз праць істориків, за допомогою якого дослідники аналізують динаміку публікаторської активності вчених. Цей метод згадувався в методології 6 авторефератів. А завдання укласти бібліографію та здійснити «проблемно-тематичний аналіз наукової спадщини» вчених ставили перед собою набагато більше авторів. На цьому тлі використання бібліометричного аналізу, імовірно, передбачає дослідження більшої кількості критеріїв публікаторської активності. Однак у жодному авторефераті ці критерії не конкретизуються. Аналізуючи творчу спадщину, автори чотирьох робіт використовували контент-аналіз. Але в авторефератах дисертацій не пояснено особливості методики проведення контент-аналізу, без чого завдання та результати використання методу не досить зрозумілі. Автори праць, присвячених дослідженню історичних поглядів літераторів, використовували методи літературознавчої критики.

Спеціальні методологічні концепти, пов'язані з особливостями предмету дослідження, запропоновані насамперед у працях із персонознавства та пов'язані з поняттям «історіографічний образ»¹⁰. Важливо зазначити, що цей концепт не тільки згадано, а й запропоновано його авторське розуміння та конкретну методику використання на тлі історіографічного осмислення¹¹.

Специфічний методологічний інструментарій також застосовано в працях, мета яких — дослідити нетрадиційні сфери діяльності інтелектуалів, наприклад, колекціонування. Для розуміння значення цієї царини ставляться завдання пізнання її мотиваційних чинників та психологічного підґрунтя на основі теорій про роль матеріального світу в самоусвідомленні та самопрезентації інтелектуалів¹².

¹⁰ Хоча іноді використання цього концепту відбувається без пояснення його методологічного значення для авторського підходу. Наприклад, Тельбак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009. 39 с.

¹¹ Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних нарративах : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.; Куценко Ю. Ю. Історіографічні образи М. Драгоманова в українській історичній науці (1860-ті–2011 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2013. 20 с.

¹² Шелудякова Н. А. М. Грушевський — колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2016. 20 с.

Використання особливої дослідницької оптики також є в дисертаціях, що послуговувалися концептом «історик другого плану». Це поняття передбачає визначення досліджуваного контексту діяльності історика (наукового, соціально-політичного, соціокультурного, комунікативного) як певної системи координат. Із загальної кількості праць концепт «історик другого плану» згадано в 5. Але лише у 2 із них проаналізовано пізнавальну цінність концепту¹³ та запропоновано критерії зарахування героя біографії до категорії «істориків другого плану»¹⁴, що так само відобразилося в гіпотезах та основних висновках робіт. Автори ж інших дисертацій згадують цей концепт в авторефератах побіжно, переважно обґрунтовуючи актуальність. До того ж, згадок про нього в методологічних частинах роботи немає. Унаслідок цього концепт відсилає до «модної» методології, підтримуючи доцільність проведення певного біографічного дослідження, але водночас не потребує специфічного методологічного інструментарію та не ставить додаткових завдань, окрім дослідження біографії науковців, яких важко зарахувати до кола визначних учених.

У працях також згадано й інші історіографічні методологічні концепти: «стиль мислення», «наукова школа», «дисциплінарна матриця»¹⁵, «стиль історіописання»¹⁶, «наукові сім'ї»¹⁷, «історіографічний процес» та «історіографічні ситуації»¹⁸.

¹³ Чухлій С. О. Історик Михайло Васильович Клочков (1877–1952): життєвий шлях та творча спадщина : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2014. 20 с.

¹⁴ Андрєєв В. М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. 40 с.

¹⁵ Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник Київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 36 с.

¹⁶ Див., наприклад, Пестрикова О. В. Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження проблем історії України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2019. 20 с.

¹⁷ Саєнко В. М. Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2019. 20 с.

¹⁸ Див., наприклад, Маркевич М. І. Дмитро Багалій — дослідник української історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.

В останні десятиліття автори біографічних досліджень нерідко намагаються продемонструвати, що їхні праці базуються на актуальних методологічних підходах та мають міждисциплінарний характер (про це заявили автори 23 робіт). Зокрема, найчастіше автори постулюють використання підходів інтелектуальної історії, нової біографічної історії, інтелектуальної біографії, наукознавства, наративної психології та психології науки, теорії літератури, мікроісторії. Але ці декларації не позначаються на переліку завдань та висновках. Кардинально протилежна ситуація в роботах, що належать до типу інтелектуальної біографії. Автори цих праць намагаються окреслити відмінність методологічного підходу з позиції «інтелектуальної біографії» від «традиційної біографії», дослідити формування особистості та діяльність героя біографії в змінних соціокультурному та інтелектуальному контекстах (зокрема, за допомогою застосування «мережевої моделі»), а також простежити взаємозв'язки різних видів творчої активності та практичної діяльності науковців¹⁹. Унаслідок цього інтелектуальна біографія стає «не звичайним відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності особистості в усіх її проявах»²⁰. Цікаво, що навіть визначення предмету та мети дисертаційного дослідження з інтелектуальної біографії містить у собі складники її моделі (приватна, духовна, ситуаційна та ін.) і згадки про досліджувані контексти життя та діяльності героя²¹. Отже, нові підходи та методологічний інструментарій

¹⁹ Сачко Д. В. Докія Гуменна: інтелектуальна біографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2018. 20 с.; Капарулін Ю. В. О. О. Рябінін-Склярєвський (1878–1942 рр.): інтелектуальна біографія історика : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Держ. арх. служба України, Укр. НДІ арх. справи та документознавства. Київ, 2012. 20 с.; Андрєєв В. М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. 40 с.; Саєнко В. М. Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2019. 20 с.

²⁰ Михайленко Г. М. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2009. С. 12.

²¹ Андрєєв В. М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. 40 с.; Суздаль М. М. Микола Цертелєв: дослід інтелектуальної біографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2015. 20 с.

дають змогу зреалізувати принципово новий тип біографічних студій, коли історія героя використовується для глибинного розуміння соціального контексту. Із другого боку, інтелектуальна біографія дає змогу сконструювати середовище побутування та діяльності історика, розглянути соціокультурні передумови та морально-психологічну атмосферу дослідницької праці, що впливали на динаміку «внутрішнього» інтелектуального становлення науковця [див. 4].

Проблеми контекстів життя та творчості інтелектуалів хвилюють нині не тільки авторів робіт, що належать до типу інтелектуальної біографії. Вимоги контекстуальності в дослідженнях стають широким гаслом та відрізняють нові біографічні підходи від традиційних [4, с. 478–479]. Тому закономірно, що чимало авторів, які не залічували власні роботи до жанру інтелектуальної біографії, однак визначали завдання пізнати контексти як центральне для реконструкції життя й творчості своїх героїв. Зокрема, у цих роботах діяльність інтелектуалів досліджено в контексті впливів родинного стилю життя та професійних і товариських зв'язків²² на тлі еволюції суспільно-політичної думки²³, у контексті певних історіографічних ситуацій²⁴, функціонування певних наукових шкіл²⁵, з урахуванням наслідків їх використання в реальній суспільній практиці, що дає змогу побачити, як соціокультурні умови формують ідеї, і як ідеї підважують / кидають виклик певним умовам²⁶. Як наслідок, маємо

²² Див., наприклад: Глушан О. В. Наукова, педагогічна та громадська діяльність С. В. Бородаєвського (1870–1942) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 18 с.

²³ Див., наприклад: Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 1999. 34 с.

²⁴ Див., наприклад, Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920–1940 : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2000. 34 с.

²⁵ Див., наприклад, Весельська Н. В. Українознавчі дослідження Александра Яблоновського (1829–1913) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав, 2020. 19 с.

²⁶ Вирський Д. С. Ст. Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2000. 20 с.

чимало цікавих досліджень, зокрема працю, у якій розробка авторської методології стала метою дослідження та основою для формулювання гіпотези²⁷.

Але водночас залишається багато і так званих «сцієнтистських біографій», у яких відбувається певна глорифікація персонажа на тлі відмови від розгляду контекстів його міжособистісних стосунків із колегами та особливостей соціальних зв'язків, що загрожують затьмарити «світлий» образ героя. Унаслідок цього він сприймається єдиним гравцем на історичному полі, що не дає змоги так само до кінця зрозуміти мотиви його життєвих виборів у ключових ситуаціях професійного та особистого життя [7].

Інша тенденція полягає в тому, що в багатьох біографічних дослідженнях нехтують методологією. Зокрема, автори 41 автореферату не згадують ніякого методологічного інструментарію, окрім принципів дослідження (історизму, науковості, об'єктивності, системності та ін.) та конкретно-історичних методів дослідження, що перераховуються через кому без зазначення, які саме завдання вдалося виконати за допомогою цих методів. Подекуди дослідники згадують новітні підходи та певні методологічні концепти поза методологічними частинами роботи (про що йшлося вище). Трапляються праці, автори яких зазначають у вступній частині про використання певних методологічних концептів, але в змісті розділів та висновках їх немає. Отже, методологічні зауваги набувають «ритуального» характеру. Про це свідчить і відсутність у авторефератах посилань на теоретичні та методологічні праці (лише 22 роботи мають такі посилання). Ці дані свідчать про те, що часто немає усвідомлення важливості методології як умови дослідницької праці. Але відмова від міркувань про методологію зазвичай призводить до методологічного еkleктизму чи неусвідомленого використання застарілої методології (зазвичай, позитивістських принципів XIX ст.).

Отже, доводиться визнати, що нині очікування та вимоги оновлення теоретико-методологічних засад біографічного дискурсу, запропоновані в працях теоретичного та критичного характеру, ігнорують автори біографічних праць (принаймні про це свідчать їхні автореферати), а велика кількість цікавих та важливих методо-

²⁷ Вашенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 40 с.

логічних пропозицій (наприклад, застосування концептів «великий текст історика» [15], «біографічний світ» [9], дослідження біографії під кутом зору самопрезентації та самоформування [2]) так і залишаються нереалізованими в конкретних біографічних дослідженнях.

Робота з базою даних дає змогу аналізувати коло авторів біографічних дисертацій та наявність наукових співтовариств у галузі біографічних студій. Насамперед можемо говорити про гендерний склад авторів. Співвідношення авторів-жінок до авторів-чоловіків біографічних робіт 59 до 35 (при цьому три автори-чоловіки написали по дві біографічні дисертації: кандидатську та докторську). Співвідношення ж за статтями всіх останніх історіографічних дисертацій – 237 (жінок) до 216 (чоловіків). На цьому тлі очевидно, що біографічні дисертаційні студії мають в Україні переважно жіноче обличчя. Цікаво, що біографічні дисертації – це здебільшого кандидатські дисертації. Серед загальної кількості 94 праць лише 9 докторських дисертацій.

Іншим цікавим питанням є належність авторів до наукових інституцій. Зокрема, перелік наукових установ, що лідирують за кількістю захищених біографічних дисертацій, має такий вигляд: Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка (21), Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (13), Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (7), Інститут історії України НАН України (6) Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (6), Херсонський державний університет (6), Національний університет «Острозька академія» (5).

Якщо сформулювати запит про кількість дисертацій залежно від місця роботи наукового керівника, то цифри будуть скеровані на користь «тяжіння до центру»: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (23), Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (11), Інститут історії України НАН України (9), Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (8), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (6), Херсонський державний університет (5), Національний університет «Острозька академія» (5). Цікаво, що визнані наукові центри з багатою історією, наприклад, Львівський національний університет імені Івана Франка та Одеський національний університет імені І. І. Мечникова випадають із

цього переліку. Хоча зауважимо, що ми рахували тільки біоісторіографічні дисертації. Отже, за допомогою цих підрахунків можна виявити наукові школи з біографістики саме серед історіографів.

Для цього треба насамперед визначити коло наукових керівників біографічних дисертацій. За кількістю захищених дисертацій сформовано такий перелік: В. М. Андреев (7), І. І. Колесник (7), Г. Д. Казьмирчук (5), М. П. Ковальський (5), І. Б. Матяш (4), І. В. Верба (4), Я. С. Калакура (4), В. Ф. Колесник (3), С. М. Куделко (3), П. С. Сохань (3).

Але загальних цифр недостатньо для з'ясування цілеспрямованої інтенції опрацьовувати саме біографічні теми (наприклад, велика кількість дисертацій може бути обумовлена віком та активністю науковців як керівників дисертаційних праць). Тому ми зробили підрахунки, виявивши коефіцієнт співвідношення біографічних дисертацій до загальної кількості робіт, захищених під керівництвом певного вченого. У результаті отримали в середньому такі коефіцієнти: В. М. Андреев — 1 (7 біографічних дисертацій з 8 історіографічних), М. П. Ковальський — 1 (5 із 6), І. В. Верба — 2 (4 з 7), І. І. Колесник — 2 (7 із 14), І. Б. Матяш — 2 (4 з 6), В. Ф. Колесник — 3 (3 з 9), П. С. Сохань — 3 (3 з 8), Г. Д. Казьмирчук — 3 (5 із 14), Я. С. Калакура — 4 (4 з 15), С. М. Куделко — 5 (3 з 15).

Для фіксації наявності школи важливо врахувати і коло наукових інтересів керівників дисертацій. Зокрема, В. М. Андреев та І. В. Верба написали обидві свої дисертації (кандидатську та докторську) в біографічному жанрі. І. І. Колесник та І. Б. Матяш є авторами біографічних монографічних праць і теоретичних робіт із біографістики. До того ж І. І. Колесник є науковим керівником докторської дисертації В. М. Андреева, а вона сама — учениця В. І. Шевцова, який, за словами І. І. Колесник, започаткував історіографічне вивчення інтелектуальної біографії історика в Дніпропетровському університеті [10, с. 386]. Так само П. С. Сохань є науковим керівником докторської дисертації І. В. Верби. Отже, можна говорити про формування наукових шкіл генетичного типу.

Урахування спеціалізації наукових керівників дало змогу виявити ще кілька дослідників, які, захистивши власні дисертації з біографічної тематики, мають по дві захищені під їхнім керівництвом біографічні дисертації та коефіцієнт співвідношення біографічних дисертацій до загальної кількості 1:2 (А. Є. Атаманенко, І. Н. Войцехівська, О. А. Удод).

Можна вважати, що всі названі нами вище науковці протягом останніх десятиліть розвивали біографічну тематику в галузі історіографічних студій. Але найважливішим аргументом, що засвідчує існування школи, вважають не тільки наявність учнів і спільність предмету дослідження, а й передавання конкретної методології дослідження та певного ставлення до предмету дослідження. Тому важливо постулювати наявність сформованої на сьогодні школи інтелектуальної біографії під керівництвом І. І. Колесник та В. М. Андреева.

Ведучи розмову про наукові співтовариства, цікаво подивитися на коло науковців, що найчастіше є опонентами дисертацій біографічного жанру, виконуючи експертну функцію. Ураховуючи лише кількісний показник опанованих дисертацій, маємо такий перелік: О. В. Ясь (9), Ю. А. Пінчук (8), І. В. Верба (7), І. Н. Войцехівська (6), Г. Д. Казьмирчук (6), В. В. Масненко (6), Г. К. Швидько (6), Л. О. Зашкільняк (5), О. О. Тарасенко (5), А. П. Коцур (5), Я. С. Калакура (4), І. М. Мага (4), В. П. Педич (4), В. В. Тельвак (4). Можна переконатися: усі опоненти є знаними вченими, які мають солідний доробок у галузі біографічних студій.

Але впадає у вічі відсутність багатьох згаданих нами вище імен. Наприклад, В. М. Андреев має одну, а І. Б. Матяш — дві опоновані біографічні дисертації. І. І. Колесник жодного разу не опонувала на захисті «біографічних» дисертацій. Водночас ці науковці не раз були опонентами історіографічних дисертацій інших типів. Це, звісно, можна пояснити суб'єктивними причинами. Із другого боку, це може свідчити і про високі стандарти вимог до біографічних дисертацій представників певних шкіл. Недаремно І. І. Колесник схильна відокремлювати дослідження з інтелектуальної біографії від біоісторіографічних студій.

Отже, в останні три десятиліття біографічні студії залишаються найпопулярнішим жанром історіографічних дисертаційних робіт. Насамперед це пов'язано із завданнями досліджувати долю та творчу спадщину науковців, яку належно не вивчали в попередній період. Саме цей чинник зумовлює актуальність та наукову новизну переважної більшості досліджень. Водночас останнім часом помітно, що автори біографічних праць усвідомлюють важливість застосування нового методологічного інструментарію для розв'язання амбітних завдань реконструкції життя та діяльності інтелектуалів у різноманітних мікро- та макроконтекстах. Поширюється розуміння

того, що залежно від обраного інструментарію біограф спроможний створювати принципово різні біографії. Наведені нами дані переконливо свідчать про цілеспрямовані впровадження стандартів «нової біографічної історії» в сучасні біографічні дисертаційні студії та навіть створення на цій основі школи інтелектуальної біографії. Але ці позитивні зрушення відбуваються на тлі існування традиційних підходів, яким притаманна відсутність чітких методологічних орієнтирів.

1. Бездрабко В. В. Сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняної біографістики // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2016. Вип. 14. С. 29–49. <https://doi.org/10.15407/ub.14.029>
2. Берк П. Что такое культуральная история? / пер. с англ. И. Полонская. М. : ВППЭ, 2015. С. 141.
3. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів» // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2020. Вип. 19. С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
4. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 475–486.
5. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities : методология анализа в социогуманитарном знании. Одесса, 2008. 372 с.
6. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : кол. моногр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: В. І. Попчик (голова) [та ін.]. Київ, 2019. 364 с.
7. Кісельова Ю. А. Историк і час // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2017. Вип. 15. С. 315–318. Рец. на кн.: Пирогова-Таран Л. В., Логунова Н. А. Іван Васильович Лучицький: історик і час. Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, 2015. 210 с. URL: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/9498>
8. Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2014/2015. Вип. 8. С. 7–13.
9. Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 78–99.
10. Колесник І. І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба само-рефлексії // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2006. Вип. 2. С. 385–404.

11. Оноприенко В. Апории біографічного письма и научная біографія // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2014/2015. Вип. 8. С. 55–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eidos_2014-2015_8_6
12. Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2020. Вип. 19. С. 15–32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015>
13. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций : Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017. 456 с.
14. Посохов С. И. Диссертация = бюрократическая наука? : (или заметки по поводу «вечных проблем») // Мир историка. Омск, 2010. Вып. 6. С. 220–232.
15. Приходько Я. Великий текст історика // Історіографічний словник : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів ун-тів / за ред. С. І. Посохова. Харків, 2004. С. 13–15. URL: <https://archive.org/details/istoriografichnyjslovnyk/page/n13/mode/2up>
16. Ясь О. [Рецензія] // Український історичний журнал. 2018. № 4. С. 220–225. Рец. на кн.: Попова Т. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций : Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017. 456 с.

REFERENCES

1. Bezdrabko, V. V. (2016). Suchasnyi stan i perspektivy rozvytku vitchyznianoї biohrafistyky [Current state and prospects of development of domestic biographer science]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 14, 29-49. <https://doi.org/10.15407/ub.14.029> [In Ukrainian].
2. Berk, P. (2015). *Chto takoe kulturalnaia istoriia? [What is cultural history?]* (I. Polonskaia, Trans., p. 141). Moscow, Russia: VShE. [In Russian].
3. Buriak, L. I. (2020). Ukrainska biohrafika "plynnykh chasiv" [Ukrainian biography of "liquid modernity"]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 33-52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033> [In Ukrainian].
4. Vashchenko, V. (2009). Kontsept "intelektualna biohrafii" ta konstruiuvannia "naukovykh biohrafii" v ukrainskii istoriografii [The concept of "intellectual biography" and the construction of "scientific biographies" in Ukrainian historiography]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 4, 475-486. [In Ukrainian].
5. Golubovich, I. V. (2008). *Biografiia: Siluet na fone Humanities: Metodologiia analiza v sotciogumanitarnom znanii [Biography: Silhouette against the background Humanities: Methodology of analysis in socio-humanitarian knowledge]*. Odessa, Ukraine. [In Russian].

6. Popyk, V. I. (Ed.). (2019). *Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty* [Historical biography in Ukraine: Problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and information work]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Kiselova, Yu. A. (2017). Istoryk i chas [Historian and time]. *Kharkivskiy Istoriografichnyi Zbirnyk*, 15, 315-318. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/9498> [In Ukrainian].
8. Kolesnyk, I. (2014/2015). Peredmov. "Nova biohrafichna istoriia" yak metod [Foreword. "New biographical history" as a method]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 8, 7-13. [In Ukrainian].
9. Kolesnyk, I. I. (2014). Biohrafichnyi svit Tarasa Shevchenka [The biographical world of Taras Shevchenko]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 3, 78-99. [In Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. I. (2014/2015). Dnipropetrovska istoriografichna shkola: sprobа samorefleksii [Dnipropetrovsk historiographical school: An attempt at self-reflection]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 2, 385-404. [In Ukrainian].
11. Onoprienko, V. (2014/2015). Aporii biograficheskogo pisma i nauchnaia biografiia [Aporias of Biographical Writing and Scientific Biography]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 8, 55-66. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eidos_2014-2015_8_6 [In Russian].
12. Popyk, V. I. (2020). Biohrafika yak fenomen nauky i kultury [Biography as a phenomenon of science and culture]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 15-32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015> [In Ukrainian].
13. Popova, T. N. (2017). *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsii: Teoriia. Metodologiya. Praktika* [Biography of a scientist-historian at the crossroads of historiographical traditions: Theory. Methodology. Practice]. Odessa, Ukraine. [In Russian].
14. Posokhov, S. I. (2010). Dissertatsiia = biurokraticheskaiia nauka? (Ili zametki po povodu "vechnykh problem") [Dissertation = bureaucratic science? (Or notes about "eternal problems")]. *Mir Istoriika*, 6, 220-232. [In Russian].
15. Prykhodko, Ya. (2004). Velykyi tekst istoryka [A large text of the historian]. In S. I. Posokhov (Ed.). *Istoriografichnyi slovnyk* [Historiographical dictionary] (pp. 13-15). Kharkiv, Ukraine. Retrieved from <https://archive.org/details/istoriografichnyjslovnyk/page/n13/mode/2up> [In Ukrainian].
16. Yas, O. (2018). Retsenziia na knyhu: Popova T. Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsii: Teoriia. Metodologiya. Praktika. Odessa, 2017 [Book review: Popova, T. Biography of a scientist-historian at the crossroads of historiographical traditions: Theory. Methodology. Practice. Odessa, 2017]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 4, 220-225. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 24.02.2023

Yulia KISELYOVA, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Department of Historiography, Source Studies and Archaeology, School of History, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine).

Biographical dissertations by Ukrainian historiographers (1991-2021) through the prism of quantitative methods.

The purpose of the article is to identify how the current requirements of modernization of biographical discourse are realized in Ukrainian biographical studies. The object of analysis is an array of abstracts of dissertations on biographical topics in the specialty "historiography, source studies and special historical disciplines" that have been defended in Ukraine over the past thirty years. *The methodology* is based on the analysis of the content of methodological plots in the abstracts of historiographical dissertations a combination of qualitative and quantitative methods: in particular, the latter were implemented based on the analysis of the relational database of abstracts built in Microsoft Access. In total, the database includes data on 453 historiographical abstracts. Data from the "methodologically" loaded parts of the abstracts were entered into the database (relevance, subject, object, goals, tasks, methodology used, scientific novelty, the content of the first theoretical section of the dissertation). In addition, the author used a qualitative analysis of the full texts of the abstracts to ensure that the specified methodological approaches and methods were applied during the research and reflected in the conclusions of the work. *The novelty* of the study lies in the fact that is not only determined the thematic spectrum of historiographical biographical dissertations and considered the methodological approaches used by their authors, but also is characterized the communicative relations between historiographers in this field at the level of scientific leadership, opposition and scientific institutions. *Conclusions.* The study revealed an increase in the popularity of biographical topics and an expansion of the circle of scholars whose biographies modern researchers study. The study also revealed the growing attention to methodology in conducting biographical research. The formation and development of the school of intellectual biography in Ukrainian science can be considered the embodiment of these trends.

Key words: history of historiography, Ukrainian historiography, disciplinary array of publications, quantitative approach.

БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/ub.24.196>
УДК 7.072.2+069-051](477.411)"192/193"(092)

Галина Іванівна КОВАЛЬЧУК,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>
kovalchuk_galina@ukr.net

«У СВОЇХ ДИВАЦТВАХ Я НЕ РОЗКАЮЮСЬ»: ПРО КИЇВСЬКУ МИСТЕЦТВОЗНАВИЦЮ Й МУЗЕЙНИЦЮ А. В. АРТЮХОВУ-ІВАНОВУ

Мета статті — у межах проблеми олюднення минулого розповісти про непересічну особистість, талановиту мистецтвознавицю, київську музейницю другої половини 1920-х — початку 1930-х років. Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Застосовано також загальноісторичні методи — біографічний, проблемно-тематичний, а також метод бібліографічної евристики. **Наукова новизна** полягає в тому, що в межах окремої статті це перше комплексне дослідження біографії і творчих здобутків А. В. Артюхової-Іванової. Спираючись на щоденник Ф. Л. Ернста «Художній музей», конкретизуємо види робіт, здійснюваних А. Артюховою-Івановою у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (нині Національний художній музей України). Розглянуто основні її публікації. На основі її щоденника кінця 1930 — початку 1931 рр. у науковий обіг запроваджуємо інформацію про спроби підтримки А. Артюховою заарештованого вченого секретаря Всенародної бібліотеки України М. М. Іванченка, їхні дружні стосунки до його арешту. На основі архівно-слідчої справи А. В. Артюхової 1935–1936 рр. розкрито обставини її арешту та обвинувачення. **Висновки.** У статті запропоновано виправлення помилкових біографічних відомостей про Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову, зокрема дати народження, інформацію про Сергія Григоровича Титаренка як її чоловіка. Водночас сформульовано питання біографічного характеру,

що не досі не мають відповіді: її прізвище від народження; хто був її чоловіком і яка його доля, а основне — дата смерті А. В. Артюхової-Іванової. Під час дослідження зібрано бібліографію її публікацій, розглянуто основні статті, здійснені насамперед у виданнях Українського наукового інституту книгознавства; представлено її діяльність в Українському бібліологічному товаристві. Завдяки записам у щоденнику певною мірою представлено особисте життя героїні статті, а водночас картину суспільного життя в Києві на початку 1930-х років, наприклад, досвід передач ув'язненим. Здійснене дослідження переконливо засвідчує надуманість і несправедливість засудження А. В. Артюхової-Іванової за контрреволюційну діяльність. Розкрито ще одну сторінку в історії українського книгознавства, мистецтвознавства, біографістики.

Ключові слова: А. Артюхова-Іванова, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, Ф. Ернст, «Бібліологічні вісті», ілюстратори М. Гоголя, К. Трутовський, М. Іванченко.

Про Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову (або Іванову-Артюхову) нинішнім дослідникам відомо небагато, та й те, що оприлюднено, викликає певні питання. Відомо, що вона народилася в Києві в родині вчителя, росіянка. Датою її народження в низці публікацій, зокрема у Вікіпедії і ЕСУ, вказано 1903 рік. Проте в анкеті заарештованої А. В. Артюхової-Іванової, про що йтиметься нижче (а під час арешту вказано, що було вилучено її паспорт, тобто запис із документом узгоджено), чітко зазначено дату народження — липень 1902 р.¹

У 1923 р. вона закінчила Київський інститут народної освіти (літературно-лінгвістичний цикл), навчалася також на факультеті мистецтвознавства Київського археологічного інституту². Від 1924 до 1933 р. працювала у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (ВІМ) (іл. 1) під керівництвом Федора Людвіговича Ернста в художньому відділі, із 1926 — лаборанткою, згодом — науковою співробітницею. У щоденнику Ф. Л. Ернста «Художній відділ» за 1925–1933 рр. відомості про А. Артюхову трапляються постійно, і

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих (1918–1950). Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 1.

² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1395. Арк. 157.

зрозуміло, що Федір Людвігович реально сприяв її становленню як фахівця, а вона активно допомагала йому у відділі: інвентаризувала пам'ятки, зокрема мініатюри західних шкіл, створювала інвентар рисунків, проставляла номери на картинах, упорядкувала інвентар обмінного фонду відділу, здійснювала перевірку інвентарів, підраховувала надходження картин за роками, добирала твори митців, реєструвала відвідувачів відділу, робила доповіді під його керівництвом, допомагала в організації виставок³. За його дорученням і прямими вказівками вона повертала художні цінності з музеїв Москви та Ленінграда (виявляється, була така практика!) й істотно поповнила художню колекцію ВІМ: лише в березні 1927 р. із Москви надійшли 22 картини, які вона відібрала з Музейного фонду столиці СРСР.

Іл. 1. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. 1930 р.

Із травня 1932 р. Артюхова була переведена на посаду асистентки з дорученням завідувати відділом рукописів і бібліотекою музею. У тому ж 1932 р. захистила промоційну роботу «Соціальні коріння паралелей і розходжень між українською літературою і малярством доби промислового капіталізму» (цікава тема, яку вона досліджувала ще з 1920-х років), їй присвоїли звання доцента. Незважаючи на молодий вік, її добре знали в колі київських літераторів, книгознавців, мистецтвознавців та музейників. Відомо, що в січні 1930 р. вона балотувалася разом із Поліною Кульженко на посаду завідувачки відділу гравюри Київської картинної галереї⁴.

³ Федір Людвігович Ернст. Щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. // Забута спадщина : портал про переміщені та втрачені культурні цінності. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/570.html> (дата звернення: 14.01.2023).

⁴ Білокінь С. На зламах епохи. Поліна Кульженко. Музейна робота (1924–1941 рр.) // Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/Kulzhenko/MuseumWork.html> (дата звернення: 20.12.2022).

Із нинішніх дослідників про неї писав С. І. Білокінь, зокрема в «Словнику музейників України (1917–1943)»⁵ і в монографіях «Музей України. Збірка П. Потоцького» [2, с. 169–170] та «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941» [1, с. 170, 458, 459, 461, 575, 759, 933], та «Енциклопедії сучасної України» [3] тощо. Про її участь у гуртку молодих мистецтвознавців «Studio» при Кабінеті українського мистецтва ВУАН у 1926 р. йдеться в публікації М. Січки [7]. Темати доповідей А. Артюхової, підготовлених і прочитаних у цьому гуртку, а отже — у ВУАН, що відображено в «Історії Національної академії наук України (1924–1928)»⁶, були такі: «М. Ге в збірці Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка»; «Картина М. Ярошенка “Кочегар” і оповідання В. Гаршина “Художник”»; «Соціальні основи у творах М. Ярошенка». Одним із почесних членів гуртка був Федір Людвігович Ернст. Кілька його листів до Аделаїди Володимирівни із відповідними науковими коментарями опублікував О. Принь [6]. Ми у своїх публікаціях про Українське бібліологічне товариство [4, с. 330–333] та УНІК⁷ — Український науковий інститут книгознавства [5, с. 88, 222, 268, 354, 380, 383, 384, 410, 446, 502–504, 578, 579, 587, 596, 636, 638, 640] — теж писали про А. Артюхову, оскільки вона брала участь в їхній діяльності та публікувала статті в журналі УНІК «Бібліологічні вісті».

Зокрема, в УНІК вона підготувала виставку та дослідження «Ілюстратори М. В. Гоголя»⁸ (публікація оздоблена відповідними ілюстраціями, представлено список художників, відомості про місце зберігання оригінальних малюнків); науковий нарис «К. О. Трутов-

⁵ Білокінь С. І. Словник музейників України (1917–1943) // Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/L.html> (дата звернення: 15.12.2022).

⁶ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України 1924–1928 : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. С. 713.

⁷ Ковальчук Г. І. Співробітники УНІК — жертви політичних репресій // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 1999. Вип. 2. С. 65–66.

⁸ Іванова-Артюхова А. Ілюстратори М. В. Гоголя // Бібліологічні вісті. 1927. № 3. С. 7–34. Окр. відб.: Іванова-Артюхова А. Ілюстратори М. В. Гоголя / Український науковий інститут книгознавства. Київ, 1927. 34 с. Тираж 250 прим. (має власну обкладинку, свою пагінацію, не зазначено, що це відбиток).

ський — ілюстратор»⁹ (зроблено докладний огляд творчості художника, додано багато ілюстрацій). Хочемо наголосити на високому науковому рівні цих досліджень, ретельності їх підготовки, якості дібраних ілюстрацій. Авторці цих праць, на які досі посилаються мистецтвознавці, було лише 25–27 років. Усі її наукові публікації ілюстровані. Зокрема, привертає увагу серія статей А. Артюхової в «Бібліологічних вістях» про мистецькі виставки: посмертну виставку творів Г. Нарбути; «Виставка гравюри й рисунку» (перша в Україні; долучено зразки ілюстрацій); «Виставка Ex-libris'ів в УНІКУ» (відбулася у квітні 1930 р.; в основі — збірка К. Болсуновського, згодом С. Дроздова, придбана УНІК; екслібриси експонувалися за технікою виконання); «Виставка ілюстрацій та ілюстрованих видань творів Шевченка» (влаштована Всеукраїнським історичним музеєм та УНІК); «Виставка кольорової ксилографії в Державному музеї «Изящных искусств» у Москві»¹⁰.

Про інші виставки, в організації яких вона брала безпосередню участь, зокрема «Українське малярство XVII–XX ст.» (1928), гравюр Олексія Кравченка (1930) (іл. 2), є її ґрунтовні публікації в журналі «Життя й революція»¹¹. Побіжно зазначимо, що в сучасних російських публікаціях цю першу виставку гравюр О. Кравченка, яка тоді набула значного розголосу (про неї, зокрема, писали і Ф. Ернст, який готував монографію про цього художника, і Ю. Михайлів, і

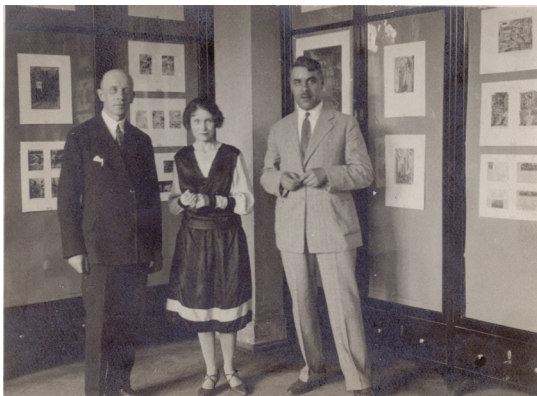
⁹ Артюхова А. К. О. Трутовський-ілюстратор // Бібліологічні вісті. 1929. № 2–3. С. 66–83. Окр. відб.: Артюхова А. К. О. Трутовський-ілюстратор = Artuchowa A. K. O. Trutowsky-illustrator / Український науковий інститут книгознавства. Київ, 1929. 22 с. Тираж 100 прим. (має власну обкладинку, свою пагінацію). Поза УНІК опубліковано: Артюхова А. К. О. Трутовський і Т. Г. Шевченко. Полтава, 1929. 8 [1] с. Пізніше опубліковано ще одну брошуру: Артюхова А. Трутовський. [Харків] : Рух, 1931. 23 с. : 18 іл. (Серія «Українське малярство»).

¹⁰ Артюхова А. Виставка гравюри й рисунку // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 173–176; Її ж. Виставка Ex-libris'ів в УНІКУ // Там само. 1930. № 3. С. 135–139; Її ж. Виставка ілюстрацій та ілюстрованих видань творів Шевченка // Там само. 1930. № 2. С. 130–133 : іл.; Її ж. Виставка кольорової ксилографії в Державному музеї «Изящных искусств» у Москві // Там само. 1930. № 1. С. 131–133; Її ж. Про посмертну виставку творів Г. Нарбути // Там само. 1926. № 3. С. 94–95 (підписано А. В.).

¹¹ Артюхова А. Кость Трутовський // Життя й революція. 1929. № 4. С. 131–144 : іл.; Її ж. Виставка гравюр О. І. Кравченка // Там само. 1930. № 8–9. С. 133–142.

А. Артюхова), навіть не згадано; ба більше, він представлений суто як російський художник. Але лист О. Кравченка до Ф. Ернста, оприлюднений С. Білоконем, демонструє інше: «Я причисляю себя к украинским граверам, т. к. мои предки родом из Конотопского уезда, бежавшие от крепостного права на свободные земли в степь, за Волгу (г. Покровск, ранее село Покровское Самарск. губ.). Все мои родные говорят на украинском языке, конечно, испорченном долгим окружением русского языка»¹².

Варто зазначити, що в публікаціях прізвище нашої героїні подає в різних варіантах: А. Артюхова-Іванова (чи просто Артюхова) та Іванова-Артюхова, причому так було і за її життя. Щодо прізвища не все зрозуміло: її сестру, що проживала в Москві, звали Тамара Володимирівна Орлова, або Орлова-Брокман [6, с. 16, 29]. Відомо, що Артюхова-Іванова була авторкою спільного екслібриса родини С. і Т. Брокман (і авторкою екслібриса О. Оглобліна, а також

Лл. 2. Ф. Ернст, А. Артюхова й О. Кравченко на виставці гравюр О. Кравченка у ВІМ. 1930 р.

ще кількох екслібрисів). Зрозуміло, що Брокман — це прізвище чоловіка сестри. А прізвище сестри — Орлова? Чоловіком Аделаїди Володимирівни, за твердженням С. Білоконя в низці його публікацій, був Сергій Григорович Титаренко, головний редактор видавництва «Книгоспілка», арештований 1929 р. у зв'язку зі справою СБУ, висланий до Воронежа. Дивно, але в щоденнику А. Артюхової кінця 1930-го — початку 1931 р., який додано до кримінальної справи після її арешту як «вещ. док.»¹³, про Сергія Титаренка немає

¹² Білокін С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка // Сергій Білокін (Київ). Персональний сайт історика України. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> (дата звернення 14.01.2023).

¹³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. 86 арк.

ані слова, хоча щоденник, як бачимо, розпочато в рік процесу СВУ і містить він записи про іншого ув'язненого — ученого секретаря Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) М. М. Іванченка. А в указаній архівно-кримінальній справі Артюхової є лише одне питання слідчого про чоловіка арештованої — справді Титаренка, але не Сергія Григоровича, а Григорія Івановича, який у Катеринославі 1912 р., за її свідченням¹⁴, належав до партії есерів, у першу імперіалістичну війну співчував меншовикам-інтернаціоналістам, а в 1917 р. поділяв погляди анархістів.

Виникають закономірні питання: яке від народження було прізвище героїні нашої розповіді (яке прізвище було в її батька); як все-таки правильно — Артюхова-Іванова чи Іванова-Артюхова? Хто такий Григорій Іванович Титаренко і чому вона про нього навіть не згадує в щоденнику? До речі, у квартирі А. Артюхової на вул. І. Франка, 26, кв. 10, часто збиралися на вечірки київські музейники, науковці, письменники; тут відбулося кілька засідань Українського бібліологічного товариства, але ніякого чоловіка господині дому на цих засіданнях не було.

Наприклад, на «позачерговому зібранні друзів і членів бібліологічного товариства» 2 лютого 1929 р. о 9 год. вечора, як свідчить ксилографічний відбиток «Безпорядку денного» роботи художника В. Касіяна, була доповідь Ф. Ернста «Художнє оздоблення вітрин “Сорабокпу” та вплив сучасних мистецьких течій на сукню господині дому А. В. Артюхової»¹⁵. Так проводило вечори й розважалося поважне київське товариство. Цікаві й інші теми промов того самого вечора: «2. М. М. Іванченко: Привітання від імені УБТ Н. О. Ремізової з приводу збільшення її родини. 3. М. К. Зеров: Привітання О. М. Пивоварової з приводу відмовлення їй в подорожі за кордон. III. Поточні справи: Вірші, промови та вітання представників різних мистецьких та літературних угруповань м. Києва. Розмови з приводу й “без приводу”. Спогади про минуле й мрії на майбутнє»¹⁶. Отже, щодо чоловіка — питання залишається відкритим.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. 86 арк. Арк. 16.

¹⁵ Запрошення на позачергове засідання УБТ // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 33. Архів С. І. Маслової. Од. зб. 3327.

¹⁶ Там само.

У щоденнику переважно записи про її теплі дружні почуття до Миколи Миколайовича Іванченка (Аделаїда Володимирівна наводить його слова — «красива дружба», а сама 08.01.1931 формулює: «наша дружба с Н. Н. была необыкновенной — ни увлечения, ни материальной заинтересованности»). Є тут ще трохи й про взаємини авторки з якимись Борисом і Володею, ці стосунки її начебто глибоко не зачіпали. Але смерть Бориса, вірогідно того самого, арешт Іванченка дуже підкосили її. Цитата зі щоденника за 29.03.1931: «Этот год оборвал мою молодость. От дружбы к “патрону” (не зовсім зрозуміло, про кого йдеться — про Ф. Ернста чи М. Іванченка. — Г. К.), еще недавно очень близкому для меня человеку, ничего не осталось, ее оборвала его нечуткость и трусость. Любовь к Володе, наполнявшая последние 5–6 лет, как-то сразу пропала, вместе со смертью Б. А. Дружба к Н. Н. ... от нечего делать. Был интерес к книгам, гравюрам, ex-libris’ам. “Ксилографическая” дружба»¹⁷.

Проте контекст щоденника об’єктивно свідчить про інше: була щонайменше прихильність, симпатія. Микола Миколайович Іванченко був старшим за Аделаїду Артюхову на 19 років, до революції навчався у Франції, потім на історико-філологічному факультеті Московського університету, кілька разів його заарештовували за участь у революційних гуртках, тобто мав досвід ув’язнень; закінчив Петербурзький університет; після смерті першої дружини від тифу залишився сам із двома синами; одружився з лікаркою Ольгою Володимирівною Янітською, старшою за нього на 7 років, яка фігурує в щоденнику А. Артюхової під криптонімом О. В. Із 1921 р. працював у ВБУ, із 1923 р. — ученим секретарем і бібліографом в УНІК; разом із Ярославом Стешенком редагував журнал УНІК «Бібліологічні вісті», де публікував і свої статті та інформації; із 1928 р. — знов у ВБУ, працював ученим секретарем (іл. 3). Інтелігентна, високоосвічена, тиха, розумна, красива людина, із ним було цікаво юній Аделаїді, вона часто прибігала до бібліотеки саме до нього. До речі, вони спілкувались українською мовою: «С Ф. Л. [Ернстом] не умею говорить по-украински, с Н. Н. [Іванченком] — по-русски. Дело привычки»¹⁸.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Запис за 29.03.1931.

¹⁸ Там само. Запис за 23.01.1931.

Далі спробуємо передати події, а швидше ставлення до них авторки, за записами в щоденнику Аделаїди Володимирівни (для зручності розуміння контексту вказуємо дати записів), хоч є сумніви, чи коректно це взагалі — читати й цитувати чужий щоденник. Але це важливе джерело для оцінки тієї доби, а також для розуміння нашої героїні. Будемо максимально толерантні.

Отже, 30 грудня вона «побігла купити вина й цукерок до завтрашньої вечери, а потім до ВБУ — довідатися, чи скінчився вже грип у М. М. Зустріла Яр. Ів. (Стешенка, друга Іванченка, тоді співробітника ВБУ. — Г. К.) — хіба не знаєте, що М. М. заарештований 28-го. — Все поплило перед очима. Розгубила покупки. Не пам'ятаю, як добралась додому»¹⁹. Дружина Іванченка забороняла Артюховій носити йому передачі, але та все одно намагалася це робити. Зі щоденника: «В таскании передач есть некоторая “экзотика”, и для меня, привыкшей очень ценить удобства жизни — известное воспитательное значение. Встаю часов в 5–6 (так недавно я была уверена, что раньше 10 встать нельзя). Мороз 20–30°. До 8 ч. очередь на улице. Удачно, если успеваю сдать до перерыва. Если прихожу после 6 часов утра, приходится ждать, чтобы сдать до 2–3 часов дня. После обеда, часов в 5, иду за ответом. Раз — в 11 вечера. Узнать что-нибудь точно — негде»²⁰. І додає, що улюблена тема про неї в музеї — її нерозсудливість.

Інший запис: «Нужно позаниматься в ВБУ и не могу себя заставить пойти туда. Прийти и не встретить там Н. Н. кажется чем-то невозможным. Чудесное новое здание в значительной степени его дело... Если бы я знала, что Н. Н. хоть в чем-то действительно виноват — было бы легче»²¹.

Лл. 3. Іванченко Микола Миколайович.
Фото 1924 р.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 1.

²⁰ Там само. Запис за 23.01.1931.

²¹ Там само. Запис за 10.02.1931.

У записі за 28.02.1931 вона згадує, як Іванченко «приходив пізно ввечері після ревізії, щоб розказати, що робилось під час її». Нині ми вже знаємо, що це була не просто ревізія, а цілеспрямована політика на знищення ВБУ, її фахівців. Ще 18 жовтня 1929 р. було заарештовано директора ВБУ С. Постернака, тривали складні процеси з освоєння нового будинку на вул. Володимирській, перевезення туди фондів, зокрема із розкиданих по місту приміщень і підвалів, а тут ще тенденційна ревізія зі звинуваченням у свідомому шкідництві, буржуазному націоналізмі та ін. Приблизно в той же час починалося цькування УНІК. У записі за 25.05.1931 А. Артюхова аналізує гостро критичну статтю М. Годкевича в журналі «Критика»²², що поклала початок знищення УНІК, зауважуючи: «...між іншим, серед всіх співробітників “Бібліологічних вістей” не досталося лише мені».

Вона часто розмірковувала, що відчуває Микола Миколайович у тюрмі. Наприклад, його слова «Мое життя скінчено» в записі за 08.01.1931 А. Артюхова коментує так: «Трудно представить, как чувствуют себя люди под 50 лет». Він надіслав їй телеграму (!): «Прошу вибачити», передав дві записки із проханням більше не приходити до нього, на що вона зреагувала так: «Н. Н. отказался от моей дружбы, в которой не было ничего плохого, которую сам когда-то называл красивой»²³. Це не давало їй спокою. Аделаїда не розуміла, що він боїться за неї, а не за себе. Це їй підтвердив випущений з тюрми Л. М. (так вона називає цю особу в щоденнику; розкрити криптонім не вдалося): «Н. Н. безумно боится за вас» (запис за 20.09.1931).

Ще одна тема, яку можна простежити за щоденниковими записами — ставлення до каральних органів: «Все работающие по приему почему-то мне необычайно покровительствуют. Надзиратели тоже вежливы» (21.03.1931); «Звоню Харитониевскому (слідчому. — Г. К.). Называю фамилию Н. Н., говорю, что он мой хороший знакомый» (запис за 02.05.1931). Вона сподівалася, що той, поблажливо ставлячись до молодій жінки, випустить Іванченка. Що це: наївність, упевненість у своїй жіночій чарівності чи зверхність, гордовитість? Або ж вона підписала документ про співробітництво?

²² Годкевич М. В надійних шансах // Критика. 1931. № 2. С. 109–129; № 3. С. 110–131.

²³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 57.

«Жуткое сопоставление: в ГПУ я встретила человеческое отношение» (запис за 08.09.1931).

11 вересня слідчий дозволив побачення, на якому Микола Миколайович сповістив, що підписав усе, що хотів слідчий, тобто обвинувачення. Аделаїда цього не розуміла, але намагалася зрозуміти і виправдати його поведінку (у його невинуватості вона не сумнівалася). Нотувала: «Перед арестом Н. Н. был в очень подавленном состоянии...; о слабохарактерности, неспособности к противодействию, об аресте во время гриппа, о том, что я слышала, как первое время его каждую ночь вызывали на допросы, о том, что мог со всем согласиться, чтоб их прекратить...; находил неудобным менять свои первоначальные показания» (запис за 14.09.1931). Однак 20.09.1931 вона записала: «Но чего совершенно не понимаю — это боязни допросов. Я все же не представляю, как, будучи уверенной в своей правоте, вопреки каким угодно фактам, я не сумела бы заставить кого угодно поверить мне. Для этого, конечно, нужна искренность, смелость и чувство своего достоинства. Мое заключение по делу Н. Н. — виноват в трусости, обывательской идеологии и некоторой беспринципности»²⁴. І все-таки вона поїхала до Москви шукати допомоги, щоб уникнути його заслання на 5 років, зверталася до дружини Максима Горького. Для довідки: М. Іванченка звинувачували у співучасті в контрреволюційній діяльності, пов'язаній із зарубіжними білоемігрантськими організаціями (ст. 54-11 Кримінального кодексу УРСР)²⁵: у 1923 р. він «з цікавості», як висловився на допиті, вступив до масонської ложі, яка незабаром самоліквідувалася. Надалі він інколи, на прохання колишніх членів ложі, давав незначні суми (по два карбованці) для підтримки родичів заарештованих і читав емігрантську літературу, зокрема твори М. Алданова. За це його звинуватили в участі в ЦД (Центрі дій) і РДО (Республіканському демократичному об'єднанні), про яке він дізнався лише на допиті [5, с. 490–493]. До речі, серед численних свідчень М. М. Іванченка впродовж дев'яти місяців слідства, зміні чотирьох слідчих, немає жодного слова про його знайомство з А. В. Артюховою-Івановою.

М. М. Іванченка було заслано на Далекий Схід, у Хабаровськ, потім він оселився з родиною в Чернігові, і невідомо, чи бачилися

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 60.

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64454. Т. 1. Арк. 111–238.

вони коли-небудь ще з Аделаїдою. А 1933 р. почалися переслідування й самої А. Артюхової. Її звільнили з історичного музею. Аделаїда Володимирівна подавала заяви в Народний комісаріат освіти, секцію наукових робітників, комісію партійного контролю і в комісію з чистки апарату НКО; у середині 1934 р. копії цих заяв вона подавала навіть в УНКВС ²⁶. У заявах вона доводила неправомірність її звільнення з музею та пізніше з механічного технікуму (працювала завідувачкою бібліотеки) ²⁷, але відновлена на роботі так і не була. А 3 листопада 1935 р. Аделаїду Володимирівну Артюхову-Іванову заарештували — спочатку в спільній справі з А. М. Костюченком, тодішнім директором Історичного музею. Але оскільки причетність А. Артюхової до справи А. Костюченка не було встановлено, то за її справою почали окреме провадження.

Звинувачували її, за традиційним тоді формулюванням, у причетності до контрреволюційній організації і виявленні начебто терористичних тенденцій. Доказами було те, що вона — найближча помічниця репресованого за контрреволюційну діяльність Ф. Ернста, а її квартира була місцем конспіративних зустрічей контрреволюційних елементів. Під час арешту й обшуку серед іншого було вилучено: печатку завкому ФЗУ, чисті бланки Історичного музею та інших установ, 12 одиниць націоналістичної літератури, листи «контрреволюційного змісту» за підписом «К.», лист Вишинському (вона казала на слідстві — «вигаданій особі»), список розстріляних «терористів» у справі С. Кірова 1934 р., фото «розстріляного терориста ОУН» Івана Крушельницького, ювілейну кантату на честь 30-річчя наукової діяльності Ф. Ернста, виконувану на мотив «Ще не вмерла України», та малюнок із його зображенням у вигляді козака з написом «Слава, слава Ернстену» роботи А. Артюхової, листи Ф. Ернста, етнографічні записи А. Артюхової про Дон, рукопис А. Артюхової 1921 р. «Социальный вопрос в гуситстве», її щоденник кінця 1930–1931 рр., наведене вище запрошення на зібрання до неї, біографії галицьких художників, фото офіцерів, фото невідомої з револьвером. Усе це було визнано речовими доказами в її справі.

На допиті 21.11.1931 А. Артюхова не визнала себе винною. Підтвердила знайомство з П. Филиповичем, М. Зеровим, Ф. Ернстом (слідчий, мабуть, від себе додав: «з активними українськими націо-

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 64.

²⁷ Там само. Арк. 66.

налістами»), указала, що в 1928–1929 рр. вони збирались у неї на квартирі, але про їхню контрреволюційну діяльність їй не відомо²⁸. На допиті 23 листопада — усе те саме, слідчий наполягав: на квартирі збирались активні контрреволюціонери, засуджені за контрреволюційну діяльність С. Єфремов, М. Зеров, М. Іванченко, Ф. Ернст та ін. Вона стверджувала: так, часто, лише «Єфремов у мене в квартирі ніколи не був. Велись розговори о літературі, мистецтві і ділились воспоминаннями о прошлой своей жизни. Антисоветских и националистических разговоров не было»²⁹.

Аркуші в справі А. Артюхової переплутані, зшиті непослідовно: спочатку йдуть, наприклад, постанови від грудня 1935 р. і січня 1936 р., а потім протоколи допитів за листопад 1935 р. Але, якщо розкласти все за датами, з'ясується, що Аделаїда Володимирівна перебувала в лікарні Лук'янівської в'язниці з 9 вересня до 18 листопада і з 25 до 31 грудня 1935 р.³⁰, допити в 1935 р. відбулися 21 і 23 листопада³¹, 10 грудня. Висновки лікаря від 21 грудня: арештована потерпає від неврозу серця, «занепаду харчування»; через різку загальну слабкість йти на допит і фотографуватися не може³². Варто зазначити, що А. Артюхова справді мала проблеми зі здоров'ям; у цитованому вище щоденнику вона не раз фіксувала кровотечу горлом — так бувало з нею здебільшого після стресів; про її слабкі легені є і в листах Ернста; у її щоденнику йдеться про запалення легенів восени 1931 р.

Проти неї свідчили співробітники Історичного музею Ніколаєнко Поліна Тимофіївна і Гайденко Олександр Юрійович, були й очні ставки між ними й арештанткою. Зокрема, О. Гайденко стверджував, що А. Артюхова носила ув'язненим М. Зерову й Ф. Ернсту передачі і таємно листувалася з ними. Арештовані писали на тканині і зашивали це в білизну, яку передавали А. Артюховій. Саме через свідчення О. Гайденка, який виявився колишнім секретним співробітником, справу А. Артюхової не можна було передати до суду.

Термін слідства завершувався 04.01.1936, а допитувати А. Артюхову не вдавалося через її слабкість. Тож порушили клопотання

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 16–17.

²⁹ Там само. Арк. 18.

³⁰ Там само. Арк. 9.

³¹ Там само. Арк. 16–20.

³² Там само. Арк. 8, 10.

перед ВЦВК СРСР (!) про продовження слідства і тримання арештованої під вартою спочатку до 20.01.1936³³, згодом терміни ще продовжували. У січні 1936 р. вона ще кілька разів давала свідчення, зокрема 2 січня 1936 р.: біографії галицьких художників отримала у видавництві «Мистецтво», щоб робити альбом українських художників³⁴. 4 січня 1936 р.: «Этнографические записи о Доне» містять чимало контрреволюційних положень — так, є буржуазні методологічні установки, але ця праця написана 1925 р., коли «я в этих вопросах была слаба»³⁵. 5 січня 1936 р.: чи була знайома з розстріляним Іваном Крушельницьким? Так, зустрічалась у Харківському інституті історії матеріальної культури, розмовляли тільки про мистецтво. Список розстріляних терористів склала, щоб перевірити у квітні 1935 р. бібліотеку технікуму, де тоді працювала, чи в книжках немає статей або передмов цих терористів. Знайомих серед них немає³⁶. 10 січня 1936 р.: антирадянського листування ні з ким не вела. Фіктивну довідку про роботу в Москві 1932 р. для виїзду з України безкоштовно зробила сестра³⁷. 13 січня 1936 р.: промови анархістів належали чоловіку. Книжки Ф. Ернста дарував сам автор³⁸. На допиті 17 січня 1936 р. А. Артюхова розповіла, що передала кілька передач і надсилала листівки поштою арештованому М. Іванченку, мала з ним побачення. Зверталася до дружини письменника Максима Горького, щоб вона посприяла в пом'якшенні М. Іванченку покарання: заміні концтабору вільною висилкою. Ю. Меженка³⁹ знала про Інституту книгознавства, від нього отримала не більше двох листів, підтримувала з ним тільки ділові стосунки⁴⁰. До справи долучено довідку про осіб, які фігурували в справі А. Артюхової: С. Єфремова, А. Крушельницького, М. Зерова, Я. Струхманчука, М. Іванченка, Ф. Ернста, А. Лебеда — усі засуджені. Варто наголосити, що у

³³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 12.

³⁴ Там само. Арк. 24.

³⁵ Там само. Арк. 26.

³⁶ Там само. Арк. 27–28.

³⁷ Там само. Арк. 31.

³⁸ Там само. Арк. 37.

³⁹ Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) — директор Українського наукового інституту книгознавства в 1922–1931 рр.

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 61–62.

свідченнях Аделаїди Володимирівни немає жодного наклепу проти бодай когось зі знайомих. І якщо в протоколі трапляються фрази на кшталт «открыто выявил свою контрреволюционную националистическую физиономию»⁴¹, то не відомо, чи формулювала так А. Артюхова, чи це написав слідчий.

Початок обвинувального висновку від 17.01.1936 такий: «В СПО УГБ НКВД УССР поступили сведения о том, что гр. Артюхова-Иванова Аделаида Владимировна, работая зав. библиотекой Механического техникума, связана с контрреволюционным подпольем и проводит активную контрреволюционную деятельность. На основании этих материалов Артюхова была арестована»⁴². Нижче: «1) Была связана с руководящими лицами украинского контрреволюционного подполья, а ее квартира служила местом сбора указанных контрреволюционных элементов. 2) Вела тайную переписку с находящимися под арестом контрреволюционерами. 3) Склоняла к ведению подрывной контрреволюционной работы внутри КП(б)У гр. Николаенко, с которой вела контрреволюционные националистические беседы. Обвиняемая Артюхова виновной себя признала частично»⁴³. І хоча зафіксовано, що слідством зібрано недостатньо матеріалів, але все ж начебто доведено соціальну небезпеку Артюхової-Іванової і запропоновано передати справу на розгляд особливої наради (ОСО) при НКВС СРСР із клопотанням застосувати до обвинуваченої заслання у віддалені місця СРСР терміном на 5 років⁴⁴. 9 березня 1936 р. на засіданні ОСО було ухвалено: за контрреволюційну діяльність ув'язнити Артюхову-Іванову у виправно-трудоий табір терміном на 3 роки⁴⁵, а 14 березня наказано направити її з першим етапом у Маріїнськ у розпорядження начальника розподільчого відділення Сиблагу⁴⁶. Дату направлення необхідно було підтвердити до 15.04.1936, але такої довідки в справі немає.

Подальша доля А. Артюхової за документами невідома. Але якщо зважати на її слабкий фізичний і, безперечно, тяжкий морально-психологічний стан, то навряд чи вона могла хоча б дістатися

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 1. Арк. 21–22.

⁴² Там само. Арк. 66.

⁴³ Там само. Арк. 67–68.

⁴⁴ Там само. Арк. 69.

⁴⁵ Там само. Арк. 73.

⁴⁶ Там само. Арк. 75.

до Сиблагу. Тому на монументі «Художники — жертви репресій», спорудженому в Києві біля Академії мистецтв, дата смерті Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової (1936 рік) видається цілком реальною, тим паче, що пошуки різними дослідниками інформації про її подальшу долю були невдалими. На час заслання їй ішов лише 34-й рік.

Завершити розповідь про А. В. Артюхову-Іванову хочеться її ж словами: «Не бояться життя, не втрачають почуття незалежності, свободи і гідності в будь-якому положенні, знають по-справжньому горе і радість — в цьому, мабуть, сенс людського існування. Тому в своїх випадках я не розповідаю»⁴⁷.

27 липня 1989 р. перший заступник прокурора УРСР М. Потебенько підписав висновок реабілітації в справі Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової, де серед іншого зазначено: обвинувачення засновано на оперативних даних, доказів проведення Артюховою контрреволюційної діяльності в матеріалах справи немає⁴⁸.

Висновки. Представлений матеріал відкриває ще одну сторінку в історії нашої культури, вітчизняного книгознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства і, водночас, подає комплексно джерела для відтворення й розуміння біографії назавжди молодої талановитої діячки Аделаїди Володимирівни Артюхової-Іванової з когорти українського Розстріляного відродження. Дослідження її наукового здобутку та її біографії варто продовжити.

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження. Т. 2. Дрогобич : Коло, 2013. 1066 с.
2. Білокінь С. І. «Музей України. Збірка П. Потоцького» : доба, середовище, загибель / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Київське наук. т-во ім. Петра Могили. Київ, 2002. 250 с.
3. Білокінь С. І., Ханко В. М. Іванова-Артюхова Аделаїда Володимирівна // Енциклопедія сучасної України. Т. 11. Київ, 2011. С. 117.
4. Ковальчук Г. І. До історії Українського бібліологічного товариства // Київський альманах бібліофіла – 2017. Київ : Особистості, 2017. С. 322–335.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. № 64684 ф. п. Т. 2. Щоденник А. В. Артюхової-Іванової. Арк. 56.

⁴⁸ Там само. Т. 1. Арк. 79.

5. Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / наук. ред. В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2015. 684, [4] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002185>
6. Принь О. В. «Дійте з Божою поміччю на користь Україні»: невідомі листи Федора Ернста до Аделаїди Артюхової (1927–1929) // Сумський історико-архівний журнал. 2020. № XXXV. С. 12–30. <http://doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.12>
7. Січка М. Л. Підготовка молодих мистецтвознавців у гуртку «Studio» в 1920–1930 рр. // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір : матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 травня 2015 р.). Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 48–58.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (2013). *Masovyj teror yak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR (1917-1941 rr.) [The mass terror as a means of government administration in USSR (1917-1941)]* (Vol. 2). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
2. Bilokin, S. I. (2002). "Muzei Ukrainy. Zbirka P. Pototskoho": Doba, seredovyshe, zahybel ["The Museum of Ukraine. The Collection of P. Pototsky": Epoque, environment, loss]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Bilokin, S. I., & Khanko, V. M. (2011). Ivanova-Artiukhova Adelaida Volodymyrivna [Ivanova-Artiukhova Adelaida Volodymyrivna]. In *Entsyklopedia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]* (Vol. 11, p. 117). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Kovalchuk, H. I. (2017). Do istorii Ukrainskoho bibliolohichnoho tovarystva [To the History of Ukrainian Bibliologic Association]. In *Kyivskyj almanakh bibliofila – 2017 [Kyiv almanac of bibliophile – 2017]* (pp. 322-335). Kyiv, Ukraine: Osobystosti. [In Ukrainian].
5. Kovalchuk, H. I. (2015). *Ukrainskyi naukovyi instytut knyhoznavstva (1922-1936) [Ukrainian Scientific Institute of Book Science (1922-1936)]*. Kyiv, Ukraine: Akadempriodyka. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002185> [In Ukrainian].
6. Pryn, O. V. (2020). "Diite z Bozhoiu pomichchiu na koryst Ukraini": Nevidomi lysty Fedora Ernsta do Adelaidy Artiukhovoї (1927-1929) ["With God's help, act in favor of Ukraine": Unknown letters of Fedir Ernst to Adelaida Artiukhova (1927-1929)]. *Sumy Historical and Archival Journal*, 35, 12-30. <http://doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.12> [In Ukrainian].

7. Sichka, M. L. (2015, May). Pidhotovka molodykh mystetstvoznavtsiv u hurtku "Studio" v 1920-1930 rr. [Young art historians training in the group "Studio" in 1920-1930s]. In *Kyiv i kyiany u sotsiokulturnomu prostori 19-21 stolit: Yevropeyskyi tsyvilizatsiynyi vymir [Kyiv and Kyivans in sociocultural area of the 19th-21st centuries: European civilizational dimension]. Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 48-58). Kyiv, Ukraine: Borys Grinchenko Kyiv University [In Ukrainian].

Рукопис одержано 13.02.2023

Halyna KOVALCHUK, D.Sc. (History), Professor, Director of the Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

"I don't blame myself for being odd": About Kyiv art critic and museum worker A. V. Artiukhova-Ivanova.

The aim of the work is, in the context of an issue of the humanization of the past, to discuss an outstanding person, a talented art critic, and a Kyiv museum worker from the second half of the 1920s and the beginning of the 1930s, Adelaida Volodymyrivna Artiukhova-Ivanova. *The research methodology* is based on principles of scientific objectivity, systematicity, and historicism. Also, we used general historical methods, such as bibliographical, problem-thematic, and bibliographic heuristics. *The scientific novelty* lies in the fact that this is the first complex investigation of the biography and artistic achievements of A. Artiukhova made within the bounds of one article. Backed by F. L. Ernst's diary "Art Museum", we specified the types of work that A. Artiukhova-Ivanova conducted in the All-Ukrainian Historical Museum named after T. Shevchenko (now – the National Art Museum of Ukraine). The main publications of A. Artiukhova-Ivanova are revised. On the basis of A. Artiukhova's diary from the end of 1930 to the beginning of 1931, we introduce to the scientific circulation information about her attempts to support Public Library of Ukraine scientific secretary M. Ivanchenko and their friendship before the arrest. On the basis of the archival investigative file of 1935-1936 on Artiukhova, the peculiarities of her arrest and accusation were revealed. *Conclusions.* The article proposes to correct the mistakes in the bibliographic data on Adelaida Volodymyrivna Artiukhova-Ivanova, for instance, the date of her birth and information on Sergii Hryhorovych Tytarenko, her husband. At the same time, the biographic issues, which were unresolved yet, were settled: what was her maiden name; who was her husband and what happened to him; and, what is most important, what is the date of A. Artiukhova-Ivanova's death. Our investigation enabled us to collect a bibliography of her publications, including her main articles, published

in editions of the Ukrainian Scientific Institute of Book Science. Her work with the Ukrainian Bibliological Association is also presented. The notes from the diary helped us to reveal the personal life of A. Artiukhova-Ivanova as well as the picture of social life in Kyiv in the 1930s, for instance, the experience of passing packages to prisoners. The investigation convincingly proves the groundlessness and unfairness of A. Artiukhova-Ivanova's accusation of counterrevolutionary actions. A new page in the history of Ukrainian book science, art criticism, and biography was written.

Key words: A. Artiukhova-Ivanova, T. Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum, F. Ernst, "Bibliolohichni visti", illustrators of Gogol, K. Trutovsky, M. Ivanchenko.

Валентина Миколаївна КОРПУСОВА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-5601-3677>
VMKorpusova@gmail.com

СТОРИНКИ (АВТО)БІОГРАФІЇ ВІКТОРА ПЕТРОВА (ДОМОНТОВИЧА) ПІД КУТОМ ЗОРУ АВТОРСЬКОГО ТЕКСТУ ПРО ПОСПОЛИТЕ БАРОКО

Мета розвідки — дослідити кризь призму (авто)біографії видатного українського мислителя, письменника, доктора філологічних наук, професора В. П. Петрова (Домонтовича) (1894–1969) наратив «посполите бароко», який він залучив у художній твір «Болотяна Лукроза» відповідно до авторського задуму; визначити вплив посполитого бароко на автора. **Методологія** дослідження ґрунтується на історіософській концепції В. П. Петрова (Домонтовича). **Наукова новизна** полягає в тлумаченні через призму (авто)біографії В. Петрова збереження традицій Гетьманщини у повсякденному житті селян Баришівки та інших сіл у 1921–1923 рр. як його науково-культурологічного відкриття, названого письменником «посполите бароко». Досліджено науковий текст про посполите бароко на перетині різних гуманітарних дисциплін. Доведено, що це явище є неодмінним складником бароко, що містить створену В. Петровим комбінацію матеріального, соціально-економічного виміру нижчих верств українського суспільства — посполитого козацтва, та культурно-мистецького виміру верхніх верств — козацької старшини і вищого духовенства. Показано вплив посполитого бароко на автора. **Висновки.** Наратив «посполите бароко» розглядається як культурологічний текст. Наукове відкриття В. П. Петровим посполитого бароко відображає особливості його особистості: аналітичний розум, наукову спостережливість, інтелект та системне мислення. Це явище поглиблює сучасні уявлення про зміст бароко. Живий приклад посполитого бароко, представлений селянами Баришівки в період із 1920 до 1923 р., позитивно вплинув на життя і творчість ученого, на його неймовірну працездат-

ність та наукове прагнення синтезу. Вплив посполитого бароко стимулював В. П. Петрова (Домонтовича) до створення великого інтелектуального доробку, що, як і його біографію, досі недостатньо досліджено.

Ключові слова: Віктор Платонович Петров, В. Домонтович, бароко, посполите бароко, Болотяна Лукроза, інтелектуальна / наукова (авто)біографія, Гетьманщина.

Віктор Платонович Петров (Домонтович) (1894–1969) – український мислитель, учений, письменник, професор, доктор філологічних наук, залишив багатогранну (авто)біографічну й інтелектуальну спадщину, яка дотепер не осягнута й вивчена лише фрагментарно [4, с. 22; 5]. Дається взнаки розпорошеність великого масиву творів, матеріалів, документів В. П. Петрова (Домонтовича) по різних архівах України, РФ, Польщі, Німеччини, США [4, с. 22]. Окрім того, його матеріали в архівах органів держбезпеки України та РФ досі зберігаються під грифом «таємно». Але основна причина того, що інтелектуальна спадщина діяча досі не осягнута, полягає в тому, що багато його думок випереджали час, у специфіці авторського почерку, у його історіософській концепції.

Серед інтелектуального доробку В. П. Петрова (Домонтовича) майже недослідженим залишається його наукове відкриття посполитого бароко. Досліджуючи це явище крізь призму (авто)біографії В. П. Петрова (Домонтовича), маємо розв'язати такі завдання: окреслити обставини і час відкриття посполитого бароко; визначити специфічні риси авторського почерку, що дають змогу осягнути концепт «посполите бароко» та його втілення в (авто)біографічному творі «Болотяна Лукроза»; розкрити зміст цього явища, з'ясувати вплив посполитого бароко на автора.

Зауважимо, що наратив «посполите бароко», який запропонував В. Петров у 1946 р., відповідає сучасному науковому напрямку культурології. Цей аспект його спадщини найменш вивчений, а початок його дослідження пов'язаний з активним студіюванням інтелектуального доробку В. П. Петрова (Домонтовича) в ХХІ ст. Першу спробу осмислити філософію вченого зробив С. Руденко в 2003 р. на конференції «В. П. Петров (Домонтович, Бер) – видатний мислитель, письменник, учений», організованій кафедрою української філософії філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Згодом він показав значення історіософської концепції В. П. Петрова (Домонтовича) для формування сучасної на-

укової філософської думки в Україні [14; 15]. Даниною визнання культурологічних і історіософських студій В. Петрова (Домонтовича) з нагоди 110-ї річниці його народження стала перша публікація тематичної збірки його текстів, опублікована як окремий розділ під назвою «Спадщина» в журналі «Студії мистецтвознавчі» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України 2005 р. [16, с. 73–122]. У збірці вміщені уривки таких наукових і художніх творів: «Засади поезики (від “Ars poetica” Є. Маланюка до “Ars poetica” доби розкладеного атома)», «Екскурси в мистецтво», «Історіософічні етюди», «Доктор Серафікус», «Мої великодні (Із записок мандрівника)», «Передвеликоднє (Весна 1947 року)», «Болотяна Лукроза» (ідею публікації запропонувала В. Корпусова, а матеріали дібрав і впорядкував Р. Забашта).

Широке використання культурологічних контекстів в інтелектуальній прозі В. Домонтовича дослідила 2008 р. Світлана Білокінь на прикладі роману «Доктор Серафікус» [3, с. 242–247]. Авторка доводить, що насиченість історичними паралелями та мистецькими порівняннями з різними епохами, стилями, літературними, музичними творами й творами живопису виконує певну функцію відображення культурних реалій часу, зображених у романі. Проблеми бароко у творчості В. П. Петрова (Домонтовича), переважно крізь тему Сковороди, присвячено багато студій. Серед них розвідка Н. Пелешенко, у якій вона акцентує увагу на дослідженні В. Петровим теми Сковороди та розглядає поняття бароко в загальноприйнятій парадигмі [9]. Авторка торкається питання сприйняття культури бароко молодими київськими інтелектуалами 1910-х років, про що згадує В. Домонтович у творі «Болотяна Лукроза». Але вона не звернула уваги на наратив «посполите бароко», вписаний у цей твір. В. Брюховецький теж не звернув увагу на концепт «посполите бароко» у своїх студюваннях барокової теми в працях В. Петрова. Він сфокусувався на дослідженні ним постаті Сковороди, акцентував на бароковій мові творів Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя [4, с. 57–66]. У численних дослідженнях, що присвячені неокласикам у Баришівці, наратив «посполите бароко» також залишається непоміченим. Ігнорування цього явища призводить передовсім до збіднення, недооцінки суті бароко в розумінні В. Петрова. До наративу «посполитого бароко» у його творі «Болотяна Лукроза» в загальних рисах звернувся В. Андреев,

досліджуючи інтелектуальну біографію вченого [2, с. 28–29]. Не враховуючи історіософію В. Петрова як методологію контенту «посполитого бароко», В. Андреев вважає перебування вченого в Баришівці своєрідною довготривалою етнографічно-історичною експедицією, подорожжю в часі. Цей дослідник інтерпретує посполите бароко як етнографічно-історичне реліктове явище, що збереглося в «оазах», та протиставляє його бароковому стилю духовної української культури, так званому українському, або козацькому бароко часів Гетьманщини. В. Андреев зауважує, що В. Петров значно ширше тлумачить поняття «українське бароко». Терміном «посполите бароко» він окреслював не як певний стиль архітектури, живопису, літератури або музики (українське, або козацьке бароко), а як спосіб життя, особливості світосприйняття, світогляду українських козаків-ремісників XVII ст., котрі збереглися в таких «оазах», як Баришівка, до 20-х років XX ст.

Пропонуємо свою версію інтерпретації поняття «посполитого бароко» крізь призму (авто)біографії В. П. Петрова. Насамперед варто звернутися до деяких аспектів системного мислення вченого, завдяки яким постало його уявлення про посполите бароко. Ідеться про його прагнення до синтезу, випереджання часу. Не без підстав Ю. Шевельов (Шерех) характеризував В. Петрова як «прообраз науковця майбутнього»¹. У створенні тексту «посполитого бароко» важливу роль відіграла парадоксальність багатьох думок ученого, які різко відрізнялися від загальноприйнятих поглядів. Невипадково М. Зеров назвав В. Петрова «Доктором Парадоксом» [17, с. 149], а інтелектуали еміграційної української спільноти в американській зоні окупації Німеччини в 1940-х роках акцентували на багатстві думок діяча і його неохочості їх пояснювати, називаючи його «Менталітетом» [17, с. 55]. Усе це відобразилося на науковому наративі «посполитого бароко», який В. П. Петров (Домонтович) вписав в (авто)біографічний текст «Болотяна Люкроза. З приводу “Спогадів про неоклясиків” Юрія Клена. “Звено”, ч. 2, 3–4, 1946»². Варто наголосити, що твір має підзаголовок, який у перевиданні «Болотя-

¹ Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Поза книжками і з книжок. Київ : Час, 1998. С. 18.

² Домонтович В. Болотяна Люкроза. З приводу «Спогадів про неоклясиків» Юрія Клена. «Звено», ч. 2, 3–4, 1946 // Рідне слово (Мюнхен-Фрайман). 1946. Ч. 9–10. С. 40–50.

ної Лукрози» в Україні 1992 р. та 2000 р. не було зазначено³. Таке скорочення назви твору зменшує її важливість і не враховує такого аспекту творчості В. П. Петрова (Домонтовича), як його швидка реакція на теми та проблеми, що їх порушували інші автори. Один із прикладів — публікація в тому ж 1946 р. розвідки щодо філософської статті Нормана Казнса про «несучасність сучасної людини», у якій В. Петров (В. Бер) розширює цю тему до свого історіософського розуміння епох в історії людства [13, с. 810–824].

Зазначимо, що для розуміння наукового тексту «посполите бароко» ми обмежимося розглядом лише деяких рис авторського почерку, оскільки повний їх аналіз не є метою цього дослідження. Однією з таких рис є те, що В. П. Петров (Домонтович) як учений європейського рівня поєднував науковий текст із художньо-літературним, а також здійснював зворотний прийом, як це робили деякі інтелектуали, наприклад Ф. Ніцше. Український учений вважав такий підхід до творчості ознакою нової доби ХХ ст. на противагу ХІХ ст.⁴. Вивчаючи творчість В. Петрова (Домонтовича), В. Брюховецький зауважив, що його проза часто посідає проміжне місце між дослідженням і художнім твором. «В літературні твори В. Петров нерідко вставляє не тільки динамічні есеїстичні вкраплення, але й, по суті, наукові міні-трактати. А в його наукових дослідженнях раптом ви-

³ Вважаємо, що, передруковуючи твори, треба дотримуватися першоджерела: повністю подавати назву твору, а якщо необхідно, указувати на зміну орфографії (наприклад, «Люкроза» змінено на «Лукроза»). Інші правки без згоди автора призводять до їх накопичування в подальших передруках, а це так само призводить до плутанини. Наведемо приклади. В альманасі «Хроніка-2000» (Київ : Довіра, 1992. Вип. 2. С. 102–116) у перевиданні «Болотяної Лукрози» немає підзаголовка, хоч є посилання на передрук твору з журналу «Рідне слово» (1946. Ч. 9–10). У літературно-художньому виданні «Дівчини з ведмедиком» (В. Домонтович. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза / передм. В. Агеевої. Київ : Критика, 2000) твір «Болотяна Лукроза» опубліковано за нью-йоркським виданням: Домонтович В. Проза. Три томи / упоряд. Ю. Шевельов. Нью-Йорк : Сучасність, 1988. У київському виданні 2000 р. під однією назвою «Болотяна Лукроза» із додаванням цифри I та II опубліковано різні твори: «Болотяна Лукроза I» — це твір, який уперше надруковано в «Календарі-альманасу» (Авгсбург-Мюнхен, 1948), з назвою «Університетські роки», а «Болотяна Лукроза II» є твором «Болотяна Лукроза. З приводу “Спогадів про неоклясики” Юрія Клена. “Звено”, ч. 2, 3–4, 1946».

⁴ Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Поза книжками і з книжок. Київ : Час, 1998. С. 23.

ринають свіжі художні образи» [4, с. 53–55]. Додомо, що до таких міні-трактатів належить текст про голод у Києві 1920 р., уписаний у твір «Болотяна Лукроза», про що йдеться далі. Ще однією рисою авторського почерку В. П. Петрова, яку він застосовував у наукових студіях і яка простежується в його творах протягом усього життя, було використання різних наук, щоб розв'язати одну конкретну проблему. Це впливало з його мислення проблемами, а не науками, із прагнення до синтезу⁵. Однією з таких проблем була проблема етногенезу, для розв'язання якої вчений виокремлював нову науку — етногенетику. Він визначав методологією цієї науки як етнософію, яка є складником історіософії. Розв'язання проблеми етногенезу вчений здійснював у міждисциплінарному науковому просторі, залучаючи історіософію, археологію, мовознавство, фольклористику, епіграфіку, історію, історичну географію, етнографію, статистику, палеоекологію, палеоекономіку. Особливою рисою авторського почерку В. Петрова є наявність другого плану в його творах, який є в підтексті і літературних, і наукових праць. Про наявність другого плану в письменника говорив Ю. Шевельов (Шерех), зауважуючи: «Повісті і оповідання Домонтовича можна читати просто як літературні твори. Але ще більшу приємність матиме той, хто зможе відкрити в них другий план — план алюзій і літературних ремінісценцій»⁶. Велике значення ця риса авторського почерку набувала в контексті радянського суспільства, де вона проявлялась у наукових творах В. Петрова, зокрема в його фундаментальній монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», опублікованій 1974 р. уже після смерті автора. У цій монографії в підтексті, поміж рядками проступає його нова «історична» теорія етногенезу та методологія, яка ґрунтується на його історіософії [8, с. 17–25]. Усі ці риси авторського почерку відображені в тексті «посполитого бароко».

У цьому тексті В. Петров, використовуючи сторінки (авто)біографії та спираючись на факти, передає зоровий образ, сутність посполитого бароко, а також умови, місце і час, за яких він побачив це явище своїми очима. У наративі про посполите бароко вчений

⁵ Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Поза книжками і з книжок. Київ : Час, 1998. С. 117, 123.

⁶ Шерех Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози // Поза книжками і з книжок. Київ : Час, 1998. С. 100.

обрав Баришівку як особливе місце, пов'язане з його (авто)біографією. Він пояснює свій вибір значенням цього містечка, яке стало початковим етапом формування групи неокласиків, до якої він також належав [6, с. 299], згадує й інші села, схожі на Баришівку. У цьому контексті поширення явища «посполитого бароко», описаного в «Болотяній Лукрозі», виходить за межі Баришівки й нагадує поширення гайдамаччини, про яку Тарас Шевченко писав у поемі «Гайдамаки». В. Петров, оцінюючи її значення, зазначив, що «це твір не епізодичного обсягу, а обсягу, де дана окрема подія, описана в поемі, переступає межі поодинокого і замкненого в собі факту» [10, с. 727].

Баришівка не залишилася поза увагою й інших неокласиків, які тут вчителювали. Про неї писали Юрій Клен, Микола Зеров, але їхнє сприйняття містечка відрізнялося від рецепції В. Петрова (Домонтовича). У своїх спогадах він наводив їхні думки і додавав, що до них потрібний коментар, продовжуючи розгортати свою тему «посполитого бароко».

Зазначимо, що термін «посполите бароко» — це неологізм, створений В. Петровим, що містить компонент «бароко» в загальноприйнятому значенні⁷. Учений коротко описав повернення баро-

⁷ Бароко нині вважають одним із культурно-мистецьких стилів середини XVI — першої половини XVIII ст. Зародившись в італійській та інших романських культурах, цей стиль вплинув на мистецтво Англії, Німеччини, Чехії, Польщі та ін. В епоху доби Просвітництва бароко охопило всі сфери духовної культури: архітектуру, музику, образотворче й декоративно-ужиткове, сакральне, садово-паркове мистецтво, літературу, театр. Бароко як ланка загальноєвропейської культури в XVII ст. досягло України переважно через Річ Посполиту і розвивалося тут до середини XVIII ст. Особливості стилю бароко проявилися в складності, динамічності композиції мистецьких творів, їх вибагливості, ошатності, підкресленій урочистості, пишноті, величі, декоративності, парадності, експресивності. Бароковій культурі були притаманні синтез мистецтв, розвиток різних видів і жанрів творчості. Нині існує поняття про добу бароко, людям якої притаманний бароковий стиль життя з їх світоглядом, світосприйняттям, ідеями, певними заняттями, розвагами, модою. В Україні бароко набуло загальноєвропейського барокового культурного досвіду, водночас зберігаючи українські культурні традиції. Якщо соціальним підґрунтям, носієм стилю бароко в Західній Європі була аристократична культура, то в Україні це була культура козацької старшини і вищого духовенства. Крім того, існувало «народне українське», «козацьке» бароко як стиль духовно-мистецької культури. Його

ко до свідомості українських інтелігентів у 10-х роках ХХ ст. Він зазначив, коли та завдяки діяльності яких учених (лекції, наукові дослідження, доповіді) та художників кияни здобули знання про мистецтво бароко у світовій культурі, зокрема й в українській, його прояв у Києві в XVII–XVIII ст. та про застосування митцями початку ХХ ст. барокових елементів у книжковій графіці, живопису. В. Петров згадав сприйняття бароко серед студентської молоді: «До розуміння бароко ми йшли од Вельфлінового “Ренесансу і бароко”, що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову»; «Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення бароко. Том грабарівської “Історії мистецтва”, малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок “Община св. Євгенії”, Нарбутівські барочні стилізації, зроблена ним обгортка “Нашого минулого”, студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгіна, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерську і Подолу в розшуках барочних пам’яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті бароко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам’яток. Ми сприймали бароко як абстраговану форму архітектури <...> Ми звикли розглядати його з переднього фасаду. Ми вчилися бачити його в урочистій і мальовничій пишноті. Поняття про бароко пов’язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське бароко: Софія, перебудована Петром Могилою, Межигірський Спас, Мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ “українського барока” полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми ігнорували те, що не було “чистою формою» [6, с. 292–293]. Молоді інтелектуали уявляли «чисту форму» бароко як те, що проступає лише в архітектурі. Словосполучення «українське бароко», використане В. Петровим, стосувалося культури бароко, що існувала в Україні і мала свою специфіку, а не сучасного тлумачення «українського козацького бароко» як прояву духовно-мистецького стилю козацької культури.

носіями були козакі, причому не тільки козацька старшина й духовенство, а й нижчі верстви суспільства. Вони були творцями козацьких дум, козацьких пісень, козацьких танців, козацьких літописів, художнього гаптування, козацьких ікон, різьблених дерев’яних позолочених іконостасів. Наголосимо, що «народне українське», «козацьке» бароко як стиль духовно-мистецької культури в 20-ті роки ХХ ст. ще не було визначено.

Ентузіазм інтелектуалів щодо української архітектури бароко був припинений під час складних років визвольної боротьби України. Після перемоги більшовиків настали жахливі часи штучно створеного смертельного голоду, про який В. П. Петров знав із власного досвіду. Він згадує страшні ситуації, які пережив у різні часи і в різних місцях: «Я знаю голод Києва 20 року, голод міста й голод українського села 33 року, голод Харкова взимку 1942 року і Ляйпціга навесні 1945-го» [6, с. 282]. Але особливу увагу автор звертає на голод у Києві в 1920–1923 рр. В. Петров пояснює, що стан вмираючого від штучно створеного голоду Києва був результатом політики більшовиків: «Місто було ізольовано й замкнене. На шляхах під Києвом стояли “заградилівки”, що їх завданням було не допустити до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів та армії і підлягали реквізиції на селі в порядку “продрозверстки”» [6, с. 282]. В. Петров описав картину того голоду, який одкривав «коштовні скарби своїх схованих таємниць». Вони, таємниці, полягали в тому, що біологічні, фізичні, психологічні почуття людей, їх ментальність парадоксально змінювалися під впливом голоду. До вмираючих від голоду живих істот, — чи то був поет В. Отроковський, який не витримав голодної катастрофічної зими 1919 р. і вмер весною того року [6, с. 270–271], чи то була собака, у якої від голоду зникло молоко і її цуценята померли, — В. Петров ставився з великим співчуттям; особливо близько до серця він сприймав загибель від голоду дітей — і людей, і тварин. Він писав: «Чи не здається вам, у загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливості, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?! Голод приносив з собою дивне й незвичне почуття легкості. <...> Тіло вже втратило свою обважнілість, земну скупість; воно визволялося від тої інертної сили тяжіння, що її одкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюргерським істинам Фальстафів. Ми повірили, що рух — це механічний процес, і йти — це перемагати опір. Насправді, все було інакше: щоб іти — ні, не йти, а линути, — зовсім не треба було торкатись землі. Людське розчинялось у світлі. Хвилі ставали рухом уперед. Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемігши земне тілесне тяжіння, здіймається над землею!.. Маячня?.. Побожна легенда? Міт? Голод розкривав нам доти незнане обличчя світу. І першим із цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим незрівнянна радість визволення від

тягаря тіла» [6, с. 285–287]. Голод у Києві, про який згадував В. Петров, за його словами, був безпрецедентний у Європі. Він порівняв свій досвід голоду з явищем, описаним у європейській літературі — у романі Ж. Роденбаха «Мертвий Брюгге», який започаткував «літературну моду на міста, що вмирають» від голоду, та в новелі Кнута Гамсуна, яку вважають класичним твором про голод у європейській літературі. Унаслідок такого порівняння В. Петров дійшов висновку, що Кнут Гамсун «ніколи не голодував. Голод ніколи не одкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муку голоду, але він не знав одного й найголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти!..» [6, с. 281–282]. У такому визначенні найголовнішого в почуттях голодуючих демонструвалося парадоксальне мислення В. Петрова, а контент описаного ним голоду можна вважати класичним твором про голод, міні-трактатом, вписаним у «Болотяну Лукрозу» [6, с. 280–287]. У ньому наведено картину вмираючого міста, пояснено причину і наслідки голоду, на фактах описано фізичний і психічний стан здоров'я мешканців — людей і тварин, різні аспекти прояву голодування, які призводять до відчуття майже містичного прояву життя. Його В. Петров порівнює з таким самим відчуттям людей доби Середньовіччя й пояснює однакову причину цього явища. Залишаючись самим собою навіть у голодному Києві, письменник дозволяв собі жартувати: «Люди, — зауважував я, — колись про себе казали: “Голодний, як собака!”. Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собак треба було б казати: “Голодний, як людина!”. Це згучало б правдивіше» [6, с. 285].

Вимушені самотужки боротися за виживання, жителі Києва, що вмирав від голоду, знаходили різні, кожен свій, спосіб виживання⁸. Одним із таких способів була втеча до сіл для вчителювання, оскільки там, на відміну від міста, було більше життя. Серед таких біженців був і В. Петров, який вчителював у Горобіївський семирічній школі Канівського повіту у 1920/1921 рр., а потім у новозаснованій гімназії в Баришівці Київського повіту в 1922/1923 рр. [1, с. 257]. Праця в селах, аналітичний розум, пильні спостереження дали йому змогу помітити нову історію сіл, у якій оживання сільського життя призвело до зміни свідомості селян, їхнього бажання мати сучасну

⁸ Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка-2000. Київ, 1993. Вип. 1–2 (3–4). С. 117–121.

кращу освіту і культуру: «Село хотіло мати свою школу й інтелігенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від міста, воно вже не задовольнялося народним учителем з освітою, щонайбільше, вчительської семінарії. Воно хотіло мати у себе на праці професорів Університету, найкращих педагогів, найталановитіших регентів і композиторів, театральні трупи, що їх постановки конкурували б з театрами великих міст» [6, с. 290–291]. В. Петров вважав, що таке бажання виникло внаслідок зміни свідомості селян у переломні 1914–1920 роки. Учений зазначив, що він спеціально не розглядає тему розвитку села, різні варіанти «спроби села ствердити себе в своїй особності», а обмежується загальними висновками: зменшення прямої та безпосередньої залежності села від міста призвело до його все більшої самодостатності та тенденції до автаркії. Село перебувало в процесі переходу від фази фрагментарності до свідомості себе як народної цілості, а в подальшому до свідомості себе як нації [6, с. 290].

Одним із сіл, де вчителював В. П. Петров, була Баришівка. Він сприймав її як велике козацьке старовинне село, де ще в 1922–1923 рр. зберігалися традиції посполитих козаків часів Гетьманщини. Це спостереження уможливило розуміння єдності в багатоманітності (*e pluribus unum*) українського бароко, що несподівано розкрилося у своєму архаїчному вияві. В. Петров розробив нову концепцію бароко, використовуючи принцип нерозривності, неподільності зв'язку між духовним і матеріальним проявом життя суспільства. За його переконанням, бароко — це стиль життя суспільства, який складається з двох частин, але утворює єдине ціле. Вхід в бароко з одного боку, «з переднього фасаду», відображав культурно-мистецький компонент стилю життя аристократії — козацької старшини і вищого духовенства. Для молодих інтелектуалів Києва її символом стала архітектура, яка, за образним визначенням ученого, була зорвовим образом «мрії, втіленої в камінь». Вхід до явища бароко «з бічного входу», «через задні двері», вів до другого його компонента, до «реальної здійсненності, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного», де воно було наповнено «суворою щоденною працею» нижчої верстви суспільства — посполитих козаків-ремесників. Цю реальність, другий компонент, учений назвав «посполитим бароко». Він згадував про своє відкриття так: «Чинбарська Баришівка, — це ж відкриті двері в бароко, в українське 17 сторіччя, в уклад побуту, що ніс усі відміни господарчих і соці-

альних традицій, які витворювались протягом століть» [6, с. 293]. Така Баришівка була, за його словами, «поворотом до старовини, втіленою в сучасність. З країни “естетичних переживань форми” ми потрапляли в країну реальної здійсненності, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного... Ми входили — краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через муровану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасаду, а з бічного входу. Ми досі знали старшинське бароко, тепер — посполите, козацько-ремісничче» [6, с. 293]. Отже, бароко, за В. Петровим, за часів Гетьманщини охоплювало не тільки культурно-мистецький духовний аспект життя аристократичної козацької старшинської верстви суспільства і вищого духовенства, а й матеріальну соціально-господарчу сферу життя нижчої верстви суспільства — посполитого козацтва. Цей компонент бароко був чинним до початку 20-х років ХХ ст. Варто зазначити, що, вживаючи термін «посполите бароко», учений свідомо обрав прикметник «посполите», а не «козацько-ремісничче», наголошуючи на екстраполяції посполитого бароко ХХ ст. до бароко часів Гетьманщини. Це наголошує зв'язок між сучасними традиціями козаків-ремісників Баришівки з традиціями козаків ХVІІ ст., які мали соціальний статус посполитих козаків, а також історичні зв'язки між Річчю Посполитою і Україною.

Отже, архаїка українського бароко як наукове відкриття В. П. Петрова виявлялася не лише в духовному житті баришівчан, про що свідчить діюча барокова церква Благовіщення, а, що головне, зберігалася в різних аспектах життя жителів Баришівки. Це було помітно в способі життя баришівчан, у їхньому статусі, побутовій культурі, у господарській діяльності окремої людини та господарчій спеціалізації села. Важливо зазначити, що В. Петров, згідно зі своєю концепцією, не пояснював барокові засади життя ні посполитих козаків часів Гетьманщини, ні баришівчан ХХ ст. Це залишилося поза рядками тексту про посполите бароко. Розуміння В. Петровим цього явища було уможливлено завдяки концепції історіософії, яка була методологією його наукових студій [8, с. 17–25; 4, с. 52]. Згідно з нею, учений розглядав культуру і мистецтво як відтворення дійсності в історичному контексті конкретної епохи відповідно до її ідеологічної системи та світогляду. За його переконанням, духовний прояв життя (культура, мистецтво) не може бути відокремленим від матеріального прояву життя, оскільки «жодне явище не існує само собою, але у взаємодії з суцільною єдністю цілого. Усе, що є,

є разом з усім. Людина, подія, процес, наукове відкриття, ліричний вірш належать цілому» [11, с. 884–893; 12, с. 929, 931]. Згідно з історіософським розумінням В. Петрова, барокові традиції баришівчан базувалися на засадах часів Гетьманщини, які полягали в контрастах та колізіях між людьми та зовнішнім світом. Принцип поєднання різних форм господарювання мешканців містечка відповідав принципу синтезу мистецтв, що був характерний для бароко. Факт того, що соціально-господарські козацькі традиції в Баришівці мають тривалу історію трьох століть, «інерцію віків», підтверджує історіософську тезу мислителя про те, що час не має творчої самодостатності [12, с. 810–824]. Це пояснює, чому в Баришівці, за згадкою В. Петрова, «ми оберталися в середовищі людей, які були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому в 17 ст. Баришівка в недоторканій чистоті зберігала всі відміни 17 віку. Відміни певне були, але вони були неістотні» [6, с. 293–294].

В. П. Петров як учений докладно описав прояв посполитого бароко на основі своїх спостережень. Він використав метод прямого опису конкретних фактів для документування відкритого ним явища «посполитого бароко». Одним із найважливіших аспектів було збереження соціального статусу мешканців села протягом трьох століть. В. П. Петров зазначив: «Мешканці Баришівки писалися козаками, — номенклатура людності на Полтавщині, успадкована од колишнього поділу на полки!» [6, с. 292] Увага вченого зосередилася й на збереженні соціально-господарчих козацьких традицій. Він помітив, що господарська організація села відображала цехову структуру: «Як барочна церква Благовіщення, так і чинбарський промисел баришівчан засвідчували, що з XVII віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чинбарями, діхтяривці — гончарями. Розчленування промислів відповідало особності окремих сіл» [6, с. 292]. Учений зафіксував збереження етнографічних традицій козацької культури часів бароко в способі світосприйняття, побуті, стилі життя, що характеризувався престижною освітою, невтомною працею, обов'язком захисту Батьківщини. В. П. Петров побачив у стилі життя баришівчан, починаючи від часів Гетьманщини і до періоду їх розкуркулювання більшовиками, вікову традицію заможного життя, яка була притаманна козакам. Заможне життя здобувалося важкою наполегливою працею усієї родини, насамперед батьком, який слугував за приклад для всієї родини. Козаки воло-

діли господарськими навичками і вміли адаптуватися до несприятливих географічних умов, поєднуючи землеробство з ремісництвом різних видів.

Наявність збережених традицій XVII ст. В. Петров ілюструє за допомогою прикладу багатодітної родини Цвіркунів, у якій він квартирував і тому мав можливість зблизька спостерігати за нею. Незначні відмінності, про які йшлося, стосувалися конкретики життя молодого покоління: вибору навчального закладу для отримання престижної освіти, способу захисту батьківщини та долі молоді, пов'язаної з участю у війнах, а також у виборі художньої літератури для читання. Якщо в XVII ст. сини козаків навчалися в престижній Києво-Могилянській Академії, то сини Цвіркуна отримали іншу освіту, престижну для свого часу: «Один служив телефоністом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість риторики й філософії, він студіював диференційне числення й, замість підрясника та скуфейки, носив чорну блузу, підперезану ремнем з бляхою й літерами на ній “П.Р.У.”, і фуражку з жовтим кантом. Була війна. Скінчивши реальну школу, замість вступити до Політехніки й стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків; звідтіля на фронт, з фронту “імперіалістичної” війни на фронт “громадянської”, а тоді в еміграцію». Другий син «зазнав долі свого брата». «Старша донька — красуня — була заміжня за місцевим баришівським чинбарем, багатієм Артюхом. При батьках лишалися три хлопці й мала дівчинка, що стрибала, співала й вчила напам'ять тичининський віршик “Осінь”. Він подобався їй» [6, с. 294]. Ще одну незначну відмінність від XVII ст. в етнографічному аспекті В. Петров помітив у побудові дому Цвіркунів, який був зведений за новим зразком. Однак новий будинок не змінив давніх традицій господарів. Родина за давнім звичаєм мешкала в одній кімнаті — кухні, а в інших кімнатах вони не жили. У цих нежилих кімнатах були нафтові лампи, але на кухні родина користувалась каганцем. «Хоч дім у Цвіркунів уже не був “давньою і тісною” хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою, та під зеленими бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилась в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили соломку долі, або, коли було холодніше, вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клалися на лавці, вкриваючись кожухом» [6, с. 297]. У садибі Цвіркунів В. Петров бачить ще одну етнографічну тради-

цію збереження старого козацького ладу: «У дворі в Цвіркунів коло ганку хати росла яблуня. Під навісом стояли grindжолы з різбленою спинкою і лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди, з лагідним і великодушним спокоєм жували свою жвачку. У ті баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізиції, не коней, а волів. Частіше навіть воликів» [6, с. 296]. Життя родини Цвіркунів проходило за «віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходилася». Воно було «сутужне й ошадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею» всієї родини, насамперед її батьком. В. Петров розкриває індивідуальний образ сучасного йому козака Цвіркуна, що був живим нащадком стилізованого літературного образу козака часів Гетьманщини, якого створив Микола Гоголь у творі «Тарас Бульба». Учений порівнює їх: «Худорлявий, середнього зросту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвіркун був непоказний, але “битися з синами навкулачки”, за довільною стилізацією XVII віку у письменника (Миколи Гоголя. — В. К.), він не став би. Для цього він був надто “поважний і крутий”. Так, це сказано у поемі влучно. Я не назвав би Цвіркуна в родинній обстанові суворим “отцем фамілії”. Його родинна “крутість” була господарською крутістю, дисциплінованістю труду, що не знав перебоїв» [6, с. 295]. Цвіркун був одночасно хліборобом і ремісником: чинбарем, шевцем та продавцем свого товару. Він працював з надривом, надзвичайно наполегливо, віддаючи себе повністю цій праці. «Усю працю виконувано силами членів родини. Жадних наймитів у Цвіркунів не було. Усе робили самі. І, насамперед, батько. Цвіркун мав хоч і не багато землі, але мав. У кожнім разі, він мав її стільки, що міг упоротися з нею власними руками. Сільське господарство не було основою “економії” Цвіркунів. Густа заселеність, поліський болотяний ландшафт, бідні ґрунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим-то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні. За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходилася, Цвіркун був одночасно хлібороб і ремісник. Саме чинбар. Чинбарював. Купував шкіри і чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з’єднував з шевством. В неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар. <...> ...я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми стояв на широкому пісковатому майдані, в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через

плече і ще пара на руці» [6, с. 295–296]. У родині Цвіркунів хтось із синів мав наслідувати батька і з дитинства привчатися до праці, вивчаючи ремесло чинбарства. Вичиняти шкіру вола, зчищати з неї пліву і руду шерсть, батьку допомагав син, підліток 12-річний Володька, «хлопчик, з правильними й гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на маму» [6, с. 296]. Чинбарили на тій частині садиби, де росла калина на болотяному ґрунті, де стояв сарайчик, а «у великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кислі блідаво сині, вкриті слизью шкіри». «Почорнені шкіри, нагадуючи розтятих черепах, сушилися у дворі на дошках, притулених до стіни хати» [6, с. 296]. В. Петров наголошує невтомну щоденну, багатогодинну працю Цвіркуна, яку він бачив і чув крізь тонку стінку хати: «Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був приділений день, на шевство припадали вечір і ніч». Цвіркун шив чоботи, коли вже закінчувалися хліборобські справи, довгими осінніми і зимовими вечорами і пізніми ночами. Він працював у куті кухні за маленьким столиком зі шевським приладдям, сидячи на низькому стільці, при похмурому світлі маленької лампочки із закопченим склом, яке вже лопнуло і було заліплене папірцем. В. Петров спостерігав, що «на відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири». Із раннього вечора до пізньої ночі було чути стук молотка, яким Цвіркун забивав цвяшки в підшву чобота. Під цей ритмічний стукіт В. Петров засинав і прокидався. «Уже десь о 4–5-й годині ранку стук молотка, почутий скрізь млосну оболонку сну, стверджував, що трудовий день у родині Цвіркунів почався» [6, с. 297].

В. Петров ставився з емпатією до Цвіркунів. Невтомна козацька праця цієї родини, а насамперед її батька, надихала автора, слугувала йому за приклад: «Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б було зробити, якщо працювати над книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздри!» [6, с. 297]. Ці думки і настрої Віктора Петрова не канули в Лету. Вони стали для нього настановою в праці до останнього подиху в прямому сенсі слова. Він пішов із життя, працюючи за столом над версткою своєї монографії «Етногенез слов'ян» [7, с. 69].

Отже, наратив «посполите бароко» розглядаємо як культурологічний текст. Наукове відкриття В. П. Петровим цього явища відображає риси його особистості: аналітичний розум, наукову спостережливість, інтелект, глибину мислення. Посполите бароко як

складник бароко увиразнює сучасні уявлення його про зміст. Живий приклад посполитого бароко, уособлений селянами Баришівки 1920–1923 рр., позитивно вплинув на життя і творчість ученого, на його неймовірну працездатність, на прагнення до синтезу. Вплив посполитого бароко спонукав В. П. Петрова (Домонтовича) до створення великої інтелектуальної спадщини, яка дотепер так само, як і його біографія, залишається недостатньо досліджена.

1. Абашина Н., Корпусова В. Невідомі сторінки біографії археолога В. П. Петрова // Археологічні студії. Київ–Чернівці, 2008. Вип. 3. С. 252–267.
2. Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2012. 476 с.
3. Білокінь С. Відображення соціологічних, культурологічних та психологічних концепцій початку ХХ століття в інтелектуальному романі Віктора Петрова-Домонтовича «Доктор Серафікус» // Вісник Львівського університету. Серія філол. Львів, 2008. Вип. 44, ч. I. С. 242–247.
4. Брюховецький В. Віктор Петров: верхі долі — верхи і долі : монографія. Київ : Темпора, 2013. 168 с.
5. Глінянович К., Крупа П., Маєвська Й. Віктор Петров: мапування творчості письменника // Віктор Петров: мапування творчості письменника / ред.: К. Глінянович, П. Крупа. Kraków : Universitas, 2020. С. 9–21.
6. Домонтович В. Болотяна Лукроза (II) // Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза : роман, оповідання та нариси. Київ : Критика, 2000. С. 280–300.
7. Корпусова В. «Третє» життя В. П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання» // Слово і Час. 2002. № 10. С. 69–74.
8. Корпусова В. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і Час. 2002. № 10. С. 17–25.
9. Пелешенко Н. Дискурс бароко у творчості Віктора Петрова-Домонтовича // Медієвістика : зб. наук. ст. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2006. Вип. 4. С. 162–184. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/513> (дата звернення: 15.02.2023).
10. Петров В. Тарас Шевченко як поет нації : (До 85-ліття з дня його смерті) // Петров В. Розвідки : [в 3 т]. Т. 2 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ : Темпора, 2013. С. 719–734.
11. Петров В. Екскурси в мистецтво. Про домо суа. Дещо про методу // Петров В. Розвідки : [в 3 т]. Т. 2 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ : Темпора, 2013. С. 884–893.

12. Петров В. Історіософічні етюди // Петров В. Розвідки : [в 3 т]. Т. 2 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ : Темпора, 2013. С. 914–935.
13. Петров В. Наш час, як він є : (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». – The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) // Петров В. Розвідки : [в 3 т]. Т. 2 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ : Темпора, 2013. С. 810–823.
14. Руденко С. В. Філософія культури Віктора Петрова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Київ, 2005. Вип. 73–75. С. 66–71.
15. Руденко С. В. Філософські погляди В. П. Петрова : монографія. Київ : Парапан, 2008. 133 с.
16. Забашта Р. Спадщина // Студії мистецтвознавчі. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Київ, 2005. Ч. 1(9). С. 73–122.
17. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги) : у 2 т. Т. 2. В Європі. Харків ; Нью-Йорк : Березіль, 2001. 303 с.

REFERENCES

1. Abashyna, N., & Korpusova, V. (2008). Nevidomi storinky biohrafii arkheoloha V. P. Petrova [Unknown pages of archeologist Viktor Petrov's biography]. *Arkheolohichni Studii*, 3, 252-267. [In Ukrainian].
2. Andrieiev, V. (2012). *Viktor Petrov. Narysy intelektualnoi biohrafii vchenoho [Viktor Petrov. Essays of the scientist's intellectual biography]*. Dnipropetrovsk, Ukraine: Herda. [In Ukrainian].
3. Bilokin, S. (2008). Vidobrazhennia sotsiolohichnykh, kulturolohichnykh ta psyholohichnykh kontseptsii pochatku 20 stolittia v intelektualnomu romani Viktora Petrova-Domontovycha "Doktor Serafikus" [Reflection of sociological, cultural studies and psychological concepts of the beginning of the 20th century in the intellectual novel of Viktor Petrov-Domontovych "Doctor Serafikus"]. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii Filolohichna*, 44(1), 242-247. [In Ukrainian].
4. Briukhovetskyi, V. (2013). *Viktor Petrov: Verkhyy doli – verkhyy i doli [Viktor Petrov: Tops of fate – ups and downs]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
5. Glinianovych, K., Krupa, P., Maievska, Y. (2020). Viktor Petrov: Mapuvannia tvorchosty pysmennyka [Viktor Petrov: Mapping the writer's creativity]. In K. Glinianovych, P. Krupa (Eds.). *Viktor Petrov: Mapuvannia tvorchosty pysmennyka [Viktor Petrov: Mapping the writer's creativity]* (pp. 9-21). Kraków, Poland: Universitas. [In Ukrainian].
6. Domontovych, V. (2000). Bolotiana Lukroza (II) [Swamp Lukroza (II)]. In V. Domontovych. *Divchyna z vedmedykom. Bolotiana Lukroza: Roman*,

- opovidannia ta narysy [Girl with a bear. Swamp Lukroza: Novel, short stories and essays]* (pp. 280-300). Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
7. Korpusova, V. (2002). "Tretie zhyttia" V. P. Petrova: "Vin buv liudynoju poklykannia, a ne vyznannia" ["The third life" of V. P. Petrov: "He was a man of calling, not of recognition"]. *Slovo i Chas*, 10, 69-74. [In Ukrainian].
 8. Korpusova, V. (2002). V. Petrov (Domontovych): Etnohenetyka yak svoboda samoviyavlennia [V. Petrov (Domontovych): Ethnogenetics as freedom of self-expression]. *Slovo i Chas*, 10, 17-25. [In Ukrainian].
 9. Peleshenko, N. (2006) Dyskurs baroko u tvorchosti Viktora Petrova-Domontovycha [Baroque discourse in the work of Viktor Petrov-Domontovych]. *Mediievistyka*, 4, 162-184. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/513> [In Ukrainian].
 10. Petrov, V. (2013). Taras Shevchenko yak poet natsii (Do 85-littia z dnia yoho smerti) [Taras Shevchenko as the nation's poet (To the 85th anniversary of his death)]. In V. Petrov. *Rozvidky [Investigations]* (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 719-734). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
 11. Petrov, V. (2013). Ekskursy v mystetstvo. Pro domo sua. Deshcho pro metodu [Excursions in art. About domo sua. Something about the method]. In V. Petrov. *Rozvidky [Investigations]* (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 884-893). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
 12. Petrov, V. (2013). Istoriosofichni etyudy [Historiosophical sketches]. In V. Petrov. *Rozvidky [Investigations]* (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 914-935). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
 13. Petrov, V. (2013). Nash chas, yak vin ye (Z pryvodu statti Normana Kaznsa "Nesuchasnist suchasnoi liudyny". – The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) [Our time as it is (About the article by Norman Cousins "The non-modernity of modern man". – The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946)]. In V. Petrov. *Rozvidky [Investigations]* (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 810-823). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
 14. Rudenko, S. V. (2005). Filosofoia kultury Viktora Petrova [Viktor Petrov's philosophy of culture]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofoia. Politolohiia*, 73-75, 66-71. [In Ukrainian].
 15. Rudenko, S. V. (2008). *Filosofski pohliady V. P. Petrova [Philosophical views of V. P. Petrov]*. Kyiv, Ukraine: Parapan. [In Ukrainian].
 16. Zabashta, R. (2005). Spadshchyna. [Heritage]. *Studii Mystetstvoznavchi. Obrazotvorche ta Dekoratyvno-Uzhytkove Mystetstvo*, 1(9), 73-122. [In Ukrainian].
 17. Shevelov (Sherekh), Yu. V. (2001). *Ya – mene – meni... (i dovkruhy) [I – me – me... (and all around)]* (Vol. 2). Kharkiv, Ukraine; New York, NY: Berezil. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 21.01.2023

Valentyna KORPUSOVA, Ph.D. (History), Senior Research Associate, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Pages of Viktor Petrov's (Domontovych's) (auto)biography from the perspective of the author's text on Pospolite Baroque.

This study aims to explore the narrative of "Pospolite Baroque" through the prism of the (auto)biography of the prominent Ukrainian thinker, scholar, writer, Doctor of Philological Sciences, and professor V. P. Petrov (Domontovych) (1894-1969), which he incorporated into his literary work "Bolotyana Lukroza" according to his authorial style, and to determine the influence of Pospolite Baroque on the author. *The methodological foundations* of this research are based on V. P. Petrov's (Domontovych's) historiosophical concept. *The scientific novelty* of this work is in the interpretation, through the prism of V. Petrov's (auto) biography, of the Hetmanate traditions preservation phenomenon in the routine life of the peasants of Baryshivka and other villages in 1921-1923 as his scientific and cultural discovery, which he called "Pospolite Baroque". This research explores the scientific text on Pospolite Baroque at the intersection of various humanities. The methodological basis of the study is rooted in V. Petrov's historiosophical concept. It has been demonstrated that Pospolite Baroque is an integral component of the baroque, encompassing V. Petrov's combination of the material, socio-economic dimension of the lower strata of Ukrainian society – the common Cossacks – and the cultural-artistic dimension of the upper strata – the Cossack elite and higher clergy. The influence of Pospolite Baroque on the author is also shown. *Conclusions.* The narrative of "Pospolite Baroque" is considered a culturological text. V. P. Petrov's scientific discovery of Pospolite Baroque reflects the characteristics of his personality, such as analytical thinking, scientific observance, intellect, and systematic thinking. Pospolite Baroque, as a part of the baroque, delves deeper into contemporary understandings of baroque content. The vivid example of Pospolite Baroque, represented by the peasants of Baryshivka from 1920 to 1923, had a positive impact on the life and creativity of the scholar, fueling his incredible productivity and his scientific aspiration for synthesis. The influence of Pospolite Baroque stimulated V. P. Petrov (Domontovych) to create a significant and unparalleled intellectual legacy, which remains insufficiently explored and discovered, just like his biography.

Key words: Viktor Platonovych Petrov, V. Domontovych, Baroque, Pospolite Baroque, "Bolotyana Lukroza", intellectual / scientific (auto)biography, Hetmanate.

ПРОСОПОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<https://doi.org/10.15407/ub.24.235>

УДК 929(477)Стороженко

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net

ВИКЛАДАЧІ В ЖИТТІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ М. І. СТОРОЖЕНКА: НАУКОВА І ОСОБИСТА КОМУНІКАЦІЯ

Мета статі: на основі автобіографічних заміток, спогадів, листування з'ясувати особливості взаємин М. І. Стороженка (1836–1906) зі своїми викладачами, показати їхній вплив на становлення особистості літературознавця, відобразити їхню наукову й особисту комунікацію, що дасть змогу докладніше дослідити біографію цього визначного українця, який через тодішні історичні реалії зреалізувався як фахівець на чужині. **Методологія дослідження:** у статті застосовуємо описовий і герменевтичний методи, теоретичний аналіз і синтез, що дає змогу систематизувати й узагальнити матеріал, вичерпно схарактеризувати його. **Наукова новизна.** Зв'язки М. І. Стороженка з його викладачами, тодішніми науковцями, наукова й особиста комунікація з ними досі не були в полі зору науковців. Тому важливо з'ясувати їхню роль у його творчому і кар'єрному зростанні, зафіксовані в автобіографічних замітках, листуванні М. І. Стороженка, спогадах його сучасників. **Висновки.** Викладачі університету О. М. Бодяньський, Ф. І. Буслаєв, М. С. Тихонравов — відомі дослідники української словесності — впливали на формування світогляду М. І. Стороженка, його особистісне зростання й професійне становлення, кристалізацію наукових поглядів, засвоєння традицій. На прикладі життєпису М. І. Стороженка можна розглянути не лише роль українців в імперській науці й культурі,

а й значення московських учених у долі свого студента, а згодом колеги, який став, попри обставини, найвідомішим шекспірознавцем, комунікував із найавторитетнішими вченими світу, ніколи не забуваючи про своє українське коріння. Викладачі сприяли розширенню наукових контактів, зокрема й із діячами української науки й культури, сприяли його комунікації зі світовим літературознавством. Шанобливе ставлення до них відображено в численних листах М. І. Стороженка та спогадах про нього, що є важливим джерелом для його біографії.

Ключові слова: Микола Ілліч Стороженко, наукова комунікація, біографія, спогади, листи, літературознавство, культурно-освітні діячі-українці кінця XIX – початку XX ст.

Осягнути причини й суть сучасної російсько-української війни, що кинула тотальний виклик глобалізації світу, неможливо без заглиблення в минуле України та Росії. Адже перекручування, спотворення, пересмикування історичних фактів, характерне для ворожої пропаганди, розпочалося в імперські часи, продовжилося в радянські й використовується в сучасних медійних, інформаційних, комунікативних та інших практиках. Це спонукає до переосмислення біографій тих діячів-українців, яких сприймали у вимірах суто російської науки і культури. Бо ще й досі українські сюжети часто розглядають у контексті російських, зокрема у форматі «заплутаної чи переплетеної історії» [9].

Нині розширюються методологічні межі загальногуманітарного пізнання, оновлюється і збагачується зміст біографічних студій, у зв'язку з чим зростає інтерес дослідників до носіїв наукової культури і, відповідно, до життєписів учених. Пріоритетні позиції в біографії мають посісти загальнолюдські цінності та усвідомлення неповторності й унікальності людського життя [2, с. 44]; нині відбувається посилення інтересу до окремої особистості в усій суперечливості й драматизмі її проявів, життєвого шляху, долі, до проблем її самореалізації [6, с. 18].

Реконструкцію життя людини науки, неповторної долі окремих науковців розглядають нині як один з ефективних засобів пізнання того історичного соціуму, у якому вони жили і творили. Аналіз життя та діяльності вченого є водночас способом пізнання всього наукового контексту епохи. Особливо важливим є вплив викладачів на формування світогляду, особистісне зростання й професійне становлення, кристалізацію наукових поглядів, засвоєння традицій,

належність до наукових шкіл, без чого не може відбуватися розвиток науки.

Як фахівець у другій половині XIX ст. зреалізувався в Москві літературознавець Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) — нащадок відомого козацького, а потім дворянського роду із с. Іржавець на Полтавщині, нині — Чернігівщина (біографія роду досить повно розкрита в багатьох історико-довідкових джерелах [7, с. 861–862]). «Дворянин із запорозьких козаків» [Додаток, 4, с. 85] — так характеризували його сучасники, адже козацька старшина досить легко асимілювалася в російський дворянський стан. На прикладі біографії М. І. Стороженка можна розглянути не лише роль українців в імперській науці й культурі, а й значення московських учених у долі їхнього студента, а згодом колеги, який став, попри обставини, відомим фахівцем у своїй галузі, комунікував із найавторитетнішими вченими світу, ніколи не забуваючи про своє українське коріння (докладніше див. [1]).

Аналіз останніх джерел та публікацій. Тривалий час найосновніші біографічні свідчення про М. І. Стороженка були представлені в ювілейних статтях, прижиттєвому ювілейному збірнику «Под знаменем науки» (1902), некрологах, поминальних статтях та виданні «Памяти Николая Ильича Стороженко» (1909). Спогади, уміщені в цих публікаціях, позначені широким спектром тем, вони написані близькими для автора особами, містять унікальну біографічну інформацію, є «найбільш емоційною і тому дуже важливою складовою частиною культурного національного ресурсу для комунікації в суспільстві, тягlosti національної історії та пам'яті» [3, с. 55]. Автори спогадів не лише фіксували етапи життєвого шляху та діяльності вченого, а прагнули з'ясувати глибші, внутрішні механізми еволюції особистості, її професійні мотивації, національні та ціннісні орієнтації. Останнім часом до біографії, наукової спадщини М. І. Стороженка зріс інтерес (публікації Г. Александрової, О. Дроб'язка, Д. Жаткіна, О. Міхна, А. Рябової, О. Сокирка, В. Москальця, Г. Черкаської та ін.). Але досі не простежено вплив на нього університетських викладачів, засвоєння вченим їхніх традицій, не аналізувалися спогади про їхню наукову й особисту комунікацію. Вивчення їхнього спілкування дасть змогу висвітлити окремі сторінки біографії М. І. Стороженка, його професійну діяльність, простежити особисті й творчі взаємини, що важливо і для історії науки про літературу, і для вивчення ролі українців — культурних діячів Російської імперії кінця XIX — початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Ключовими аспектами біографії М. І. Стороженка була наукова й особиста комунікація з викладачами університету та відомими тогочасними західноєвропейськими науковцями, яскравими особистостями, які вплинули на його долю, прищепили бажання стати літературознавцем.

Навчання майбутнього науковця розпочалося ще в шестирічному віці. Для цього у дворянський дім було запрошено семінариста Павла Павловича Павлова. У дев'ять років хлопчика віддали на повне утримання в приватний пансіон Тонкошкурова в с. Бербенці [Додаток, 10, с. 13], за шість верст від с. Мармизівка на Полтавщині, куди переселилася його родина. Із десяти років навчався в Першій київській гімназії, яку закінчив 1854 р. зі срібною медаллю. Цей заклад готував своїх випускників переважно до вступу в Університет Св. Володимира, що натовді вже 20 років функціонував у Києві. У гімназії відбувалося формування особистості Миколи Стороженка, визначилися його літературні й наукові інтереси, тут він набував досвіду комунікації з ровесниками і вчителями. Літературу викладав у нього А. І. Линниченко ¹, який не підтримував зв'язків з українством і не міг виховати в учнів любов до українського слова. Його син І. А. Линниченко ² писав: «Мій батько, хоч і малорос чистішої води за походженням, стояв завжди на загальноруській точці зору і з українофілами не сходився, а вони його вважали якщо не москалем, то відщепенцем»³ [5, с. 66]. Пізніше А. І. Линниченко

¹ Линниченко Андрій Іванович (03.12.1822, Київ — 21.12.1888, там само) — літературознавець, педагог. 1843 закінчив філософський ф-т Імператорського Ун-ту Св. Володимира в Києві зі ступенем кандидата. У 1846 захистив дисертацію на ступінь магістра російської словесності. У київському ун-ті працював помічником бібліотекаря (1844), обіймав посади ад'юнкта кафедри російської словесності (1855–1877), секретаря історико-філологічного ф-ту (1859–1864), доцента кафедри історії всесвітньої літератури історико-філологічного ф-ту (з 1866). Читав лекції з історії всесвітньої літератури, теорії поезії, теорії прози, російської мови. Викладав російську словесність у Київському ін-ті шляхетних дівчат (1851–1853, 1856–1865), очолював Фундуклеївську жіночу гімназію (від її створення в 1860).

² Линниченко Іван Андрійович (12.10.1857, Київ — 09.07.1926, Сімферополь) — історик-славист, археограф, педагог. Професор Імператорського Новоросійського ун-ту в Одесі (нині — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова).

³ Переклад з рос. автора цитованої статті.

став ад'юнктом, згодом доцентом в Університеті Св. Володимира. М. І. Стороженко певною мірою повторив шлях свого вчителя, лише в дзеркальному відображенні: якщо той починав із кар'єри бібліотекаря (після закінчення філософського факультету обіймав посаду помічника бібліотекаря в бібліотеці Університету Св. Володимира), то М. І. Стороженко закінчував трудову діяльність бібліотекарем у бібліотеці Рум'янцевського музею. М. І. Стороженко протягом усього життя підтримував стосунки з сином свого гімназійного вчителя — І. А. Линниченком.

Французький філософ і соціолог П'єр Бурдьє зазначав, що аналітик відтворює історичну подію, пробираючись крізь «павутину» тисячі нескінченно малих подій, які прямо не стосуються того, чому вони все ж таки сприяли. Тому аналітик має знати і пам'ятати, що «найглобальніші тенденції виявляються лише на основі специфічного та випадкового, через пригоди, зустрічі, зв'язки та відносини, здавалося б, несподівані, які окреслюють особливості біографії»⁴.

Доленосною для випускника гімназії була зустріч із Осипом Бодянським⁵. Цей видатний славіст приятелював з Іллею Стороженком, Миколиним батьком, і був родом із містечка Варви, сусіднього із Мармизівкою. Досвід О. М. Бодянського демонстрував давню негативну традицію, цілеспрямовану державну політику: від часів Петра I кращі інтелектуальні сили українського народу «перетікали» до імперських центрів. У 1834 р., закінчивши Московський університет, О. М. Бодянський 1837 р. захистив тут дисертацію на тему «О народной поэзии славянских племен» і здобув науковий ступінь магістра слов'янської філології. Після повернення 1842 р. із закордонного відрядження його обирають в альма-матер екстраординарним професором кафедри історії та літератури слов'янських нарід. Осип Бодянський переконав Миколу Стороженка вступити до Московського університету. Звісно, що Університет Св. Володимира мав тоді локальніший і нижчий статус. За винятком М. О. Максимови-

⁴ Bourdieu P. Choses dites. Paris : Minuit, 1987. P. 137.

⁵ Бодянський Йосип (Осип) Максимович (псевд. О. Бода-Варвинець, Запорожець Ісько Материнка, І. Мастак та ін.; 12.11.1808, за ін. даними, 15.11.1808, м-ко Варва Лохвицького пов. Полтавської губ., нині смт Прилуцького р-ну Чернігівської обл. — 18.09.1877, Москва) — філолог-славіст, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник, член-кореспондент Петербурзької АН (1854).

ча, який ще 1835 р. подав у відставку, його викладачі майже не виявляли інтересу до української культури, етнографії, фольклору, були русифіковані і не намагалися виховати зі студентів свідомих українців.

Осип Бодяньський перебував на російській службі, але не лише не цурався українського, а навпаки — скрізь, де міг, підкреслював свою належність до української нації і робив усе можливе для розвитку української справи (докладніше див. [4]). Недаремно його називали українізатором Москви. Постійна робота в Московському університеті не завадила йому здобути титул «заслуженого діяча на полі українознавства в Росії» [Додаток, 16, с. 41]. За словами О. О. Кочубинського ⁶, О. М. Бодяньський «скрізь зберігав свободу своєї думки, самостійного судження... Його коло людей складалося із земляків: Гоголь, Шевченко та ін.» [Додаток, 7, с. 512–513]. До нього горнувся і Микола Стороженко.

В автобіографічних замітках Микола Ілліч так передавав свої перші враження від осені 1855 р., коли він полишив рідний дім і опинився в університетському середовищі: «Із запалом почав молодий студент відвідувати лекції, і, крім професорів свого факультету, слухав Рудьє ⁷, Крилова ⁸, Капустіна ⁹ та ін. Як і більшість першокурсників, він був захоплений красномовністю Шевирьова ¹⁰, але це захоплення тривало зовсім недовго і змінилося захоплен-

⁶ Кочубинський Олександр Олександрович (04.11.1845, Кишинів — 26.05.1907, Одеса) — філолог, історик. Вищу освіту здобув на історико-філологічному ф-ті Московського ун-ту (1863–1867). Із 1877 — професор Новоросійського ун-ту.

⁷ Рудьє Карл Францович (20.04.1814, Нижній Новгород — 22.04.1858, Москва) — зоолог, палеонтолог, ординарний професор Московського ун-ту (1842).

⁸ Крилов Микита Іванович (08.08.1808, Пошехонський пов. Ярославської губ. — 26.12.1879, Москва) — правознавець, ординарний професор, декан Московського ун-ту.

⁹ Капустін Михайло Миколайович (23.01.1828, Олександрівський пов. Катеринославської губ. — 23.11.1899, С.-Петербург) — ординарний професор кафедри міжнародного права Московського ун-ту, доктор права (1865). Походив із давнього українського козацького роду.

¹⁰ Шевирьов Степан Петрович (30.10.1806, Саратов — 20.05.1864, Париж) — критик, історик літератури, поет, громадський діяч-слов'янофіл, професор, декан Московського ун-ту.

ням лекціями Ф. І. Буслаєва ¹¹ і П. М. Кудрявцева»¹² [Додаток, 10, с. 16]. Зазначимо, що про викладачів мовознавчих дисциплін, крім О. М. Бодяньського, у М. І. Стороженка не знаходимо жодних спогадів. Його насамперед цікавила історія літератури, яку тоді вивчали передовсім як відображення історії суспільної думки. У житті молодого Стороженка це був час пошуків, самоствердження, морального вдосконалення, формування соціальної зрілості, розвитку професійного мислення і стилю поведінки, тобто період, який суттєво впливає на всі подальші роки життя. «У ті блаженні роки не було гонорарного шлагбаума між студентами і професорами, і кожен студент міг... слухати будь-якого професора» [Додаток, 11, с. 28], — згадував пізніше М. І. Стороженко. У суспільному пожвавленні кінця 1850-х років визначну роль зіграв Московський університет, «світлом якого тоді був незабутній Грановський»¹³ [Додаток, 10, с. 14]. Але відомий професор-гуманіст незабаром помер (04.10.1855), і М. І. Стороженко встиг почути тільки дві його лекції, однак, як згадував М. Н. Розанов, вони запали йому глибоко в серце [Додаток, 10, с. 14]. Університет продовжував жити ідеалами, що їх сповідував Т. М. Грановський, і молодий студент увібрав їх гуманний зміст. Згодом він ставився до пам'яті цієї особистості з особливим благоговінням. Окрім того, «...такі впливи, як чарівна, але швидкоплинна світла проповідь Кудрявцева чи широкий культурний вплив Буслаєва... залишали немалий слід; з'ява Тихонравова ¹⁴, його журнал ¹⁵ діяли сильно» [Додаток, 1, с. 52–53].

¹¹ Буслаєв Федір Іванович (25.04.1818, м. Керенськ, тепер с. Вадинськ Пензенської обл. — 12.08.1898, с. Любліно, тепер у складі Москви) — літературознавець, мовознавець, мистецтвознавець, професор Московського ун-ту (1847–1881). Вивчав пам'ятки давньоукраїнської літератури та мистецтва.

¹² Кудрявцев Павло Миколайович (16.08.1816, Москва — 30.01.1858, там само) — історик, літературний критик і письменник, професор Московського ун-ту, учень, друг і наступник історика Т. М. Грановського.

¹³ Грановський Тимофій Миколайович (21.03.1813, м. Орел — 16.10.1855, Москва) — історик, громадський діяч. Походив із роду українського поміщика з Ніжина. Професор Московського ун-ту (з 1839).

¹⁴ Тихонравов Микола Савич (15.10.1832, с. Шеметово Калужької губ. — 09.12.1893, Москва) — історик літератури, ректор Московського ун-ту (1877–1883), дослідник творчості українського просвітителя Стефана Яворського.

¹⁵ Ідеться про «Летописи русской литературы и древности», 5 томів яких за редакцією М. С. Тихонравова вийшли 1859–1863 рр.

Племінник Миколи Ілліча — Микола Володимирович Стороженко ¹⁶ писав, що в розмовах учений згадував своїх професорів: «Федора Івановича Буслаєва, Сергія Михайловича Соловйова, Йосипа Максимовича Бодяньського... як він звав його “Осипище”» [8, с. 187]. До характеристики М. С. Тихонравова додавались емоційні штрихи: «...а то ще професора Миколу Савича Тихонравова, що при своїй надзвичайній талановитості був превеликий пияка — найбільш через жінку» [8, с. 187]. За спогадами Р. Хін ¹⁷, зі своїм давнім студентським другом А. Ф. Коні ¹⁸ на схилку віку в розмовах М. І. Стороженко любив згадувати своїх університетських викладачів: «Перед нами, ніби живі, проходили постаті Мик. Ів. Крилова, Баршева, Кудрявцева, Буслаєва, Бодяньського... Микола Ілліч відтворював із пам'яті лекції своїх професорів. Лекція Бодяньського про страту Івана Гуса, переплетена в найбільш патетичних місцях філологічними й історичними коментарями, виходила в нього так художньо, що я попросила записати мені її в альбом» [Додаток, 18, с. 182]. Незважаючи на земляцькі зв'язки, на іспитах професор був вимогливий, про що М. І. Стороженко попереджав університетського друга: «Бодяньський вимагає перекладати а *livre ouvert* (фр. “з аркуша, без підготовки”. — Г. А.) з чеської, сербської та польської; із літератур — польську за Вишневським і Кондратовичем, чеську — за

¹⁶ Стороженко Микола Володимирович (псевд. М. Кручаненко; 11.06.1862, с. Велика Круча, тепер Пириятинського р-ну Полтавської обл. — імовірно, 1942, Франція) — історик, педагог, культурно-громадський та земський діяч. Племінник М. І. Стороженка. Закінчив історико-філологічний ф-т Ун-ту Св. Володимира в Києві (1885). Приват-доцент Петербурзького ун-ту (1888). Директор 4-ї (1895–1909) та 1-ї (1909–1919) київських гімназій. На початку ХХ ст. співпрацював із «Клубом русских националистов города Киева». За доби Української революції 1917–1921 повернувся до українства. У листопаді 1919 емігрував. Разом із братом Андрієм видав серію документів і матеріалів із родинного архіву (Стороженки: фамільний архив. Т. 1–4, 6–8. Київ, 1902–1910). Фінансував видання 4 томів «Малороссийского родословника» В. Л. Модзалевського. Листувався з М. І. Стороженком.

¹⁷ Хін Рашель Миرونівна (09.03.1863, м. Горки Могилівської губ. — 12.12.1928, Москва) — прозаїк, драматург, автор спогадів про московську інтелігенцію.

¹⁸ Коні Анатолій Федорович (09.02.1844, С.-Петербург — 17.09.1927, Ленінград) — юрист, громадський діяч, літератор, видатний судовий оратор. Професор Петербурзького ун-ту (1918–1922).

Юнгманом, південних слов'ян — за Апендіні»¹⁹. М. І. Стороженко налаштував О. М. Веселовського серйозно готуватися ще до одного іспиту: «Найгірше, що нам з тобою доведеться екзаменуватися з “загальної історії” у Гер'є²⁰, який тепер очолює кафедру Грановського і Кудрявцева»²¹. В. І. Гер'є, майже ровесник М. І. Стороженка, теж був вихованцем О. М. Бодяньського; він строго ставився до студентів, був різкою людиною, мав важкий характер, але водночас був відповідальним і діяльним; згодом став ініціатором жіночої освіти в Росії, у 1872 р. організував і очолив Московські вищі жіночі курси, де М. І. Стороженко тривалий час викладав.

На перших наукових пробах молодого літературознавця, зокрема рецензії на «Малорусский литературный сборник»²² (у М. І. Стороженка — «малороссийский») Д. Л. Мордовцева²³ (Отечественные записки. 1859. № 9), позначився вплив і Ф. І. Буслаєва, і О. М. Бодяньського, як зазначав М. Н. Розанов [Додаток, 10, с. 17]. Олена Пчілка, пишучи про цю рецензію, називала М. І. Стороженка послідовником школи О. Бодяньського і М. Максимовича [Додаток, 8, с. 235]. Мали рацію обоє: як і Ф. І. Буслаєв, М. І. Стороженко робив наукові порівняння (мотивів українських казок і давньопівнічного епосу), як

¹⁹ Из писем к Веселовскому. Н. И. Стороженко. Публикация Л. М. Аринштейна и И. И. Буровой // Наследие Александра Веселовского : исследование и материалы. СПб. : Наука, 1992. С. 272–380. URL: http://az.lib.ru/s/storozhenko_n_i/text_1899_pisma_k_veselovskomu.shtml (дата звернення: 23.10.2023).

²⁰ Гер'є Володимир Іванович (29.05.1837, с. Ховріно Московської губ. — 30.06.1919, Москва) — історик, громадський діяч, професор Московського ун-ту, член-кореспондент Петербурзької АН (1902).

²¹ Из писем к Веселовскому. Н. И. Стороженко...

²² Малорусский литературный сборник / [Д. Л. Мордовцев, Н. И. Костомаров] ; издал Д. Мордовцев. Саратов, 1859. 376 с. (До збірника ввійшли вірші М. І. Костомарова, поема Д. Л. Мордовця «Козаки та море» і народні пісні в літературній обробці поетеси О. М. Пасхалової. Тут уперше було опубліковано кілька українських народних казок («Ох», «Коза-дереза» та ін.), більше 200 історичних, соціально-побутових, сімейних, інтимно-ліричних та обрядових пісень, переклад Д. Л. Мордовцева повісті М. В. Гоголя «Вечір проти Івана Купала».)

²³ Мордовець-Сліпченко Данило Лукич (Мордовцев; 19.12.1830, слобода Данилівка Усть-Медведицького округу Землі Війська Донського — 23.06.1905, м. Кисловодськ) — письменник, публіцист. Походив з давнього козацького роду. Закінчив історико-філологічний ф-т Петербурзького ун-ту (1854). Автор історичних творів та побутової белетристики.

і О. М. Бодянський та М. О. Максимович, визнавав давність і самостійність української мови: «...у XII ст. існувало наріччя, яким говорила тодішня Київська Русь, яке... є ніщо інше, як наше українське наріччя» [Додаток, 12, с. 28]. Методологія була західноєвропейська, а матеріал — свій, рідний. Переважило українське походження, важливим було ґрунтовне володіння польською мовою, отримане в київській гімназії. Кафедри зарубіжної літератури в університеті ще не було, тому спершу свої наукові інтереси М. І. Стороженко пов'язував зі славістикою, перебуваючи під впливом О. Бодянського. У спогадах Олексія Веселовського²⁴ применшуються професійні здібності цього вченого, натомість акцентуються моральні характеристики: він, за його словами, був «незрівнянно менш талановитий, ніж ті великі люди (П. Кудрявцев, Ф. Буслаєв, М. Тихонравов. — Г. А.), — поєднання великого працелюбства, відданості слов'янській ідеї, щирого українського патріотизму і — незграбної, забавної оригінальності. Його постать... освітлена тямущою, лукавою посмішкою, вирізається з далеких спогадів, ніби шарж, накиданий рукою чудового майстра. Бодянський зразу ж ласкаво поставився до М. І. (Миколи Ілліча. — Г. А.), прихилений до нього малоруськими зв'язками; завжди світло і добре було бачити їх потім разом; до старого земляка-вчителя дуже тягнуло, особливо у важкі хвилини» [Додаток, 1, с. 53]. Під впливом О. М. Бодянського М. І. Стороженко переклав із польської мови «Історію слов'янських законодавств» В.-О. Мацейовського²⁵; праця була опублікована в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских» (1858. Кн. I; 1860. Кн. III), які редагував О. М. Бодянський. Слід наставника відчутний і в статтях М. І. Стороженка, опублікованих у газеті «Русский курьер»: «По поводу 50-летнего юбилея Крашевского» (1879), «Польская беллетристика за 1878 год» (1882). Збереглося листування М. І. Стороженка з О. М. Бодянським²⁶, що засвідчує спільність

²⁴ Веселовський Олексій Миколайович (1843, Москва — 1918, там само) — літературознавець, ординарний професор Московського ун-ту (з 1881); почесний академік Петербурзької АН (1906); брат академіка Олександра Миколайовича Веселовського.

²⁵ Мацейовський Вацлав-Олександр (10.09.1792 — 09.02.1883) — польський історик культури, права і літератури.

²⁶ Листи різних осіб до О. М. Бодянського // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім Т. Г. Шевченка. Ф. 99. Од. зб. 104.

інтересів і уважне ставлення до вчителя, звичку докладно повідомляти про важливі події.

Перші спроби наукової роботи М. І. Стороженка з'явилися в період певного піднесення української літератури (окрім рецензії на «Малорусский литературный сборник» Д. Мордовцева, він написав статтю про П. Куліша для «Московского обозрения», що, на жаль, пропала через припинення виходу журналу), але згодом почалися утиски українського слова: 1861 р. припинив існування журнал «Основа», 1863 р. з'явився сумнозвісний Валуєвський циркуляр про заборону видань українською мовою. Вектор наукових інтересів М. І. Стороженка змінився: його захопила творчість Шекспіра, 300-річний ювілей якого 1864 р. широко відзначався у світі. Центром наукових досліджень молодого філолога стає видатний англійський письменник та його попередники (у цьому позначився вплив професора Ф. І. Буслаєва, який викладав давньоруську літературу, залучаючи для порівняння західноєвропейську класику). Чимало сприяло цьому піднесення інтересу до західних літератур у зв'язку з відкриттям 1863 р. у Московському університеті з ініціативи Ф. І. Буслаєва кафедри історії загальної літератури. П'ять публічних лекцій про Шекспіра, що їх прочитав М. І. Стороженко на початку 1864 р., зробили молодого науковця відомим, особливо після публікації відгуку на них відомого тоді письменника І. Г. Прижова ²⁷ (зв'язки з цим другом молодості М. І. Стороженко не порвав навіть у період заслання останнього). Захоплення Шекспіром, дослідженню якого вчений присвятив чотири закордонні поїздки (1864, 1867–1869, 1873 і 1877 рр.), мало вирішальний вплив на напрям його діяльності; цей інтерес дослідника всіляко підтримував О. М. Бодянський.

М. І. Стороженко тривалий час писав свої дисертації, «здійснюючи наукові розвідки по закордонних бібліотеках» [Додаток, 4, с. 88]. У Парижі в 1864 р. молодий учений відвідував лекції в Сорбонні,

²⁷ Прижов Іван Гаврилович (04.10.1827, Москва — 08.08.1885, с-ще Петровський завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський) — письменник-публіцист, історик, етнограф. Учасник революційного руху 1860-х років. У 1869 був заарештований і 1871 засуджений на 12-річну каторгу й довічне заслання в Сибір. У 1869 р. видав працю «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVIII століття» (рос. «Малороссия (Южная Русь) в истории её литературы с XI по XVIII век»). Листувався з М. І. Стороженком.

Колеж де Франс, Національній школі хартій, слухаючи Е. Лабуле, Г. Буассье, Ф. Шаля, Г. Паріса, П. Мейера, А. Мезьєра, Е. Каро та ін. Уже тоді він міг критично оцінити корифеїв французької філології: якщо Лабуле «нагадав йому Грановського (та ж витончена простота, той само гуманний дух, нарешті та само славна душа, яка виглядає з-за кожного вислову і робить його ще більше привабливим)», якщо Таландьє ²⁸ зі своїм «гарячим, стрімким красномовством, голосом, який задихається й дрижить від хвилювання» викликав порівняння з тими «великими ораторами революції, за якими йшов захоплений і слухняний натовп», то такі улюбленці парижан, як Філарет Шаль ²⁹, який «нічого не знає, нічого не думає, а тільки репетує, повторюючи щокроку, що ми — сини 1789 року тощо» [Додаток, 1, с. 59], розкриваючи поверховість і легковажність популярної французької науки. С. Й. Долгов ³⁰ згадував, що чимало цікавих заміток про багатьох французьких учених — Гастона Паріса, Джеймса Дармштетера ³¹, Іполита Тена ³² — є в листах М. І. Стороженка до М. С. Тихонравова [Додаток, 2, с. 74]. На жаль, повністю ці листи не опубліковані.

У Лондоні вчений працював у бібліотеці Британського музею; продовжив студії в Бодліанській бібліотеці (Bodleian Library) в Оксфорді, здійснив свою мрію — побував на батьківщині Шекспіра, у Стретфорд-на-Ейвоні, де відвідав усі місця, пов'язані з іменем письменника. Робота в бібліотеці Британського музею дала змогу М. І. Стороженкові зібрати матеріали для магістерської дисертації та означити коло проблем для докторської; він намагався придбати за кордоном якнайбільше потрібних йому книжок, яких не можна було відшукати в Росії. Працюючи в найкращих бібліотеках Європи

²⁸ Таландьє Альфред (07.09.1822, Лімож, Франція — 04.03.1890, Париж) — французький політик.

²⁹ Шаль Віктор Ефеміон Філарет (08.10.1798, Менвільє, Франція — 18.07.1873, Венеція, Італія) французький письменник, критик, педагог, літературознавець, професор у Колеж де Франс.

³⁰ Долгов Семен Йосипович (22.05.1857, Москва — 19.10.1925, там само) — археограф, історик літератури, збирач рукописів.

³¹ Дармштетер (іноді Дармштетер) Джеймс (Жам) (28.03.1849, Шато-Сален, Франція — 19.10.1894, Мезон-Лаффіт, Франція) — французький сходознавець, лінгвіст, перекладач.

³² Тен Іполіт Адольф (1828, Вузьє, Франція — 1893, Париж) — французький філософ-позитивіст, письменник, історик, психолог. Засновник культурно-історичної школи в мистецтвознавстві.

та спілкуючись з іноземними вченими, він здобував неоціненний досвід. Не забував і про батьківщину — опублікував унікальні першоджерела, що стосувалися історії України³³, передмову до яких написав його вчитель О. М. Бодяньський. М. І. Стороженко ще під час лондонських студій перебував під наглядом поліції³⁴, тому не міг розраховувати на викладацьку роботу в Україні. Ця обставина ще раз засвідчує складні умови перебування української науки в полі імперської політики і здатність окремих особистостей рухатися вперед попри обставини.

Наукові інтереси М. І. Стороженка не обмежувалися лише Шекспіром. Зокрема, працюючи в Бодліанській бібліотеці в Оксфорді, він виявив щоденник Річарда Джемса (1592–1638) — англійського мандрівника, пастора, ученого і поета; знайшов автобіографію знаменитого німецького гуманіста Віллібальда Піркгеймера (1470–1530), яка вважалася втраченою [Додаток, 2, с. 74]. Перебуваючи в Англії, М. І. Стороженко писав: «Окрім багатьох рідкісних видань, необхідних для дисертації, мене захоплює також щоденник Річарда Джемса, який є в Bodleian Library. Якщо встигну, то спишу його весь, перекладу і подарую Осипові із вдячності за його громадянський подвиг»³⁵ [Додаток, 2, с. 73–74].

М. І. Стороженко, як пише Т. Медовічева, дослідниця спадщини О. М. Бодяньського, разом із письменником та археологом М. О. Веневітіновим був причетний до повного рукописного списку щоден-

³³ Материалы для истории России, извлеченные из рукописей Британского музея в Лондоне Николаем Стороженком / [предисл.: О. Бодянский]. М. : Унив. тип., 1870. 48 с.

³⁴ Стороженко — помещики Екатеринославской, Курской, Полтавской и Черниговской губернии // Центральный державный историчный архив України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 261. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 1.

³⁵ Редакція збірника «Памяти Николая Ильича Стороженко» (1909) зробила примітку, що громадянським подвигом, очевидно, слід вважати надруковану в «Чтениях Общества истории и древностей российских» (1873. Кн. I. Отд. V. С. 284–356) статтю «Трилогия на трилогию. Исторический очерк из современной жизни русского университета / соч. К. Муция Сцеволы ; с предисл. О. Бодянского». Непримиренний опонент П. М. Леонтьева (1822–1874) і М. Н. Каткова (1817/1818–1887), О. Бодяньський був забалотований «за вислоюю терміну», однак надрукував цю полемічну статтю, написану на захист університетського статуту 1863 р., особливо спрямував її проти проф. М. О. Любимова (1830–1897), автора статті «Трилогия» (Русский вестник. 1873. Кн. 5).

ника свого викладача, що зберігається в особистому архіві О. М. Бодяньського у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ОР РГБ. Ф. 36. Карт. 6. Ед. хр. 1). Адже саме той порадив молодому вченому, який, приїхавши з Лондона в Москву, знову повернувся до безрадісної механічної вчительської роботи, готуватися до магістерських іспитів. «Я схопився за цю думку, як потопельник за соломинку, і тепер я наповнив усе своє існування різними Гудрунами³⁶, Волюпсами³⁷ та ін.» [Додаток, 1, с. 61], — згадував М. І. Стороженко.

З усіх професорів свого факультету Микола Іллч вважав себе найбільш зобов'язаним О. М. Бодяньському, спогадами про якого він охоче ділився зі своїми студентами. Усе життя він зберігав інтерес до вчителя, відчував потребу в стосунках із ним. Над письмовим столом М. І. Стороженка завжди можна було бачити портрет улюбленого професора [Додаток, 10, с. 18].

Для майбутнього фахівця з історії зарубіжної літератури особливо важливими були лекції Ф. І. Буслаєва, що в Московському університеті перший почав аналізувати літературні твори, застосовуючи порівняльно-історичний метод. На лекціях він не описував явища словесності та літературні теорії, а критично їх аналізував; він висвітлював суть літературного розвитку, навчав прийомів та форм наукового дослідження, а також методів вивчення наукових законів та правил постановки й розв'язання наукових завдань. Засвоївши традиції західної науки, Ф. І. Буслаєв постійно порівнював явища різних літератур. Зокрема, спеціальний курс про Данте він читав протягом трьох років. Це, безсумнівно, позначилося на інтересах студента М. І. Стороженка; безпосередньо вплинули і публікації іншого викладача — П. М. Кудрявцева, автора серії статей «Данте, его век и жизнь», що друкувалися в «Отечественных записках» (1855–1856 рр.), — так сформувався інтерес до культури Відродження.

«Серед студентів чуток і міркувань про наймилішого Федора Івановича була безодня» [Додаток, 15, с. 843], — згадували про професора Ф. І. Буслаєва, якого часто студенти зустрічали в аудиторії аплодисментами. Його образ закарбувався в пам'яті багатьох назавжди: «Високого зросту, сановитої статури, представницької зовнішності, він здавався молодшим за свої роки... жвавість і енергія, властиві його характеру, не допускали й думки про похилий вік про-

³⁶ «Кудрун» («Гудрун») — німецька середньовічна епічна поема XIII ст.

³⁷ Волюпія — давньоримська богиня насолоди.

фесора. Незвичайно шляхетним був вираз його обличчя, великий розум висловлювали його очі, що глибоко лежали, відкрите високе чоло цілком гармоніювало з правильним овалом обличчя, пасувала до нього і невелика борідка темного з сивиною волосся... Буслаєв мав прекрасні витончені манери, бездоганну, на англійський лад, делікатність у спілкуванні, “розшаркувався”, як жартівливо говорили іноді про нього студенти, перед університетськими служителями, одягався чепурно і справляв взагалі найсимпатичніше враження» [Додаток, 15, с. 841].

У листі до Олександра Веселовського М. І. Стороженко розповідав про вимогливість Ф. І. Буслаєва на магістерських іспитах, додаючи, що до нього він ставився дещо поблажливіше. Майбутній магістр, добре знаючи французьку та англійську мови, працюючи з оригінальними пам'ятками, уже знав «слабкі» місця свого викладача: «Основна увага звертатиметься на давню літературу, тому що нової він сам не знає»; «утіха лише в тому, що сам Буслаєв небагато знає»³⁸.

Останній рік в університеті М. І. Стороженко навчався і в талановитого учня Ф. І. Буслаєва — М. С. Тихонравова, який на своїх лекціях теж здійснював екскурси в царину всесвітньої літератури та залучав до вивчення пам'ятки української словесності. О. О. Кізеветтер³⁹ так згадував про нього: «Тихонравов, що мав масивну фігуру, сидів на кафедрі під час лекції, немов застигши в незмінній позі, і жодна рисочка його круглого обличчя з коротким носом у великих окулярах з черепаховою оправою, бувало, не здригнеться в той час, як вся аудиторія вибухала бурхливим сміхом, щойно він почне своїм звучним, низьким баритоном виразно цитувати дотепні та характерні слова стародавніх пам'яток» [Додаток, 3, с. 73].

До цього викладача в молоді роки в М. І. Стороженка було неоднозначне ставлення: «Що ж до нової літератури, то з неї екзамінуватиме Тихонравов і, ймовірно, викопає таку літературну копалину, що не одразу схарактеризуєш її. Утім, кажуть, він став м'якшим з нагоди одруження»⁴⁰. У цьому ж листі він різко характеризує свого викладача: «У Тихонравова я не був і не піду до цієї скотини»⁴¹.

³⁸ Из писем к Веселовскому. Н. И. Стороженко...

³⁹ Кізеветтер Олександр Олександрович (10.05.1866, С.-Петербург — 09.01.1933, Прага) — історик, публіцист, політичний діяч.

⁴⁰ Из писем к Веселовскому. Н. И. Стороженко...

⁴¹ Там само.

Хоч пізніше саме М. С. Тихонравов, прочитавши 1872 р. рукопис першої частини магістерської дисертації М. І. Стороженка «Предшественники Шекспира. Эпизод из истории английской драмы в эпоху Елизаветы. Т. I. Лилли и Марло», переконався, що молодий учений — прекрасно підготовлений фахівець, і запропонував його історико-філологічному факультету кандидатом на вільну кафедру історії всезагальної літератури. Збереглися листи М. І. Стороженка до М. С. Тихонравова, які мають важливе значення для біографії і характеристики обох діячів. У листах із Петербурга (1872 р.), де М. І. Стороженко складав магістерський іспит, переважає офіційний тон учня до професора, у закордонному епістолярії (1873–1874) стосунки стали суто товариськими: Микола Ілліч вважає Тихонравова товаришем, якому довіряє свої відносини з університетом у навчальних і фінансових справах. Водночас він ділиться з ним закордонними враженнями, розповідає про свої наукові інтереси. Так само М. І. Стороженко не раз виконує доручення Миколи Савовича: шукає чи купує йому потрібні книжки. Тон цих листів жартівливий, життєрадісний: «Мені дуже совісно, що мої листи до Вас починають набувати характеру молитви Господньої, що складається, як відомо, із славословія, подяки і прохання» [Додаток, 2, с. 70]. М. І. Стороженко звітує про свою роботу над дисертацією, повідомляє про відвідування лекцій французьких викладачів: «Я тут (у Парижі) уже більше трьох тижнів, вивчаю старофранцузьку мову, відвідую курси Гастона Паріса в College de France і Ecol des Hautes Etudes і Поля Мейєра в Ecole des Chartes і, окрім того, беру уроки у відомого Шахову ⁴² Дармштетера» [Додаток, 2, с. 71]. Із притаманною йому самоіронією М. І. Стороженко повідомляв про зміни в дисертації: «Щодо дисертації я придумав такий геніальний план, який пропоную на Ваш розгляд. Оскільки вона набуває велетенських розмірів і я заледве встиг би її закінчити, то я думаю запропонувати на доктора лише перший розділ (про Гріна)» [Додаток, 2, с. 73]. Мабуть, М. С. Тихонравов не радив так робити і завдяки йому дослідження М. І. Стороженка «Роберт Грин. Его жизнь и произведения. Критическое исследование» (1878) стало більш цілісним і викінченим.

⁴² Шахов Олександр Олександрович (02.12.1850 — 17.12.1877, Москва) — педагог, історик літератури; приват-доцент Імператорського Московського університету на кафедрі історії загальної літератури.

Робочі стосунки не завжди складалися гладко, у деяких принципових питаннях М. І. Стороженко не погоджувався зі своїми викладачами. Так було із докторською дисертацією Олексія Веселовського, яку представляли на Раді історико-філологічного факультету М. І. Стороженко та М. С. Тихонравов. Серед тих, хто голосував проти її затвердження до захисту, був Ф. І. Буслаєв. Це стало причиною кількарічної перерви у відвідинах М. І. Стороженком професора у нього вдома. Приводом до примирення став вихід праці «Боккаччо, его среда и сверстники» (1893) Олександра Веселовського, теж колишнього студента Буслаєва: «Завтра занесу екземпляр Буслаєву — і, до речі, побуваю в нього; я не був у нього вже кілька років. Докторство поручика (Олексія Веселовського. — Г. А.) відштовхнуло його від мене; знаючи, що він висловлюється про мене не дуже люб'язно, я уникав бувати в нього, а тепер це буде чудова нагода відвідати поважного і майже сліпого старця»⁴³.

Активно спілкувався М. І. Стороженко і з М. С. Тихонравовим. У його листі знаходимо заувагу про причину передчасної смерті колеги і опис останніх днів професора: «Він тепер дуже хворий на запалення в легенях, яке в його віці може закінчитися дуже погано. Я і дружина відвідуємо його щодня, але уникаємо розмов із ним, бо йому заборонено розмовляти. Найгірше те, що він є сам причиною своєї хвороби. У нього була проста інфлюєнца, ускладнена бронхітом; він висунув голову в кватирку — отримав запалення в одній легені. Оскільки жар був сильним, він зажадав води з льодом; дурна покоївка йому подала, він випив цілих три кухлі — і через кілька годин запалення перейшло на другу легеню. Якби ти бачив, який він жалюгідний! Цілком занепав духом і говорить лише про смерть»⁴⁴ (лист датований початком грудня 1893 р., а 9 грудня М. С. Тихонравова не стало).

Діяльність М. С. Тихонравова високо оцінював Іван Франко, зазначаючи, що йому «ми, русини-українці, винні подяку і пошану», оскільки його праці «не в однім погляді доторкаються й нашої літературної минувшини» [Додаток, 17, с. 179]. Цінуючи праці цього вченого з давньої української літератури, Іван Франко наголошував на його комунікативних здібностях: «Крім обширного знання, у нього був також незвичайний педагогічний талант. Вплив його

⁴³ Из писем к Веселовскому. Н. И. Стороженко...

⁴⁴ Там само.

на учеників був дуже великий; він удержував з ними зносини і після того, як вони скінчили школу, так що довкола нього утворився тоді невеличкий кружок молодих людей, що живо зацікавилися не тільки наукою, але й суспільними питаннями» [Додаток, 17, с. 179]. М. І. Стороженко теж писав, що був прив'язаний до М. С. Тихонравова «узами вдячності і довголітньої дружби» [Додаток, 14, с. 1]. У некролозі на цього вченого він зазначав, що його діяльність, окрім наукової цінності, мала творчий характер, наголошував його риси новатора, адже той «...не любив іти по стежці, прокладеній іншими, і переживувати старе. Він відчував в собі сили прокладати нові шляхи, відкривати невідоме» [Додаток, 14, с. 2]. М. С. Тихонравов для М. І. Стороженка був зразком ставлення до своїх наставників: «...головним керівником його в заняттях був Ф. І. Буслаєв, який з гордістю вважає його своїм учнем» [Додаток, 14, с. 2].

Однією з традиційних форм міжособистісної комунікації всередині наукової спільноти в ті часи була участь у товариствах та об'єднаннях. У 1894 р. М. І. Стороженко був обраний головою Товариства любителів російської словесності, яке до нього очолював М. С. Тихонравов. Місце голови після смерті М. С. Тихонравова обійняв М. І. Стороженко і в Театрально-літературному комітеті — у цьому теж проявлялася спадкоємність наукових традицій.

Продовжуючи традиції своїх викладачів, працюючи в руслі культурно-історичної школи, досліджуючи літературні твори в контексті доби та у зв'язку з біографією автора, М. І. Стороженко ставив за мету не лише вузькоспеціальні, а й загальноосвітні та гуманітарні цілі, ставши першим професором всезагальної (зарубіжної) літератури; він був не лише істориком літератури, а й істориком культури. Дослідник розумів те значення, яке має під час тлумачення пам'яток писемності й художньої творчості «висвітлення їх різнобічним вивченням того середовища, у якому вони з'явилися» [Додаток, 5, с. 181]. Тому заслужено наголошувалося: «М. І. Стороженко є молодшим представником тієї плеяди вчених словесників Московського університету, старшими представниками якої були Буслаєв і Тихонравов. Обидва вчені були і наставниками, і колегами... проф. Стороженка» [Додаток, 9, с. 10]. Ідеї культурно-історичної школи М. І. Стороженко значно доповнив, наголошуючи: «...художній твір не тільки продукт певного середовища; воно також продукт творчої фантазії автора, тому його потрібно вивчати не лише у зв'язку з ідеями доби, а й зі світом ідеалів самого митця» [Додаток, 13, с. 4], Треба вивчати біографію автора,

оцінювати художні якості твору, порівняльні і психологічні дослідження, тому історикові літератури, переконаний учений, «почергово доводиться бути й істориком, і моралістом, і естетиком, і психологом, і соціологом» [Додаток, 13, с. 5].

Висновки. Професійна діяльність спеціаліста неможлива без комунікації з наставниками, колегами та учнями. Важливими подіями, які маркували нові етапи в житті М. І. Стороженка, були вступ, навчання та робота в університеті, закордонні відрядження. М. І. Стороженко навчався у видатних учених, які прищепили йому високу повагу до науки. «Значимим іншим», ідеальною постаттю, зразком для наслідування був для М. І. Стороженка його земляк, видатний славіст О. М. Бодяньський, якому він присвятив докторську дисертацію. Він був ключовою постаттю у виборі професії, університету, наукова й особиста комунікація з ним тривали протягом усього життя цього вченого. До викладачів, які формували світогляд М. І. Стороженка, розвивали професійні здібності, здійснювали на нього вплив, належали Т. М. Грановський, Ф. І. Буслаєв, П. М. Кудрявцев, М. С. Тихонравов та ін. За кордоном він навчався в Е. Лабуле, Г. Буассьє, Ф. Шаля, Г. Паріса, П. Мейєра, А. Мезьєра, Е. Каро та ін. Вони спрямували його діяльність на вивчення історії зарубіжної літератури, підтримали його наукові інтереси. На прикладі життєпису М. І. Стороженка можна розглянути не лише роль українців в імперській науці й культурі, а й значення московських учених у долі свого студента, а згодом колеги, який став найвідомішим шекспірознавцем попри обставини, комунікував з найавторитетнішими вченими світу, ніколи не забуваючи про своє українське коріння. Викладачі сприяли розширенню наукових контактів, зокрема й із діячами української науки й культури, сприяли його комунікації зі світовим літературознавством. Шанобливе ставлення до них відображено в численних листах М. І. Стороженка та спогадах про нього, що є важливим джерелом для його біографії.

1. Александрова Г. А. Спогади про Миколу Ілліча Стороженка: компоненти національно-культурної ідентичності // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2022. Вип. 23. С. 290–313. <https://doi.org/10.15407/ub.23.290>
2. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів» // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. Київ, 2020. Вип. 19. С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>

3. Любовець Н. І. Інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.) // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica*. Київ, 2022. Вип. 23. С. 44–58. <https://doi.org/10.15407/ub.23.044>
4. Мельник Л. М. Осип Бодяньський (1808–1877). 200 років від дня народження. Ніжин : Лисенко М. М., 2008. 151 с.
5. Музичко О. Національний світогляд професора І. А. Линниченка (1857–1926): між українським та російським образом світу // Українознавчий альманах. 2009. Вип. 1. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2009_1_24
6. Попик В. І. Біографіка у світі глобальних змін: перехрестя наукових студій та соціальних комунікацій // Українська біографіка ХХІ століття: мозаїка контекстів і форм : кол. моногр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. Київ, 2021. С. 17–58.
7. Путро О. І., Томазов В. В. Стороженки // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 9. Прил – С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. С. 861–862.
8. Стороженко М. В. З мого життя / упоряд. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ : Либідь, 2005. 432 с.
9. Kappeler A. *Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien : Böhlau Verlag, 2012. 395 s. <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205791812>

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2022). Spohady pro Mykolu Illicha Storozhenka: Komponenty natsionalno-kulturnoi identychnosti [Memories of Mykola Illich Storozhenko: Components of national and cultural identity]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 23, 290-313. <https://doi.org/10.15407/ub.23.290> [In Ukrainian].
2. Buriak, L. I. (2020). Ukrainska biohrafika "plynnykh chasiv": Propozytsiia osmyslennia [Ukrainian biography of "liquid modernity": A proposal for reflection]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 33-52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033> [In Ukrainian].
3. Liubovets, N. I. (2022). Informatsiino-komunikatyvnyi potentsial spohadiv pro rosiisko-ukrainsku viinu (2014-2022 rr.) [Informational and communicative potential of memories of the Russian-Ukrainian War (2014-2022)]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 23, 44-58. <https://doi.org/10.15407/ub.23.044> [In Ukrainian].

4. Melnyk, L. M. (2008). *Osyp Bodianskyi (1808-1877). 200 rokiv vid dnia narodzhennia [Osyp Bodyanskyi (1808-1877). 200 years since the birthday]*. Nizhyn, Ukraine: Lysenko M. M. [In Ukrainian].
5. Muzychko, O. (2009). Natsionalnyi svitohliad profesora I. A. Lynnychena (1857-1926): Mizh ukrainskym ta rosiiskym obrazom svitu [The national worldview of Professor I. A. Linnichenko (1857-1926): Between the Ukrainian and Russian worldviews]. *Ukrainoznavchyi Almanakh*, 1, 66-70. [In Ukrainian].
6. Popyk, V. I. (2021). Biohrafika u sviti hlobalnykh zmin: Perekhrestia naukovykh studii ta sotsialnykh komunikatsii [Biography in a world of global change: Crossroads of scientific studies and social communications]. In V. I. Popyk (Ed.). *Ukrainska biohrafika 21 stolittia: Mozaika kontekstiv i form [Ukrainian biography of the 21th century: A mosaic of contexts and forms]* (pp. 17-58). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Putro, O. I., & Tomazov, V. V. (2012). Storozhenky [The Storozhenkos]. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of Ukrainian History]* (Vol. 9, pp. 861-862). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Storozhenko, M. V. (2005). *Z moho zhyttia [From my life]* (V. Ulianovskiy, Comp.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
9. Kappeler, A. (2012). *Russland und die Ukraine: Verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien, Österreich: Böhlau Verlag. <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205791812> [In Deutsch].

ДОДАТОК

Джерела до біографії М. І. Стороженка

1. Веселовский А. Н. Из ранних лет // Памяти Николая Ильича Стороженко. М., 1909. С. 45–64.
2. Долгов С. О. Из переписки Н. И. Стороженко с Н. С. Тихоновым // Памяти Николая Ильича Стороженко. М., 1909. С. 66–76.
3. Кизеветтер А. А. На рубеже двух столетий (воспоминания 1881–1914). Прага, 1929. 524 с.
4. Ковалевский М. М. Воспоминания о Николае Ильиче Стороженко // Памяти Николая Ильича Стороженко. М., 1909. С. 84–89.
5. Ковалевский М. М. Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века (личные воспоминания) // Вестник Европы. 1910. Кн. 5. С. 178–221.
6. Котляревский А. А. Осип Максимович Бодянский (историко-библиографическая помянка) // Славянский ежегодник. Сборник статей по славяноведению. Киев, 1878. 435 с.

7. Кочубинский А. А. О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. 1887. Т. XXX, Декабрь. С. 505–537.
8. Пчилка Олена. Николай Ильич Стороженко // Киевская старина. 1906. Т. 92. Февраль. С. 231–256.
9. Розанов В. В. Под знаменем науки: юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженко, изданный его учениками и почитателями. Москва, 1902 // Новое время. 1902. 6 (1) ноября. № 9582. С. 10.
10. Розанов М. Н. Николай Ильич Стороженко. Биографический очерк // Памяти Николая Ильича Стороженко. М., 1909. С. 11–40.
11. Стороженко Н. И. Воспоминания о студенческих годах Н. В. Бугаева // Научное слово. 1904. № 2. С. 27–30.
12. Стороженко Н. И. Малороссийский литературный сборник // Отечественные записки. 1859. Т. СХХVI, № 9 (сентябрь). Отд. III. С. 27–38.
13. Стороженко Н. И. Очерк истории западноевропейской литературы. М., 1908. 416 с.
14. Стороженко Н. И. Памяти Н. С. Тихонравова // Памяти Николая Савича Тихонравова. М., 1894. С. 1–3.
15. Танков А. А. Воспоминания о Ф. И. Буславе // Исторический вестник. 1897. Т. LXIX, Сентябрь. С. 837–851.
16. Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // Киевская старина. 1897. № 10. С. 27–45.
17. Франко І. Я. Микола Савич Тихонравов (до портрета) // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 29. Київ : Наукова думка, 1981. С. 179–183.
18. Хин Р. М. Последние годы Н. И. Стороженко // Памяти Николая Ильича Стороженко. М., 1909. С. 178–187.

Рукопис одержано 24.10.2023

Halyna ALEKSANDROVA, D.Sc. (Philology), Leading Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Teachers in the life of literature explorer M. I. Storozhenko: Scientific and personal communication.

The purpose of the article: on the basis of autobiographical notes, memories, correspondence, to find out the specifics of M. I. Storozhenko's (1836-1906) relationships with his teachers, to show their influence on the formation of the personality of a literary critic, to reflect their scientific and personal communication, which will make it possible to investigate in more detail the biography of this prominent Ukrainian who, due to the historical realities of

the time, realized himself as a specialist abroad. **Research methodology:** in the article, we use descriptive and hermeneutic methods, theoretical analysis and synthesis, which makes it possible to systematize and summarize the material, to comprehensively characterize it. **Scientific novelty.** Connections of M. I. Storozhenko with his teachers, scientists of that time, scientific and personal communication with them still have not been on scientists' radar. Therefore, it is important to find out their role in his creative and career growth, recorded in the memories of M. I. Storozhenko and his correspondence, autobiographical notes. **Conclusions.** University teachers O. M. Bodyansky, F. I. Buslaev, M. S. Tikhonravov are well-known researchers of Ukrainian literature, influenced the formation of M. I. Storozhenko's worldview, his personal growth and professional formation, the crystallization of scientific views, and the assimilation of traditions. On the example of the biography of M. I. Storozhenko, it is possible to consider not only the role of Ukrainians in imperial science and culture, but also the importance of Moscow scientists in the fate of his student, and later colleague, who became the most famous Shakespeare scholar despite the circumstances, communicated with the most authoritative scientists of the world, never forgetting about his Ukrainian roots. The teachers contributed to the expansion of scientific contacts, in particular, with figures of Ukrainian science and culture, and facilitated his communication with world literary studies. The respectful attitude towards them is reflected in the numerous letters of M. I. Storozhenko and his memories about him, which is an important source for his biography.

Key words: Mykola Illich Storozhenko, scientific communication, biography, memories, letters, literary studies, cultural and educational figures-Ukrainians of the late 19th – early 20th centuries.

Валерій Олексійович ФІЛІМОНІХІН,
учений секретар Національного
історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-0385-4744>
valivaf@gmail.com

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС РОДИНИ МУКАЛОВИХ КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ОГПУ–НКВД ¹

Мета роботи. Життя і діяльність київських юристів та їхніх родин у перші роки існування більшовицького режиму досі малодосліджені. Особливо це стосується їх активної участі в боротьбі проти режиму в 1918–1920-х рр. Мета роботи — спроба реконструювати життєвий шлях юристів, представників київської родини Мукалових на підставі аналізу кримінальних справ, сфабрикованих проти них органами ОГПУ–НКВД у 1927 та 1938 рр., а також інших архівних джерел, мемуарів і спогадів сучасників, праць істориків. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах: біографічному, хронологічному, ретроспективному, просопографічному, проблемно-тематичному. **Наукова новизна** полягає в запровадженні в обіг раніше невідомих та маловідомих біографічних подробиць життя юристів із київської родини Мукалових на основі віднайдених історичних джерел. Основними джерелами, які є науково цінними для з'ясування біографічних відомостей київських юристів Мукалових, є архівно-кримінальні справи братів Олексія і Георгія Мукалових, матеріали зарубіжних архівів, мемуари та спогади сучасників, праці вітчизняних і зарубіжних істориків. **Висновки.** Для відновлення сторінок життєвого шляху й діяльності київських юристів у 1920–1930-х роках особливе значення мають матеріали архівно-кримінальних справ. Знищення органами НКВД особистого архіву Олексія Мукалова, спалення особової справи київського за-

¹ На прохання автора абрєвіатури репресивних органів не перекладено українською мовою, оскільки ці заклади створено не в Україні — вони були філіями московських: КГБ, ЧК, ПУ, НКВД.

хисника, нищення архівних документів Юрбюро та Юрсектора РНК УРСР у липні 1941 р, яке увійшло в новітню історію під назвою «архівовид», та відсутність інформації про членів його родини потребують розширення кола пошуку біографічних джерел в архівах, мемуарах і спогадах сучасників, дослідженнях істориків. Віднайдені матеріали дали змогу не тільки відтворити невідомі сторінки біографій київських юристів Мукалових, а й показати їх активну боротьбу проти більшовицького режиму.

Ключові слова: біографія, брати Мукалови, юрист, захисник, НКВД, родина, ОГПУ, «Трест».

Олексій Миколайович Мукалов, київський адвокат із дореволюційним досвідом роботи, присяжний повірений, захисник, член Київської обласної колегії захисників, юрисконсульт 12-го колективу, народився 1886 р. у Києві, за національністю росіянин, мав дворянське коріння, походив із родини педагогів², що належала до творчої інтелігенції. У сім'ї було четверо братів — Олександр, Олексій, Михайло, Георгій, сестра Катерина, а також двоюрідний брат Микола Костянтинович Мукалов. Олександр, Михайло, Георгій та Микола Мукалови в 1920 р. емігрували за кордон.

Олексій Мукалов пішов шляхом старшого брата Олександра і в 1908 р. закінчив юридичний факультет Імператорського університету Святого Володимира. У 1909 р. він приєднався до кола київських адвокатів як помічник присяжного повіреного. Крім основної адвокатської діяльності, О. Мукалов у 1912–1914 рр. паралельно працював юрисконсультом Київської дворянської опіки. Із початком Першої світової війни добровольцем служив помічником начальника 9-го передового загону Червоного хреста. Після повернення з фронту в 1915–1917 рр. Олексій Мукалов продовжив адвокатську діяльність присяжним повіреним при Київській судовій палаті, а також деякий час працював у Київському земському союзі³. У добу Укра-

² Юридический календарь М. Острогорского на 1917 год (сорок первый год издания). Ч. 2. Петроград : Тип. Тренке и Фюсно, 1917. С. 288.

³ Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии / изд. Киев. губерн. статист. ком. Электрон. текст. дан. (1 файл: 855 Мб). Киев : Тип. Губерн. правления, 1909 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2014). С. 272 (адрес-календарь); Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год : с прил. адрес-календаря губернии / изд. Киев. губерн. статист. ком. Электрон. текст. дан. (1 файл: 800 Мб). Киев : Тип. Губерн. правления, 1915 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2014). С. 273 (адрес-календарь).

їнської революції Олексій Миколайович продовжив адвокатську діяльність, працюючи присяжним повіреним при Київському суді в часи гетьмана Павла Скоропадського і голови Директорії УНР Симона Петлюри. Паралельно з адвокатською діяльністю був юрисконсультом у Міністерстві юстиції Української держави та Директорії УНР. Від збройного захоплення Києва більшовиками 26 січня 1918 р. до відступу з Києва під натиском червоних 16 грудня 1919 р. та збройних сил Півдня Росії під командуванням А. Денікіна⁴. О. Мукалов продовжував працювати на посаді юриста в наркоматі державного контролю. У 1918 р. дружиною Олексія Мукалова стала Надія Петрівна Гордієнко — донька знаного українського торговця Петра Петровича Гордієнка, який після одруження доньки виїхав у Німеччину. Тогочасні буремні події в Києві змусили Мукалових виїхати разом з денікінськими військами (які відступали), щоб знайти прихисток у тестя в Німеччині. Після прибуття до Єлисаветграда (нині м. Кропивницький) поїздки до Німеччини довелося відкласти у зв'язку з хворобою матері дружини. Мукалови залишалися в Єлисаветграді до середини 1922 р. У рапорті від 20 листопада 1923 р. на ім'я керівника Київського відділення «Донбасторгу» про свою юридичну діяльність у Єлисаветграді в 1919–1922 рр. О. Мукалов зазначав, що йому довелося працювати на різних посадах: консультанта в міському відділі юстиції, керуючим справами, головою колегії захисників та юрисконсультом у Зовнішторгу та Селянській спілці⁵.

Після повернення до Києва Олексій Мукалов почав працювати помічником юрисконсульта та юрисконсультом Київської агенції Управління державної кам'яновугільної промисловості (УДКП)⁶, а після 1 жовтня 1923 р. його перевели на посаду юрисконсульта Ліквідаційної комісії Київської агенції УДКП і Київського відділення Донбасторгу. На початку 1930-х років О. Мукалов перейшов на нову

⁴ Мироненко О. М. Денікінщина // Енциклопедія сучасної України : онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-26021> (дата звернення: 02.09.2022).

⁵ Дело по наблюдению за юрчастями на местах (1923–1924) // Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 1000. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 25.

⁶ Управління підсобними підприємствами Донецького державного кам'яновугільного тресту (УПП Донвугілля), м. Харків (1923–1930) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. 38. Оп. 1. Спр. 2–3.

роботу — юрисконсультом Київського відділення тресту «Донвугілля» — і продовжував адвокатську діяльність, працюючи захисником у Київській обласній колегії захисників аж до арешту в грудні 1937 р.

Найбільша частина професійної діяльності О. Мукалова як захисника (адвоката) припала на радянський період. Варто зауважити, що термін «захисник» з'явився після ухвалення ВУЦВК 2 жовтня 1922 р. Положення «Про адвокатуру». Незважаючи на те, що в назві Положення є термін «адвокатура», у його змісті застосовано саме термін «колегія оборонців», тобто в перші десятиліття радянської влади адвокати фактично йменувалися захисниками, а адвокатура — колегією захисників. Пізніше термін «захисник» закріпили Постановою Колегії наркомату юстиції УСРР «Про реорганізацію колегії захисників» від 12 вересня 1928 р., у Положенні «Про колективні форми роботи захисників окружних колегій» від 20 жовтня 1929 р., а згодом і Директивою наркомату юстиції СРСР «Про роботу колегій захисників» від 22 грудня 1938 р. Лише в Положенні РНК СРСР «Про адвокатуру» від 16 серпня 1939 р. назву «захисник» замінили на «адвокат». Із цього приводу дослідник М. Барщевський зазначав, що термін «адвокат» з'явився в юридичному словнику Росії 1864 р., але до 1939 р. його не застосовували у нормативних актах, а більшість тогочасних правознавців виявилися «рішучими прихильниками назви “адвокатура” і “адвокат”» [4, с. 164].

Олексія Мукалова заарештували 15 грудня 1937 р. співробітники контррозвідувального відділу (КРВ) Управління державної безпеки (УДБ) НКВД УРСР у Києві за місцем його проживання. У постанові на арешт від 15 грудня 1937 р., підписаній оперуповноваженим 11-го відділення КРВ УДБ НКВД УРСР Максимчуком, зазначалося, що слідчими діями встановлена розвідувальна діяльність О. Мукалова на користь іноземної держави. Під час першого допиту 17 грудня 1937 р. Олексій Мукалов категорично заперечив свою участь у будь-якій шпигунській діяльності.

На наступному допиті, який згідно з протоколом відбувся 5 січня 1938 р., слідчого передусім цікавили контакти О. Мукалова з Леонідом Сорандо, який працював юрисконсультом Генерального консульства Німеччини в Києві. О. Мукалов показав, що його зустрічі з Л. Сорандо були лише випадковими, а розмовляли вони на загальні теми. На питання слідчого про його ставлення до Жовтневої революції, О. Мукалов заявив, що зустрів встановлення більшовицької влади з неприязню, оскільки вважав, що робітничий клас, керована

ний комуністичною партією, неспроможний утримати владу та побудувати соціалістичну державу.

Знайдені під час обшуку особисті документи О. Мукалова (довідки, посвідчення, щоденники та записники (13 одиниць), дві фотокартки, грамота Київської обласної колегії адвокатів та пакет із різноманітним листуванням) знищили за постановою від 14 лютого 1938 р., підписаною оперуповноваженим Максимчуком. Причиною їх знищення стало те, що вилучені в захисника документи, на думку слідчого, не були доказами і тому ніякої цінності для слідства не мали. Варто наголосити, що під час великого терору знищення енкаведистами особистих документів, приватних архівів підслідних було масовим і на практиці означало, що ці підслідні були приречені.

У обвинувальному висновку на Олексія Мукалова (без дати), підготовленому оперуповноваженим 3-го відділу (КРВ) УДБ НКВД УРСР Максимчуком та затвердженим помічником начальника цього ж відділу А. Сапиром⁷, закидалося, що О. Мукалов працював присяжним повіреним, вороже зустрів Жовтневу революцію і вважав, що робітничий клас не здатний побудувати соціалістичну державу; що 1917 р. за доби УЦР О. Мукалов працював при Київській судовій палаті, а 1918 р. під час перебування при владі гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри продовжував служити в Міністерствах юстиції. У обвинувальному висновку зазначалося, що О. Мукалов знав про нелегальний приїзд свого брата Георгія з контрреволюційним завданням, проте не повідомив про це органи влади, чим сприяв своєму братові в контрреволюційній діяльності на території СРСР (це, власне, і стало однією з причин арешту Олексія Мукалова). Ще у висновку було зазначено, що 1936 р. О. Мукалов отримав запрошення від німецького консула в м. Києві відвідати консульство. Наостанок у висновку записали, що О. Мукалов ніби-

⁷ Сапир Абрам Володимирович (1900–1957) — член КП(б) із 1919 р. В органах держбезпеки з 1919 р. У 1927–1929 рр. — начальник КРВ Київського окружного відділу ГПУ. У 1935–1936 рр. — начальник Іноземного відділу УДБ НКВД УРСР. 1937–1938 рр. — помічник начальника 3-го відділу КРВ УДБ НКВД УРСР. Капітан держбезпеки. У 1938 р. заарештований та звинувачений у шпигунстві, 1939 р. визнаний невинуватим. У 1941 р. знову заарештований, засуджений до 5 років ув'язнення у ВТТ. У 1945 р. достроково звільнений, 1955 р. знову засуджений Кримським обласним судом на 15 років ВТТ. У 1957 р. загинув у таборі. Реабілітований [3, с. 1144].

то був тісно пов'язаний із юрисконсультом німецького консульства Л. Сорандо аж до його арешту. У висновку також було зазначено, що в висунутих органами НКВД звинуваченнях О. Мукалов себе винним не визнав. Зрештою його звинуватили в шпигунстві, тобто в злочині, передбаченому статтею 54-6 частини 1-ї Кримінального кодексу УРСР. У порядку оперативного наказу НКВД СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. (польська операція НКВД) справу О. Мукалова направили на розгляд комісії при НКВД СРСР у складі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та прокурора СРСР А. Вишинського (т. зв. «двійка») ⁸. У довідці КГБ УРСР, долученій до його архівно-кримінальної справи, повідомлялося, що 25 січня 1938 р. Постановою комісії при НКВД СРСР О. Мукалова засудили до вищої міри кримінального покарання — розстрілу (протокол засідання «двійки» № 196 від 25 січня 1938 р.). Вирок виконали 4 лютого 1938 р. у Києві. Олексія Миколайовича Мукалова поховали в одній із нечисленних братських могил у 19-му кварталі Биківнянського лісу на території таємної спеціальної ділянки НКВД УРСР [7].

Процес реабілітації Олексія Мукалова тривав сімнадцять років, розпочала його дружина Надія Петрівна Мукалова ще в 1940 р. зверненням до військової прокуратури Київського особливого військового округу (КОВО), у якому прохала переглянути справу чоловіка. Тоді її заяву залишили без наслідків, на підставі постанови військового прокурора КОВО від 27 березня 1940 р., де зазначили, що О. Мукалова засудили правильно.

Через 16 років, у жовтні 1956 р., Надія Петрівна повторно звернулася з проханням про реабілітацію чоловіка до військового прокурора Київського військового округу (КОВО) генерал-майора І. Булдаргіна, який призначив перевірку архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова. Перевірку справи провело слідче управління КГБ УРСР, під час перевірки його дружину як свідка не раз допитували слідчі. На першому допиті 26 квітня 1957 р., відповідаючи на питання про обставини знайомства зі своїм майбутнім чоловіком, Надія Петрівна розповіла, що вони познайомились 1916 р. у Києві,

⁸ Сборник совершенно секретных распорядительных документов НКВД СССР за 1937–1938 гг. Оперативный приказ НКВД СРСР № 00485 от 11 августа 1937 г. «О полной ликвидации местных организаций — Польской организации военной...» // Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 9. Спр. 81-сп. Арк. 210–214.

де Олексій Мукалов працював присяжним повіреним при Київській колегії адвокатів. Також, за словами Надії Петрівни, вони з Олексієм Миколайовичем офіційно зареєстрували шлюб 1923 р. У зв'язку з цим виникає питання: чому на допиті 1937 р. О. Мукалов стверджував, що вони з Надією Петрівною одружилися ще 1918 р., а також чому слідчі не відреагували на очевидну помилку в даті їхнього шлюбу, яку вказала Надія Петрівна.

Про соціальне походження її чоловіка Надія Петрівна свідчила, що її свекор Микола Дмитрович Мукалов, за спеціальністю математик-методист, викладав математику в Університеті Святого Володимира, а взагалі понад 50 років викладав цей предмет у різних навчальних закладах Києва, за що йому призначили персональну пенсію. КГБ, перевіряючи свідчення Н. Мукалової, отримав із до революційних джерел інформацію, згідно з якою М. Д. Мукалов переїхав до Києва з Полтави у 1880-х роках, мав дворянське походження, чин дійсного статського радника (1914), а також був членом Ради та керуючим господарчою частиною Київського інституту шляхетних дівчат⁹. Помер Микола Дмитрович Мукалов 1928 р. у Києві, залишивши по собі авторські праці, зокрема: «География Киевской губернии: учебное пособие по родиноведению» (Київ, 1883), «Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк» (Київ, 1892). Ці праці були досить популярні в педагогічному середовищі¹⁰.

Про свого батька, українця Петра Петровича Гордієнка, Надія Петрівна повідомила, що він працював у Києві прикажчиком у торговця Максютіна. У 1922 р. Петро Петрович емігрував у Німеччину, де помер 1929 р. У процесі перевірки КГБ знайшов дані про її рідного брата Михайла Петровича Гордієнка, який проживав у Франції і після переїзду в Німеччину 1936 р. вступив до пронацистського Російського визвольного національного руху. Отже, за кордон виїхали тесть О. Мукалова Петро Петрович Гордієнко та Михайло, рідний брат Надії Петрівни. Михайло Петрович вступив до Берлінської сільськогосподарської академії, а потім із Німеччини переїхав

⁹ Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи : краткий словарь / Universitet Dmitria Pozharskogo. М., 2016. С. 534.

¹⁰ Поліщук Ю. М. Русифікаторська політика російського царизму в сфері освіти в кінці XVIII — середині XIX ст. (на прикладі єврейських громад Правобережної України) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2010. Вип. 30. С. 77, 87.

у Польщу, до Варшави, а з 1927 р. оселився в Парижі з дружиною Олександрою Миколаївною та її рідною сестрою Наталією Миколаївною Стражеско (дівооче прізвище Олександри Миколаївни — Стражеско). Олександра і Наталя були доньками Миколи Дмитровича Стражеска — знаменитого українського ученого-медика, професора, у радянські часи академіка трьох академій — АН УРСР (1934), АН СРСР (1943) та АМН СРСР (1944). Після від'їзду Олександри з Наталією за кордон Микола Стражеско, мабуть, побоюючись репресій радянської влади, лише один раз зустрівся з доньками, а в особистих анкетах про них взагалі не згадував¹¹. У Парижі Михайло Гордієнко продовжив навчання в сільськогосподарській школі, а його дружина Олександра Миколаївна — у Паризькій консерваторії. З 1924 р. М. Гордієнко перебував у лавах Спілки студентів РРФСР у Франції (із 1925 р. — Об'єднання студентів СРСР у Франції). У 1927 р. вийшов із Об'єднання і зав'язав стосунки з антирадянськими білоемігрантськими колами. У травні 1940 р. Михайла Петровича призвали до французької армії за списками осіб іноземного походження. Імовірно, унаслідок війни вони втратили зв'язки, і Олександра Миколаївна вдруге вийшла заміж — за Євгена Фіалковського, білого офіцера-емігранта¹². За даними КГБ УРСР, 1957 р. Михайло Петрович Гордієнко проживав у Парижі.

Під час чергового допиту в КГБ Надія Петрівна на питання слідчого про братів Олексія Мукалова відповіла, що їй про них нічого не відомо. Вона зауважила, що була знайома лише з його рідною сестрою Катериною Миколаївною Мукаловою, яка свого часу викладала в Київському інституті імператора Миколи I (Інститут шляхетних дівчат)¹³. На час допиту їй було вже за сімдесят і, незважаючи на поважний вік, вона продовжувала працювати вчителькою

¹¹ Нащадок Сагайдачного Микола Стражеско // UAHistory. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/5109 (дата звернення: 15.12.2022); Стражеско Микола Дмитрович (29.12.1876–27.06.1952) // Національна академія наук України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/Biography.aspx?PersonID=0000013007> (дата звернення: 15.12.2022).

¹² Замура Е. Спецслужбы довели до инфаркта профессора Стражеско, первым диагностировавшего инфаркт // Молдавские ведомости. 22.04.2017. URL: <http://www.vedomosti.md/news/specsluzhby-doveli-do-infarkta-professora-strazhesko-pervym/index.html> (дата звернення: 15.12.2022).

¹³ Весь Киев : адресная и справочная книга на 1915 г. / сост. С. М. Богуславский. Киев : Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1915. Стп. 467.

початкових класів у Київській середній школі № 30. На питання слідчого про роботу її чоловіка в консульстві Німеччини в Києві Надія Петрівна відповіла, що Олексій Мукалов у німецькому консульстві ніколи не працював. Питання слідчого про роботу Олексія Миколайовича в німецькому консульстві було дуже важливе, бо справжня причина звинувачення органами НКВД О. Мукалова в німецькому шпигунстві полягала зовсім не в знайомстві з Леонідом Сорандо, а в тому, що будинок, у якому проживала родина Мукалових, побудований упритул до Генерального консульства Німеччини, що в 1923–1938 рр. розташовувалося в колишньому особняку барона М. В. Штейнгеля на вул. Ярославів Вал, 3, а родина Мукалових проживала в особняку на вул. Ярославів Вал, 5. Є цікава деталь, пов'язана з близькими стосунками між родинами Стражесків і Мукалових. У 1917 р. єдиною спадкоємицею садиби стала Наталя Василівна Стражеско, дружина майбутнього академіка Миколи Дмитровича Стражеска¹⁴. Вірогідно, цегляний одноповерховий флігелю (нині гардероб і фое Будинку актора), який складався із семи кімнат і двох кухонь, Н. В. Стражеско продала або передала в оренду Мукаловим. Стражески мешкали в особняку до 1938 р. Імовірно, що знайомство дочки Стражеска Олександри з братом дружини Олексія Мукалова Михайлом Петровичем Гордієнком відбулося в особняку.

Сестру Олексія Мукалова Катерину Миколаївну теж викликали на допит до слідчого управління КГБ УРСР. Насамперед слідчих цікавила доля її братів Олександра та Михайла. Під час допиту вона стверджувала, що в родині Мукалових було троє рідних братів. Старший брат, Олександр Миколайович Мукалов, народився в Полтаві приблизно 1884 р. За її словами, Олександр закінчив юридичний факультет університету Святого Володимира і працював у Києві за фахом. Наскільки їй було відомо, Олександр Миколайович на військовій службі не перебував. Востаннє вона бачила його 1920 чи 1921 р. У матеріалах перевірки КГБ архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова збереглася інформація про те, що його старший брат Олександр Мукалов у 1900-х роках працював на посадах колезького секретаря, помічника молодшого діловода канцелярії Київського генерал-губернатора Федора Трепова та секретаря Київського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я,

¹⁴ Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ : Кий, 2004. С. 551, 554–555.

яке теж очолював Ф. Трепов. Подальша доля Олександра Миколайовича стає відомою із зарубіжних джерел. Зокрема, після початку Першої світової війни Олександра Мукалова залишили в розпорядженні галицького губернатора, начальником повіту. Після Жовтневого перевороту О. Мукалов виїхав за кордон і все життя прожив у Туреччині (Стамбул). Там він працював в американському коледжі, потім бухгалтером, регулярно публікував в «Новом русском слове» літературні твори. Помер Олександр Миколайович Мукалов 1975 р. у Стамбулі ¹⁵.

За словами Катерини Миколаївни, її брат Михайло Миколайович Мукалов народився в Києві і на 4 роки (1890 р. н.) був молодший від Олексія Миколайовича. Після закінчення 5-ї Київської гімназії Михайло Мукалов вступив до Київського художнього училища, закінчивши яке, працював за фахом художником-декоратором. Останній раз Катерина Мукалова бачилась із Михайлом Мукаловим 1920 р. За її твердженням, він не служив у жодній з тодішніх армій. У Михайла досить рано проявилися літературні здібності. На початку ХХ ст. у Києві він опублікував низку власних творів ¹⁶. Але слідчі КГБ встановили, що насправді Михайло Миколайович Мукалов служив у Добровольчій армії (7-ма кінно-артилерійська батарея), у складі якої 1920 р. евакуювався з Криму на пароплаві «Цесаревич Георгій». В еміграції він продовжив працювати як літератор ¹⁷.

Відомості про Михайла Миколайовича Мукалова в КГБ отримали з довідки від 30 липня 1957 р. Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР) Головного архівного управління

¹⁵ Новое русское слово (Нью-Йорк). 1975. 25 марта.

¹⁶ Мукалов Михаил Н. «Вместе» : драма в 1 д. / соч. Михаила Мукалова. Киев : Тип. И. Крыжановского, 1913. 19 с.; Его же. Единственная : роман; Ното homini lupus [Человек человеку волк] : симфония / [предисл.] Павел Мельников. Киев : Слав. тип., 1916. [2], 101 с., портр.; Его же. Ничто. Книга для каждого : [стихотворения и проза]. Киев : Слав. тип., 1916. 68 с.; Его же. Танго (Лиза Нерская) : драм. этюд в 7 д. (пьеса свобод. театра). Киев : Тип. б. Пономарева и Врублевского, 1915. 72 с.; Его же. Творец : [символ. симфония и др. произведения]. Киев : Тип. б. Пономарева и Врублевского, 1916. 38 с.; Его же. Я люблю мудрость: Книга для глубоких / [предисл.] Павел Мельников. Киев : Слав. тип. т-ва слав. изд-ва В. Ф. Швиговского и К°, 1916. 61 с.

¹⁷ Русские писатели — авторы книг (худлит): 1800–1917: М. Москаль — Н. И. Мушинский // Livejournal. URL: <https://doxie-do.livejournal.com/468948.html> (дата звернення: 18.09.2022).

(ГАУ) МВС СРСР, у якій зазначалося, що в архівних документах білоемігрантської організації Комітет допомоги російським літераторам і вченим (Комітет помощи русским литераторам и ученым) у Берліні збереглося клопотання за листопад 1926 р. про допомогу літератору Михайлу Миколайовичу Мукалову, а в матеріалах Державної комісії у справах російських біженців (Государственной комиссии по делам русских беженцев), що діяла в Белграді (нині Республіка Сербія), є особисті дані Михайла Миколайовича Мукалова, зокрема, те, що він народився в Києві 12 липня 1888 р., постійно там проживав, закінчив Київське художнє училище при Імператорській академії художнього мистецтва. Художник за фахом, Михайло Мукалов у складі Добровольчої армії евакуювався 1 листопада 1920 р. з Криму (Ялта) в Грецію. У грудні 1922 р. звідти він переїхав до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія, нині Республіка Сербія). За даними празького Об'єднання російських земських та міських діячів у Чехословацькій республіці (Объединения российских земских и городских деятелей в Чехословацкой республике (Земгор)), у М. Мукалова була дружина Марія Костянтинівна, якій на час написання анкетно-реєстраційної картки виповнилося 23 роки. Через деякий час Михайло Мукалов переїхав із Югославії в Чехословаччину. У 1934 р. він вступив до Товариства галліполійців у Празі ¹⁸.

У КГБ Катерину Миколаївну допитували ще про одного з братів Олексія Мукалова — Георгія. Вона пояснила слідчому, що, ймовірно, йшлося про її двоюрідного брата Георгія Костянтиновича Мукалова, який народився в Києві. Катерина Миколаївна пригадувала, що востаннє бачилася з Георгієм ще до 1917 р., коли той навчався в київській гімназії. Швидше за все, вона навмисно назвала рідного брата неправильно по батькові — Костянтиновичем, оскільки вже знала, що Георгія Миколайовича Мукалова стратили чекісти, і, очевидно, не хотіла про це говорити слідчим. Назвавши двоюрідного брата Георгієм Костянтиновичем, Катерина Миколаївна в такий спосіб прагнула приховати від слідчих і двоюрідного брата — Миколу Костянтиновича Мукалова, який народився в Києві 1875 р. Він теж брав

¹⁸ Учасники Белого движения в России — Мо-Мя // Погибшие. URL: <https://погибшие.рф/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-mo-mya.html> (дата звернення: 19.11.2022).

активну участь у боротьбі з більшовиками і перебував в еміграції. Унаслідок перевірки слідчі КГБ з'ясували, що Георгій Миколайович справді був рідним братом Олексія Миколайовича Мукалова і, звісно, ніякого Георгія Костянтиновича Мукалова не існувало. На наш погляд, відтворення біографії Миколи Костянтиновича, який походив із родини Мукалових, заслуговує окремого вивчення. Відомо, що 1906 р. він разом з Оленою Бердяєвою, дружиною Сергія — старшого брата відомого філософа Миколи Бердяєва, став співвидавцем та співредактором київської газети «Свободный труд». Також Микола Костянтинович досліджував соціальну проблематику, пов'язану з реабілітацією та трудовою спеціалізацією безпритульних, хоч основною професією обрав мореплавання, де мав неабиякий успіх. За спогадами білогвардійського контр-адмірала Б. А. Вількицького, Микола Мукалов став одним із найкращих північних мореплавців рангу Амундсена і Нансена, капітаном відомого криголама «Канада»¹⁹. Про нього згадував і Микола Бердяєв: «Єдиним товаришем мого дитинства був моряк М. Мукалов. Я дуже прив'язався до нього, і ці стосунки залишилися на все життя. Він був разом зі мною у засланні у Вологді»²⁰. Від початку Першої світової війни М. Мукалов служив на Північному флоті, і до квітня 1916 р. Миколу Костянтиновича Мукалова за заслуги нагородили орденами Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня та медалями. Далі він продовжив службу в білих військах Північного флоту, із січня 1920 р. — командир знаменитого криголама «Канада». Мав військовий чин поручика. Одразу після захоплення більшовиками Архангельська в лютому 1920 р. Миколу Мукалова заарештували чекісти і хотіли розстріляти, але його команда з криголама допомогла йому втекти і нелегально перейти кордон із Норвегією, де на нього чекала дружина, разом із якою вони виїхали в Англію²¹.

Про Георгія Миколайовича Мукалова ґрунтовну інформацію слідчі КГБ УРСР отримали з довідки ЦДАЖР ГАУ МВС СРСР від 30 липня 1957 р. У ній зазначалося, що наказом головнокомандувача збройними силами на Півдні Росії А. Денікіна від 26 трав-

¹⁹ Вількицкий Б. А. Когда, как и кому я служил под большевиками : воспоминания белогвардейского контр-адмирала / под ред. Л. М. Суриса. М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2016. С. 34.

²⁰ Бердяев Н. Самопознание. Л., 1991. С. 35.

²¹ Вількицкий Б. А. Когда, как и кому я служил под большевиками... С. 34–35.

ня 1919 р. поручику Георгію Мукалову присвоєно військовий чин штабс-капітана і направлено для проходження служби до окремої кінно-гірської батареї генерала М. Дроздовського. За даними російського військового агента і представника головнокомандувача російської армії в Королівстві Сербів, Хорватів, Словенців (російського воєнного агента и представителя главнокомандующего русской армией в Королевстве Сербов, Хорватов, Словенцев), у списку від 27 грудня 1921 р. російських жандармів зі складу 3-ї жандармської бригади м. Сараєва зазначалося, що «підполковник Георгій М. Мукалов», уродженець м. Києва, здобув освіту (гімназія і артилерійське училище); у царській армії йому присвоїли військове звання капітана (так у довідці), в армії П. Врангеля — підполковника. Також у матеріалах емігрантського вищого навчального закладу Російський юридичний факультет у Празі (Русский юридический факультет в Праге) зберігалась особова справа Георгія Миколайовича Мукалова (розпочата 1923 р., закінчена 1925 р.). У ній, зокрема, зазначалося, що Георгій народився в Києві, 1913 р. закінчив київську гімназію. Провчився один рік в університеті Святого Володимира, імовірно, на юридичному факультеті. На початку Першої світової війни Г. Мукалов вступив до Костянтинівського артилерійського училища в Петербурзі, яке закінчив 1915 р., йому присвоїли військовий чин прапорщика. У 1918 р. перебував у Києві аж до приходу війська Добровольчої армії, до якого він долучився і згодом із ним евакуювався до Константинополя (нині Стамбул, Турецька Республіка). Далі переїхав до Праги, де продовжив навчання на Російському юридичному факультеті. У його особовій справі збереглася картка студента (із його фотографією), предметна книжка студента, послужний список підполковника 2-ї кінно-артилерійської батареї Георгія Миколайовича Мукалова з докладним описом проходження служби. Зокрема, є інформація про те, що з 1917 р. Г. Мукалов служив у Добровольчій армії, нагороджений орденами та 10 листопада 1920 р. евакуювався з Криму.

Отже, у родині Мукалових із чотирьох братів троє здобули вищу юридичну освіту: Олександр і Олексій закінчили юридичний факультет Університету святого Володимира і працювали за фахом, а Георгій закінчив Російський юридичний факультет у Празі.

Останні роки життя Георгія Миколайовича Мукалова були надзвичайно насичені драматичними подіями. У квітні 1927 р. Управління ОГПУ в Ленінградській обл. порушило кримінальну справу

одразу проти 24 осіб, серед яких був і Георгій Миколайович Мукалов (він же Максимович, Михайлович, він же Попович, він же Михайлов). Уже перебуваючи під слідством, 14 квітня 1927 р. Г. Мукалов написав заяву, у якій повідомляв, що народився 1893 р. у м. Києві в родині вчителя, виходець із дворян. У 1913 р. у м. Києві закінчив гімназію, потім рік провчився в Університеті Святого Володимира. На початку Першої світової війни вступив до Костянтинівського військового училища в Петербурзі, яке закінчив 1915 р. у чині прапорщика. Із середини 1918 р. перебував у Києві до приходу частин Добровольчої армії, із якими незабаром евакуюювався до Константинополя. Пізніше виїхав до Праги, де продовжив навчання. Там Г. Мукалов познайомився з головним ідеологом євразійського вчення Петром Савицьким²².

У середині 1924 р. за посередництва С. Войцеховського Георгій Мукалов нелегально потрапив в СРСР, до Мінська, де прибув на квартиру якогось Михайла Івановича. У нього отримав паспорт на ім'я Георгія Миколайовича Михайлова. Із Мінська переїхав до

²² Савицький Петро Миколайович (1895–1968) — українець, належав до козацько-старшинського, згодом дворянського роду, філософ, педагог, учень Петра Струве, ідеолог євразійства, поет (псевдо — П. Востоков), громадський і політичний діяч, учасник Білого руху, член уряду Півдня Росії. Закінчив із золотою медаллю Першу чоловічу класичну гімназію у Чернігові, економічне відділення Петербурзького політехнічного ін-ту. Наприкінці 1917 р. повернувся в Україну. Жив у Чернігові і Києві. Служив у «Особливому (російському) корпусі» при гетьмані П. Скоропадському й брав участь в обороні Києва під час антигетьманського повстання Директорії. У серпні—листопаді 1919 р. перебував у Полтаві й Харкові, брав участь у бойових діях проти більшовиків. Із 1920 р. — в еміграції, де продовжував наукову, педагогічну, громадську діяльність: був секретарем П. Струве, завідувачем кафедри економіки Російського вільного ун-ту, доцентом Російського юридичного ф-ту. Жив у Празі, відвідав майже всі країни Європи, а нелегально — СРСР. У 1925 р. читав лекції в Російському народному ун-ті в Ужгороді. У 1935–1941 рр. — викладач російської та української мов і русистики в празькому Німецькому ун-ті, 1940–1944 рр. — директор російської гімназії в Празі. 1945 р. заарештований радянськими органами держбезпеки та засуджений на 10 років таборів. Відбувши термін, повернувся до Праги. Помер 1968 р. у чеській столиці. Реабілітований 1990 р. (див.: Власенко В. М. Петр Николаевич Савицкий (1895–1968) : библиография опубликованных работ / сост. и автор введения Мартин Байссвенгер ; Нац. б-ка Чешской республики, Славянская б-ка. Прага, 2008. 111 с.)

Москви, де за наданою йому адресою зустрівся з Касаткіним (Опперпутом)²³, якого поінформував про становище російської еміграції. На надані йому адреси надсилав за кордон інформацію про становище в Радянському Союзі. Із Москви переїхав до Києва, там побачився з братом Олексієм Миколайовичем, який його зустрів досить прохолодно. Далі Георгій Мукалов вирушив до Харкова, а звідти повернувся до Москви. Незабаром нелегально виїхав за кордон і там повідомив своїх євразійських патронів про наявність у СРСР прихильників ідей євразійства, а також порушив перед ними питання про своє повернення в Радянський Союз. У своїй заяві Г. Мукалов узагальнено виклав інформацію про існування в СРСР підпільної організації і наголосив, що під час другої поїздки в СРСР він одержав завдання: вивчити характер діяльності підпільної організації в СРСР і водночас поширювати ідеї євразійства. Удруге Г. Мукалов нелегально потрапив до СРСР за допомогою того ж С. Войцеховського. У Мінську отримав новий фальшивий паспорт, виїхав у Москву до Касаткіна (О.-Е. Опперпута), розповів йому, що в нього є «свої люди» в різних місцях СРСР. Після Москви Г. Мукалов приїхав до Ленінграда, де був зайнятий орга-

²³ Опперпут Олександр-Едуард Оттович (справжнє ім'я Олександр-Едуард Оттович Упеліньш (або Упеліньц, Упеніньц); також відомий як Павло Іванович Селянинов, Касаткін, Едуард Штауніц та ін.) – латись, член Союзу захисту батьківщини і свободи (Союза защиты родины и свободы), Бойової організації генерала Кутепова, терорист. Народився 1895 р. у Латвії, у селянській родині. У 1915–1916 рр. ніби навчався в Ризькому політехнічному ін-ті. 1916 р. закінчив Олексіївське військове училище в Лефортово. Учасник Першої світової війни. Після Жовтневого перевороту вступив до Червоної армії. У 1920 р. – помічник начальника штабу командувача військами внутрішньої служби Західного фронту. Тоді ж вступив до Савінковської підпільної організації Народний союз захисту батьківщини і свободи. Був довіреною особою Б. Савінкова. Заарештований 26 травня 1921 р. у Мінську в справі Савінковської організації, тоді ж завербований КРВ ОГПУ. Улітку 1922 під іменем Едуарда Стауніца залучений як таємний співробітник до операції «Трест», як фінансовий директор МОЦР і секретар-шифрувальник. У травні 1927 р. виступив із заявою про викриття «Тресту» як спеціально створеної чекістами підставної організації. Згідно з офіційною версією ОГПУ, від 5 липня 1927 р., О.-Е. Опперпут був убитий поблизу с. Алтухівка у перестрілці з чекістами. (Див.: Беленкин Б. Пасынки революции. Савинков, Опперпут и др. М. : Яуза : Эксмо, 2005. С. 126–128, 134, 139, 145, 149; Гаспарян А. Операция «Трест». Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг. М. : Вече, 2008. С. 134).

нізаційною діяльністю. Тут він отримав ще один паспорт, уже на ім'я Георгія Максимовича Поповича, а ще — одружився з Ніною Олександрівною Александровою, яка брала діяльну участь у роботі їхньої підпільної організації. Щоб забезпечити легенду, їй давали підроблені паспорти, зокрема на прізвища Сари Марківни Циперович і Анни Іванівни Каратаєвської. Г. Мукалов зазначав, що його дружина в справах організації навідувалася до Києва, але для конспірації не зустрічалася з його рідними. Також у справі є заява Мукалової Ніни Олександрівни (вона ж Попова, Сара Марківна Циперович, Анна Іванівна Каратаєвська), написана Ніною Мукаловою власноруч 15 квітня 1927 р., де вона вказала, що до організації вступила в липні чи серпні 1924 р. Уже в січні 1925 р. у справах організації неофіційно виїжджала в Латвію, щоб налагодити зв'язок із урядом. У Латвії Ніна Мукалова отримала новий паспорт на ім'я Ніни Олександрівни Миколаєвої. У вересні повернулася в Радянський Союз, а в грудні 1925 р. її у справах організації викликали до Москви. Для поїздки видали новий фальшивий паспорт на ім'я Каратаєвської, із яким вона прибула до Києва. Тут вона зустрілась із якимось Сергієм Володимировичем. Наприкінці січня 1926 р. Ніна Мукалова повернулася до Ленінграда.

В ОГПУ Георгія Мукалова звинуватили в тому, що він був одним із головних учасників створення нелегальної монархічної організації, яка прагнула повалити радянську владу, а от за даними КРВ ГПУ УСРР Олександр Миколайович Муколов (так у документі, а насправді — Георгій Миколайович Мукалов) був лише агентом-зв'язківцем Вищої монархічної ради в Чехословаччині. Він нелегально відвідував Харків, Київ, Катеринослав, Новочеркаськ та Ростов-на-Дону, щоб налагодити зв'язки з місцевими підпільними монархічними організаціями. Хоч у довідці, долученій до його кримінальної справи, зазначено, що Г. Мукалов лише виконував обов'язки лектора монархічного вчення на зібраннях організації та в групі монархістів. Ця інформація — з деяких матеріалів іншої кримінальної справи, № 505327, порушеної у квітні 1927 р. Управлінням ОГПУ в Ленінградській області за звинуваченням Александрова Є. (він же Наумов), Мукалова Г. (він же Михайлов, він же Попович), Оболенської М., Козелкіна М. (він же Шубін), Демідова П. (він же Жаров Антон, «Професор»), Назарова М., Кузьміна Б., Мукалової Н. (вона ж Циперович Сара, вона ж Каратаєвська Анна) (рідна сестра Александрова Є. — В. Ф.) та ін. (усього 24 особи) у підпільній

контрреволюційній діяльності монархічного характеру. Ці матеріали були долучені до архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова. Як зазначено в матеріалах справи № 505327, Георгія Миколайовича (Максимовича, Михайловича) Мукалова (він же Попович, він же Михайлов, 1893 р. н., уродженець м. Києва, із дворян, одружений, безпартійний, із середньою освітою, колишній офіцер Білої армії) звинувачено в тому, що він — один із головних учасників створення в радянській Росії підпільної монархічної організації, метою якої було повалення комуністичної влади. Здійснені 12 квітня 1927 р. арешти осіб, запідозрених у підпільній контрреволюційній діяльності, і дані попереднього слідства у справі показали, що монархічна організація в Росії, що мала на меті повалення комуністичного устрою, була створена до початку 1924 р. У тому ж році її керівники, бажаючи мати точніше визначену програму свого угруповання, налагодили зв'язок із зарубіжним центром монархічного об'єднання в Парижі. Перемовини увінчалися успіхом, унаслідок чого в Радянський Союз із-за кордону нелегально відкомандировували колишнього офіцера Добровольчої армії, яка під час громадянської війни вела бойові дії на Півдні Росії, Георгія Миколайовича Мукалова (він же Михайлов, він же Попович), який зв'язався з центром організації, що перебувала в Москві. У процесі розгортання своєї діяльності згадана організація контактувала із зарубіжним монархічним центром у Парижі та його відділенням у Празі, відряджуючи за кордон своїх представників в особі Поповича (Мукалова), який на той час був прикріплений в радянській Росії на постійну роботу. Звинувачений Мукалов (Попович), підтверджуючи викладене, засвідчив, що був командирований зарубіжним монархічним центром у Росію для зв'язку і налагодження роботи, яку провадила підпільна монархічна організація в Москві та інших містах. Через короткий проміжок часу він знову повернувся за кордон для інформування своїх шефів про поточний стан роботи. Отримавши відповідні інструкції від монархічного центру, повторно нелегально перетнув радянський кордон для участі у постійній роботі монархічної організації, центр якої був у Москві. Ніна Мукалова (Попович, Александрова та ін.) визнала себе винною та дала показання, що в організацію вступила в серпні 1924 р., відвідувала конспіративні зібрання та зустрічалася з керівниками організації. На початку 1925 р. за дорученням організації нелегально прибула до Ревеля (нині Таллінн, Республіка Естонія), де зустрілася зі співробітниками англійської розвідки Покровським,

Житновим, Пальмом (офіцером Естонського генерального штабу) та есером Богдановим. За кілька місяців через Фінляндію нелегально повернулася в Радянський Союз. Далі в матеріалах ішлося про те, що Постановою колегії ОГПУ при РНК СРСР від 29 серпня 1927 р. за ст. 58-5 КК РСФРР Г. М. Мукалова засудили до страти. 6 жовтня 1927 р. його розстріляли. Тією самою постановою колегії Ніну Мукалову засудили до 5 років позбавлення волі із відбуванням покарання в концтаборі (так у документі)²⁴. Готуючи довідку на Г. Мукалова, у КРВ ГПУ УСРР приховали назву монархічної організації, спотворили інформацію про неї та сфальсифікували справжню дату появи організації.

Отже, Г. Мукалову довелося стати свідком і учасником історичних подій початку 1920-х років, пов'язаних з євразійським рухом, діяльністю спецслужб СРСР (чекістська агентурна розробка «Ярославець», більше відома в історії як операція «Трест»), і познайомитись зі знаменитим англійським розвідником Сіднеєм Рейлі²⁵.

Спробуємо розташувати викладене в хронологічному порядку, спираючись на наявні джерела. На початку 1920-х років євразійську ідею запропонували представники емігрантської російської інтелектуальної еліти. Її суть полягала не в боротьбі за повалення радянської влади, а в намаганні визначити можливе майбутнє Росії, її місце та роль у світовому розвитку. Засновниками ідейної течії євразійства були Петро Миколайович Савицький та князь Микола Сергійович Трубецький (Трубецької)²⁶, які на той час жили в Празі. Упродовж

²⁴ Колекція справ реабілітованих (1918–1950). Архівно-кримінальна справа Мукалова Олексія Миколайовича // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1. Арк. 87–95, 97–99.

²⁵ Зданович А. А. Польский крест советской контрразведки : польская линия в работе ВЧК–НКВД, 1918–1938. М. : Крафт+, 2017. С. 266.

²⁶ Трубецький (Трубецької) Микола Сергійович (16(28).04.1890–25.06.1938) – російський мовознавець, філософ, культуролог та історик літератури, князь. Професор (1918). Дійсний член Віденської АН (1930). Народився в Москві. Син відомого філософа, першого виборного ректора Московського ун-ту князя С. Трубецького. Закінчив Московський ун-т (1913). Слухав лекції в Лейпцизькому ун-ті (1913–1914). Приват-доцент Московського ун-ту (1915–1916), професор Ростовського ун-ту (1918). Від 1919 – на еміграції в Софії (Болгарія), а від 1922 – у Відні. Професор слов'янської філології Софійського та Віденського (1922–1938) ун-тів. У 1920 опублікував книгу «Європа

1920-х років євразійський рух поширився в багатьох європейських країнах, проте не був чітко організаційно оформлений, а перехід значної кількості його прихильників на жорсткі політичні позиції боротьби з комуністичною владою призвів до розколу євразійського руху, унаслідок чого його центр перемістився до Парижу. Ця подія увійшла в історію під назвою «Кламарський розкол». Його суть полягала в суперечностях, що виникли між празьким і паризьким центрами. Празький центр, очолюваний П. Савицьким, виступав за антикомуністичний зміст євразійства, тоді як паризький намагався втілювати прокомуністичні ідеї на кшталт пошуку місця комунізованої Росії у світовому розвитку [5]. Зрештою, наприкінці грудня 1928 р. М. Трубецький зазначив неможливість відновити внутрішню єдність та рівновагу євразійства і заявив про свій вихід з євразійської організації²⁷. За таких обставин П. Савицький був змушений перебрати на себе її керівництво. Ще на початку євразійського руху Георгій Мукалов брав активну участь у розвитку його ідей і навіть став довіреною особою Петра Савицького, з яким познайомився під час навчання на Російському юридичному факультеті в Празі на початку 1920-х років. За свідченнями П. Савицького, одного з євразійців, Георгія Миколайовича Мукалова, 1924 р. відправили в Росію для зв'язку з «Трестом». Як далі згадував П. Савицький, Мукалов відмовився повертатися до Праги, розірвав із ним ділові зв'язки і залишився в Ленінграді. Піком співпраці євразійців з «Трестом» стала поїздка П. Савицького до Москви для зустрічі з «московськими євразійцями». У Москві Савицький мав унікальну можливість побачити майстерно підготовлений співробітниками ОГПУ спектакль, до якого ввели не тільки зустрічі з членами «євразійських осередків», а й підпільну церковну службу. Як пізніше згадував П. Савицький, Мукалов відмовився повертатися до Праги, розірвав із ним ділові зв'язки і залишився в Ленінграді. Запис П. Савицький зробив 5 січня 1937 р. (примітка 6 до листа № 19 П. С. Арапова до П. П. Сувчинського)²⁸.

и человечество», яка заклала інтелектуальні й культурні основи євразійства (див.: Ясь О. В. Трубецькой Микола Сергійович // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=trubetskoj_M (дата звернення: 16.05.2023); Глебов С. Евразийство между империей и модерном : история в документах. М. : Новое издательство, 2010. С. 23–29.)

²⁷ Орлик И. И. Евразийская идея: возникновение и эволюция // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. М., 2010. № 4. С. 7–21.

²⁸ Глебов С. Евразийство между империей и модерном... С. 140–141, 589–599.

Про Г. Мукалова також згадував у своїх спогадах учасник подій, безпосередньо пов'язаних з операцією «Трест», Сергій Войцеховський: «Небагатослівним був і пражанин Мукалов, який двічі переходив кордон і не повернувся з другого “походу”»²⁹. Так само ім'я С. Войцеховського згадано у зв'язку з його допомогою Г. Мукалову під час нелегального перетину кордону СРСР у матеріалах архівно-кримінальної справи № 505327 за звинуваченням Мукалова, Жарова та ін.³⁰. Із цього випливає, що Георгій Мукалов опинився в самому епіцентрі чекістської розробки «Ярославець». Відомий історик Г. Іоффе в дослідженні «Смертельная “игра”: операция “Трест”» наголошував, що й нині про цю чекістську спецоперацію відомо далеко не все, оскільки архівні документи з російського боку до цього часу майже недоступні для дослідників. Переважно про неї відомо з фільму, який героїзує чекістів, поставленому ще в 1970-х роках за оповіданням Льва Нікуліна «Операция “Трест”»³¹. За радянською версією, у травні 1927 р. «Трест» викрив секретний агент і один із керівників створеного ОГПУ СРСР Монархічного об'єднання Центральної Росії (МОЦР) — ще одна кодова назва «Тресту», який розмістився в Парижі під назвою Московська муніципальна кредитна асоціація, — Олександр-Едуард Опшерпут³².

17 травня 1927 р. у ризькій газеті «Сегодня» О.-Е. Опшерпут опублікував лист, у якому викрив чекістську провокацію під назвою «Трест». Зокрема, у листі Опшерпут визнав, що з 1922 р. працював на КРВ ОГПУ як таємний співробітник. Також він наголошував, що «Тресту» вдалося глибоко зануритися у високі політичні кола білої еміграції і значною мірою її контролювати. Опшерпут повідомляв, що псевдоконтрреволюційну організацію («Трест») ще в 1921 р. створили співробітники ВЧК–ОГПУ В. Менжинський, М. Трилісер, А. Артузов, В. Стирне, А. Лонговий та ін. Правда, за версією

²⁹ Войцеховский С. Л. Трест: воспоминания и документы. Онтарио : Заря, 1974. С. 54.

³⁰ Колекція справ реабілітованих (1918–1950). Архівно-кримінальна справа Мукалова Олексія Миколайовича // ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1.

³¹ Никулин Л. В. Мертвая зыбь: роман. М. : Воениздат, 1983. 343 с.

³² Иоффе Г. Смертельная «игра»: операция «Трест» // Наука и жизнь. 1998. № 3. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/10389/> (дата звернення: 26.12.2021); Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб / пер. с англ. В. Доценко. Киев : НОРА-ДРУК, 2003. С. 236.

Г. Иоффе, справжніми авторами «Тресту» називають колишнього польського розвідника Віктора Кіяковського (Стецкевича), який перейшов на бік більшовиків, а також колишнього товариша міністра внутрішніх справ і командувача окремим корпусом жандармів департаменту поліції міністерства внутрішніх справ генерала Володимира Джунковського (1913), який почав працювати на ВЧК³³.

Спочатку справа «Тресту» була у віданні 4-го англо-саксонського відділення (начальник — В. Кіяковський, пізніше його змінив В. Стирне), а згодом до справи долучили 6-те відділення КРВ ОГПУ³⁴. Саме «трестівці» заманили 1923 р. у радянську Росію генерала-хорунжого отамана А. Тютюнника³⁵ (так у тексті), пов'язаного з Борисом Савінковим³⁶, а незабаром і британського розвідника Сід-

³³ Иоффе Г. «Трест»: легенды и факты // Новый Журнал. 2007. № 247, 249. URL: <https://magazines.gorky.media/nj/2007/247/trest-legendy-i-fakty.html>; <https://magazines.gorky.media/nj/2007/249/trest-legendy-i-fakty-2.html> (дата звернення: 29.01.2023).

³⁴ Зданович А. А. Польский крест советской контрразведки... С. 208, 268.

³⁵ Помилка в тексті, насправді — Юрій Тютюнник. Вивід генерала-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника 1923 р. у Радянську Україну був пілотним проектом, розробленим ГПУ УСРР під керівництвом начальника Київського губвідділу ГПУ та повноважного представника ОГПУ на Україні Ю. Євдокимова під назвою: агентурна розробка «Справа № 39», або «Операція «Тютюн». Для цього чекісти створили підставну контрреволюційну організацію «Вища військова рада» на чолі з «бюро ВВР». Чекісти з «ВВР» переконали Ю. Тютюнника повернутися в УСРР нібито для того, щоб очолити цю організацію. Але одразу після перетину кордону Ю. Тютюнника заарештували [6, с. 271–272].

³⁶ Савінков Борис Вікторович (псевдо — Веніамін, Галлей Джемс, Ксешинський, Павло Іванович, Д. Є. Суботін, Адольф Томашевич, Леон Роде, Костянтин Чернецький) — член партії есерів, один із керівників її Бойової організації. Терорист. Народився 19.01.1879 р. у Харкові. Син судді. Навчався в гімназії у Варшаві, Санкт-Петербурзькому ун-ті (не закінчив). Вступив у партію соціалістів-революціонерів 1903 р. та увійшов до Бойової організації, організатор та учасник багатьох терористичних актів. У 1904 р. організував убивство міністра внутрішніх справ В. Плеве. У 1905 р. організував убивство московського генерал-губернатора князя Сергія Олександровича. У 1917 р. — комісар 8-ї армії, потім Південно-Західного фронту, із 19 липня 1917 р. — товариш військового міністра та керуючий військовим міністерством Тимчасового уряду. У 1918 р. — засновник і керівник Союзу захисту батьківщини і свободи, незабаром представник адмірала Колчака у Парижі, із 1920 р. — голова Російського політичного комітету в Польщі. Після нелегального переходу в СРСР у серпні 1924 р. заарештований органами ОГПУ та засуджений. Убитий у тюрмі 7 трав-

нея Рейлі. Улітку 1924 р. чекісти заарештували Б. Савінкова. Його вивели на радянську територію нібито для зв'язку з підпільною організацією ліберально-демократичного напрямку. Ця операція мала кодову назву «Синдикат-2» і не була прямо пов'язана з «Трестом»³⁷, хоч і тут не обійшлося без участі трестівців. Ось що писав із цього приводу британський дослідник Е. Кук: «10 серпня Б. Савінков виїхав із Парижу до Берліну, де його зустріли Олександр Якушев³⁸, Олександр-Едуард Опперпут та інші члени «Тресту». Йому видали радянський паспорт на ім'я В. І. Степанова і влаштували проїзд до білоруського кордону, який Б. Савінков перетнув 20 серпня 1924 р. По радянській території він встиг пройти лише 15 миль, і його заарештував співробітник ОГПУ Р. Пиляр...»³⁹ В іншому своєму дослідженні — «Подлинная история “короля шпионов”» Е. Кук згадує про рядового члена «Тресту», справжнього білогвардійця Мукалова-Михайлова, із яким С. Рейлі та О. Якушев виїхали в окремому купе міжнародного вагона в Москву⁴⁰.

.....
 ня 1925 р. у Москві. (Див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом / сост., науч. ред., предисл. и коммент. д-ра ист. наук С. В. Волкова. М. : Центрполиграф, 2005. С. 457; Савинков Борис Викторович // Хронос. Всемирная история в интернете. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_s/savinkov.php (дата звернення: 27.12.2022).)

³⁷ Мозохин О. Б., Сафонов В. Н. Синдикат-2. ГПУ против Савинкова. М. : Вече, 2018. С. 437–438.

³⁸ Якушев Олександр Олександрович (1876–1937) — росіянин, із дворян. Народився в Твері, закінчив Імператорський Олександрівський лицей, остання посада — керуючий експлуатаційним департаментом управління водних шляхів міністерства шляхів сполучення в чині статського радника. З 1921 р. працював як консультант із водного господарства. У царській та Білій арміях не служив. Підтримував контакти з представниками Білого руху, що й стало причиною його арешту ВЧК. Після арешту його завербував А. Артузов. О. Якушев очолив політраду легендарної підпільної організації МОЦР і незабаром став однією з ключових фігур відомої чекістської операції «Трест». Після викриття «Тресту» працював у Наркоматі шляхів сполучення. У 1934 р. заарештований, засуджений до 10 років ув'язнення. Після тюрми його відправили до ГУЛАГу (імовірно, у Соловецькі табори), де після трирічного перебування він помер у лютому 1937 р. (див.: Гаспарян А. Операція «Трест»... С. 130–131, 383).

³⁹ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 243.

⁴⁰ Кук Э. Сидней Рейли. Подлинная история «короля шпионов». М. : Алисторус, 2017. С. 161. (Разведка и контрразведка).

У дослідника М. Байсвенгера про Георгія Мукалова зауважено в розділі «Хронологія життя П. М. Савицького»: «16 березня 1925 р. євразійці, очолювані ним (П. С.), разом із Г. Мукаловим, П. Сувчинським конспіративно зустрілись із генералом М. Скобліним⁴¹, із яким обговорювали питання співробітництва проти більшовиків. 20 березня М. Скоблін виїхав разом із Г. М. Мукаловим з Берліну до Данцига (нині Гданськ, Республіка Польща) для зустрічі з представником “Тресту”»⁴². Також про Г. Мукалова згадував А. Гаспарян у книжці «Операция “Трест”. Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг.»: «Навесні 1924 р. на переговори з лідерами монархічної організації Центральної Росії приїхав євразієць

⁴¹ Скоблін Микола Володимирович (1893–1937) — генерал-майор із 26 березня 1920 р. (у віці 27 р.). Мав дворянське походження. До 1912 р. навчався у Ніжинській провінційній гімназії, з якої пішов до Чугуївського військового училища. Брав активну участь у Першій світовій війні на різних офіцерських посадах. Упродовж п'яти місяців 1915 р. за особливу хоробрість отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня та георгіївську зброю. У Добровольчій армії із самого її заснування, першопроходець. Служив у барона П. Врангеля. Командував Корніловською ударною дивізією. Радянський агент в еміграції. Завербований своїм колишнім однополчанином агентом ОГПУ–НКВД П. Ковальським 1930 або 1931 р., мав псевдо «Фермер». За свідченням радянського розвідника Леопольда Треппера, виконуючи завдання НКВД, М. Скоблін підкинув начальнику Головного управління поліції безпеки СС Р. Гейдриху фальшиві документи нібито про заколот на чолі з М. Тухачевським проти Й. Сталіна. У 1937 р. М. Скоблін взяв участь у викраденні голови Російської загальновійськової спілки (РЗВС) генерала Є. Міллера. Побоюючись викриття, М. Скоблін утік в Іспанію. За версією Дж. Каstellо, його ліквідували агенти НКВД Орлов, Серебрянський та Ейтінгон. Однак військовий історик А. Гаспарян у книзі «ОГПУ против РОВС. Тайная война в Париже. 1924–1939 гг.» стверджує, що генерал Скоблін ніколи не працював на ОГПУ–НКВД, бо насправді немає жодних фактів, які б підтверджували його співпрацю із союдами. За словами А. Гаспаряна, кампанія із дискредитації генерала Скобліна була розгорнута з метою прикриття справжнього агента радянських спецслужб, імплементованого у РЗВС (див.: Дорошенко М. Николай Скоблин — типичный пример жизни агента НКВД // FAKEOFF. URL: <https://fakeoff.org/history/nikolay-skoblin-tipichnyy-primer-zhizni-agenta-nkvd> (дата звернення: 15.06.2022); Абиныкин Р. М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917–1920 гг. : моногр. Орел : Издатель А. Воробьев, 2005. С. 30.)

⁴² Власенко В. М. Петр Николаевич Савицкий (1895–1968)... С. 29.

Мукалов. Він прибув, нелегально перетнувши естонсько-радянський кордон. Побував у Москві та Харкові»⁴³.

Важливою стала й зустріч Г. Мукалова із С. Рейлі та обставини арешту останнього. Ім'я Сіднея Рейлі було добре відоме більшовикам із 1918 р., відколи він намагався організувати заколот проти більшовицького уряду і приборати В. Ульянова (Леніна) разом з іншими керівниками Раднаркому та РКП(б), за що його 3 грудня 1918 р. заочно засудив до страти Верховний революційний трибунал при ВЦВК (про це повідомляла московська газета «Известия») ⁴⁴. Доречно нагадати, що британський розвідник С. Рейлі (його справжнє ім'я Зигмунд Георгійович Розенблум) мав українське коріння. Він народився 11 березня 1873 р. у Херсоні, його дитинство минуло в Одесі ⁴⁵. У 1917 р. С. Рейлі почав служити в британській розвідці. Незабаром отримав військове звання капітана Королівського авіаційного корпусу Канади ⁴⁶, а вже наступного року його відзначили однією з найвищих нагород Британії — орденом «Военного хреста». У британській розвідці SIS — Secret Intelligence Service (Секретна розвідувальна служба — пер. з англ. *В. Ф.*) — Сіднея Джорджа Рейлі вважали легендарним розвідником, він був довіреною особою сера Вінстона Черчилля. Цікаво, що британський письменник і колишній розвідник Ян Флемінг створив свого Джеймса Бонда після того, як прочитав в архівах SIS про подвиги Сіднея Рейлі ⁴⁷. У 1922 р. офіційний контракт С. Рейлі з розвідкою скасували у зв'язку із закінченням Першої світової війни та скороченням урядового бюджету на розвідку, але в SIS про нього не забули. Узимку 1925 р. «Трестом» зацікавилася британська розвідка, і С. Рейлі отримав шифровану вказівку від голови відділення SIS у Гельсінгфорсі (Гельсінкі) командора Ернста Бойса: вирушити в радянську Росію, щоб там на

⁴³ Гаспарян А. Операция «Трест»... С. 175.

⁴⁴ Рейлі Сідней Георгійович (1874–1925) — британський підданий, хімік, англійський розвідник. Закінчив філософський ф-т Гейдельберзького ун-ту, Королівський гірський ін-т у Лондоні. Перебував на розвідувальній роботі в Німеччині, Польщі, США. У 1925 р. унаслідок операції КРВ ОГПУ «Трест» був виведений на територію СРСР, заарештований і 5 листопада 1925 р. убитий співробітниками ОГПУ [7, с. 437–438].

⁴⁵ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 41.

⁴⁶ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века / пер. с англ. В. Ю. Соков. М. : Центрполиграф, 2001. С. 32.

⁴⁷ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 7.

місці зустрітися з керівництвом «Тресту» і з'ясувати шанси організації на отримання влади в Росії⁴⁸. Щоправда, у російській еміграції дехто достеменно знав, що «Трест» був суто чекістською провокацією. Із цього приводу учасник Білого руху М. І. Виноградов⁴⁹ писав в емігрантському військово-політичному журналі «Переключка» («Pereklichka»)⁵⁰: «Ще до кінця 1923 р. М. Захарченко⁵¹ поінформувала О. П. Кутепова про істинне обличчя МОЦР і О. Якушева»⁵². Це пояснює, чому генерал Кутепов так наполегливо відмовляв С. Рейлі від поїздки до СРСР. Як тільки Рейлі вийшов на контакт із представниками «Тресту», про це одразу доповіли Ф. Дзержинському, який доручив начальнику КРВ ОГПУ СРСР А. Артузову невідкладно розробити операцію з виведення С. Рейлі в СРСР⁵³.

Завершальний етап цієї операції відбувся 25 вересня 1925 р. Того дня Сідней Рейлі нелегально перетнув річку Сестру на фінсько-радянському кордоні, південніше від Виборга. Одразу після перетину кордону його зустрів радянський прикордонник Тойво Вякья (І. Петров). Він посадив С. Рейлі на поїзд до Ленінграда, і там його зустріли співробітник КРВ ОГПУ Г. Сироежкін, за легендою — рядовий член МОЦРу на прізвище Семен Щукін⁵⁴ і О. Якушев. На

⁴⁸ Там само. С. 249–251.

⁴⁹ Виноградов Микола Іванович — капітан. У Збройних силах Півдня Росії і російській армії був у Марковській артилерійській бригаді. В еміграції у США. Доктор медичних наук, публіцист. Помер 21 (або 23) квітня 1968 р. у Нью-Йорку (див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 461).

⁵⁰ Переключка = Pereklichka (Нью-Йорк). 1962. Август. № 120.

⁵¹ Захарченко Марія Владиславівна (Захарченко-Шульц, уродж. Лисова, у першому шлюбі Міхно). Народилася 09.12.1893 у Пензенській губ. Мала дворянське походження. Закінчила Смольний ін-т 1912 р. З початку Першої світової війни доброволець, унтер-офіцер 3-го гусарського Ї Імператорської величності княжни Ольги Миколаївни полку. З кінця 1917 р. — організаторка Спільки самозахисту та керівниця партизанського загону в Пензенській губ., потім у підпіллі в Пензі та Москві. У Збройних силах Півдня Росії; з червня 1919 р. — у дивізіоні 15-го уланського полку. Отримала важке поранення під Каховкою. Галліполійка, була у бойовій організації генерала Кутепова, з 1927 р. у Польщі. Оперативні псевдо: Андрій Диков, Ольга Вескеч. Смертельно поранена 23.06.1927 у ст. Дретунь під Борисовом у перестрілці із співробітниками ОГПУ (див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 450).

⁵² Войцеховский С. Л. Трест : воспоминания и документы... С. 41.

⁵³ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы / глав. ред. Е. М. Примаков. М. : Международные отношения, 2014. С. 120.

⁵⁴ Гладков Т. К. Артур Артузов. М. : Молодая гвардия, 2008. С. 120.

ранок 26 вересня вони прибули до Ленінграда, а вже надвечір виїхали до Москви⁵⁵. Про подробиці цієї зустрічі писав і Робін Брюс Локкарт у книжці «Сідней Рейлі: шпигун-легенда ХХ століття». Р. Локкарт і Е. Кук подали майже схожу інформацію про обставини зустрічі Г. Мукалова з С. Рейлі. Р. Б. Локкарт зауважив: «Після виступу С. Рейлі на засіданні його посадили в авто і після того, як він відправив на пошті шифроване повідомлення-листівку про своє благополучне прибуття, доставили просто до внутрішньої тюрми ОГПУ СРСР на Луб'янці. <...> Одразу після арешту Рейлі на квартирі Стауніца (Опперпута) піднялася тривога. У той час на квартирі перебували О. Якушев, О. Ланговий (О. Денисов), П. Зубов, Г. Мукалов і, власне, сам Е. Стауніц. Георгій Мукалов та Едуард Стауніц відповідно до наперед схваленого плану не були посвячені в операцію з виведення С. Рейлі на територію СРСР, ось чому присутні у квартирі чекісти старанно розігрували перед ними спектакль. Г. Мукалов, абсолютно розбитий морально, нервово куриє цигарку за цигаркою, знищував папери, не помічаючи, що вся підлога вже засипана недопалками. Що стосується О. Якушева, то він взагалі спочатку зібрався їхати в Ленінград, але повернувся назад, оскільки, як ніхто інший, був зацікавлений у продовженні широкомасштабного використання "Тресту". Замість нього до Ленінграда відправили П. Зубова з Г. Мукаловим, яким доручили з'ясувати, що насправді відбулося на фінському кордоні в ніч на 28 вересня. Щоб заспокоїти Мукалова, йому показали телеграму від М. Захарченка, на яку вже наперед була готова відповідь — "Хвороба завершилась смертельним результатом"»⁵⁶.

Украй важливим для чекістів було приховати арешт С. Рейлі, тому що тоді виникала реальна небезпека провалу «Тресту». Щоб запобігти цьому, 28 вересня 1925 р. чекісти інсценували збройний інцидент на радянсько-фінському кордоні поблизу населеного пункту Старий Алакюль, неподалік від Карельського перешийка, метою якого було створення чуток, що С. Рейлі та троє його людей нібито під час переходу кордону з радянського боку потрапили в пастку й були вбиті під час перестрілки з прикордонниками. Ленінградська «Красная газета» також розмістила відповідне повідомлення про те,

⁵⁵ Иоффе Г. «Трест»: легенды и факты // Новый Журнал. 2007. № 249. С. 47–48.

⁵⁶ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда ХХ века... С. 101, 103, 107.

що в ніч з 28 на 29 вересня група невідомих намагалася нелегально потрапити у Фінляндію. Під час перестрілки з прикордонниками трьох бандитів було вбито⁵⁷. Докладніший опис цієї «події» розмістила на своїх шпальтах газета «Известия»: «У ніч з 28-го на 29 вересня четверо контрабандистів намагалися перейти кордон з Фінляндією. Двоє були вбиті на місці. Одного, котрий виявився фінським солдатом, взяли в полон. Четвертий, смертельно поранений, помер по дорозі до Ленінграда»⁵⁸. У розслідуванні цього прикордонного інциденту, проведеного МОЦРом в Ленінграді, безпосередньо взяв участь представник євразійців при МОЦРі Мукалов⁵⁹. За російськими джерелами, 5 листопада 1925 р., виконуючи вирок, винесений ще в грудні 1918 р., Сіднея Джорджа Рейлі стратили поблизу Богородська, що за Сокольниками (Москва). Його нібито з близької відстані двома пострілами застрелив співробітник 6-го відділку КРВ ОГПУ Г. Сироежкін. Хоч британський дослідник Р. Локкарт стверджує, що С. Рейлі було вбито лише у вересні 1927 р. Він посилався на документи, згідно з якими ще 1926 р. С. Рейлі був живий, а також на газету «Известия», яка у вересні 1927 р. повідомляла, що С. Рейлі стратили разом із групою російської інтелігенції у червні 1927 р.⁶⁰

Твердження А. Гаспаряна, що Г. Мукалов був співробітником ВЧК–ОГПУ⁶¹, схоже, не відповідає дійсності. Крім цієї згадки, у доступних джерелах ніяких даних про співпрацю Георгія Мукалова з радянськими спецслужбами не знайдено. У 1924 р. племінник барона Врангеля Петро Арапов, за сумісництвом один із керівників євразійського руху, відрядив до Москви Георгія Мукалова, щоб проінспектувати діяльність МОЦР. У Москві чекісти «продемонстрували» Мукалову «активну» роботу організації. Після позитивного відгуку Мукалова про роботу МОЦР у СРСР прибув і сам П. Арапов. Перед ним розіграли вже цілу «нараду» керівної ланки МОЦР, на якій були присутні чекісти О. Якушев, В. Стирне та ін. Особливе враження на Арапова справив колишній царський генерал А. Зайончковський (на час зустрічі з Араповим співробітник

⁵⁷ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 121.

⁵⁸ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века... С. 79, 107.

⁵⁹ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 122.

⁶⁰ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века... С. 108, 205.

⁶¹ Гаспарян А. Операция «Трест»... С. 187.

ОГПУ), дуже відомий у монархічних колах⁶². Отже, якщо ОГПУ і використовувало Г. Мукалова, то, мабуть, «наосліп». А от арешт органами ОГПУ і його страта 1927 р. є вагомими причинами, які дають змогу зробити припущення, що Г. Мукалов не співпрацював з органами ОГПУ. Лише через багато років стало відомо, що насправді Георгій Миколайович Мукалов працював на польську військову розвідку. У матеріалах перевірки органами КГБ УРСР справи О. Мукалова є повідомлення Міністерства національної оборони ПНР, датоване 1957 р., про те, що під час перебування у м. Пінську (нині Республіка Білорусь) 1922 р. Г. Мукалов почав співпрацювати з поляками, а його перебування на території Польщі було дозволене Другим відділом Польського генерального штабу (т. зв. «двуйка»). Г. Мукалов співпрацював із резидентурою № 2 «двуйки» в м. Рівному. Отже, Георгій Мукалов так і не був викритий як співробітник польської військової розвідки. Про це чекісти дізналися лише через 30 років після його арешту та страти органами ОГПУ в Ленінградській обл. Невідомо, чи плідною була співпраця Георгія Мукалова з польською розвідкою і чи сприяла вона викриттю «Тресту». Можливо лише припустити, що очевидним наслідком цієї співпраці став його тісний зв'язок з одним із засновників євразійського руху — Петром Савицьким, що дало змогу польській стороні знати про справи не тільки тогочасного євразійського руху, а й значної частини монархічно налаштованої білої еміграції, а можливим результатом — знищення поляками в березні 1927 р. майже всієї радянської розвідувальної мережі у Варшаві. Цікаво, що одразу після провалу радянської розвідки у Варшаві правоохоронні органи Туреччини і Китаю також здійснили успішні операції, ліквідувавши радянські розвідувальні мережі у своїх країнах. Незабаром і британська контррозвідка винищила радянську мережу в Лондоні⁶³. Якщо за надзвичайно короткий часовий проміжок провалилося стільки закордонних радянських розвідувальних мереж, то, за логікою, виходить, що широко розрекламований у радянській історіографії «Трест» не «самоліквідувався» у зв'язку з успішним виконанням покладених на нього керівництвом ОГПУ завдань, а навпаки, ОГПУ було змушене

⁶² История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 117.

⁶³ Лузан Н. Н. (Абин Н.). Лубянка: подвиги и трагедии. М. : Кучково поле, 2010. С. 140–141.

терміново зробити попередження своїм іноземним агентам про можливий провал «Тресту». Можливо, що як «сигнальники» задіяли радянські газети, які 21 квітня 1927 р. опублікували попередження про ліквідацію «контрреволюційної шпигунської групи», пов'язаної з прихильниками великого князя Миколи Миколайовича та керівника білих генерала О. Кутепова⁶⁴. Безумовно, цю інформацію швидко підхопили зарубіжні газети і поширили у своїх країнах, що дало можливість попервах хоча б локалізувати провал «Тресту». Фактично, про те саме писав С. Войцеховський у статті «Новое о Тресте». За його версією «Тресту» загрожувала неминуча самоліквідація, на чому наголошував і польський емігрантський історик Річард Врага: «Трест» намагався подавати Варшавському генштабу дезінформацію щодо пропускну здатності радянської залізниці. Тому поляки наполягали на зустрічі з О. Якушевим, але він ухилився від неї і з Парижа повернувся до Москви не через Варшаву, а через Берлін та Ригу. Ось чому закордонне «відрядження» О.-Е. Опперпута у Фінляндію стало нагально потрібним. На думку С. Войцеховського, то було бажання радянської розвідки зберегти, хоча б на короткий термін, свого агента в Кутеповській організації⁶⁵. Ось чому агент ОГПУ О.-Е. Опперпут після втечі 9 квітня 1927 р. у Фінляндію оприлюднив 17 травня 1927 р. у ризькій газеті «Сегодня» лист про викриття «Тресту» як легенди КРВ ОГПУ. Незважаючи на офіційне повідомлення тодішнього заступника ОГПУ СРСР Генріха Ягоди про те, що Опперпут загинув 18 червня 1927 р. у Москві під час перестрелки з чекістами, С. Войцеховський у книжці «Трест» фактично відкинув заяву Г. Ягоди, наводячи цікаві факти, що в 1941 р. в окупованому нацистами Києві на вул. Леніна, 32 відкрився великий антикварний магазин такого собі «українського барона Мантейфеля», він же О. Коваленко. Через деякий час місцеве гестапо під час операції з ліквідації розгалуженої мережі НКВД у Києві вийшло на цього Коваленка, який виявився давнім співробітником НКВД. Окрім того, його упізнав київський гестапівець із російських емігрантів. За його словами, цей Коваленко був Опперпуттом, активним учасником відомої з 1922 р. радянської провокаційної організації «Трест». Після арешту гестапівці розстріляли О. Коваленка (Опперпута) в окупо-

⁶⁴ Беленкин Б. Пасынки революции... С. 126–149.

⁶⁵ Войцеховский С. Новое о Тресте // Новый Журнал (Нью-Йорк). 1978. Кн. 132. С. 231.

ваному Києві 1943 р. Про те саме писав С. Мечник у книжці «Під трьома окупантами»⁶⁶, а С. Войцеховський написав про Коваленка (Опперпута) у згаданій статті в «Новом Журнале»⁶⁷. Щодо загибелі О.-Е. Опперпута в Києві С. Войцеховський посилався на генерала В. Біскупського⁶⁸, із яким він зустрівся в Берліні восени 1944 р. Генерал розповів йому, що за часів нацистської окупації Києва німці викрили і невдовзі розстріляли радянського підпільника, який видавав себе за Олександра Коваленка та барона Мантейфеля, проте виявилось, що це був чекіст Опперпут⁶⁹.

Ми обмежилися виявленими біографічними матеріалами про Георгія Миколайовича Мукалова і здійснили первинний аналіз його боротьби з радянським режимом, трохи відкривши завісу таємничості навколо агентурної розробки ВЧК–ОГПУ «Ярославець», вона ж «Справа № 39», вона ж «Монархічне об'єднання Центральної Росії» (МОЦР), вона ж «Московська муніципальна кредитна асоціація» та операція «Трест». Вважаємо, що маємо достатньо вагомих підстав для подальших досліджень біографії Георгія Мукалова, його боротьби з більшовизмом, а також справжньої причини удаваної самоліквідації «Тресту».

Повертаючись до реабілітації Олексія Миколайовича Мукалова, зауважимо, що ретельні пошуки компромату на нього ніякого ре-

⁶⁶ Мечник С. Під трьома окупантами : спогади українського революціонера-підпільника. Лондон : Укр. спілка, 1958. С. 118–119.

⁶⁷ Войцеховский С. Новое о Тресте... С. 222–223.

⁶⁸ Біскупський Василь Вікторович (1878–1945, за ін. даними, 1949) — військовий діяч. Генерал-майор. 1897 р. закінчив Миколаївське кавалерійське училище. Брав участь у Російсько-японській та Першій світовій війнах. Георгіївський кавалер. У період Гетьманату командував Одеським корпусом. При евакуації з Одеси потрапив до Константинополя, звідти через Сербію і Чехію прибув до Берліна. Ініціатор проведення 1-го монархічного з'їзду в Бад-Рейхенгалле (Німеччина). Узяв участь у Капшському пучці 10–17 березня 1920 р. (військовий заколот Каппа-Лютвіца) у Німеччині. Привітав прихід до влади нацистів у січні 1933 р. У 1936 р. очолив створене німецькими нацистами Управління у справах російської еміграції, у відання якого потрапили майже всі російські емігранти в Європі (див.: Серегин А. В. Генерал В. В. Бискупский в движении монархистов-легитимистов // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9, №1/1. С. 79. URL: <https://hist-edu.ru/index.php/hist/article/view/2569>).

⁶⁹ Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 59.

зультату КГБ не дали. Однак полковник слідчого управління КГБ УРСР П. Федоренков залишив заяву Надії Петрівни Мукалової без уваги, незважаючи на те, що сфальсифікований НКВД епізод звинувачення про нібито тісну «злочинну» співпрацю Олексія Мукалова з Леонідом Сорандо⁷⁰ в матеріалах його архівно-кримінальної справи спростувався, оскільки немає ніяких даних, які б свідчили про злочинні зв'язки Л. Сорандо з О. Мукаловим, а також інформації про злочинну діяльність у справі останнього.

Обґрунтовуючи причину відмови в розгляді заяви Н. Мукалової, у висновку від 14 серпня 1957 р. полковник П. Федоренков навів зібрану КГБ інформацію про те, що брати Олексія Мукалова Георгій та Михайло служили в Білій армії, а її батько і рідний брат емігрували за кордон. У цьому він спирався на постанову військового прокурора КОВО від 27 березня 1940 р., у якій заяву Надії Мукалової про перегляд справи її чоловіка залишили без наслідків. Лише протест військового прокурора КВО І. Булдаріна в порядку нагляду, надісланий 31 грудня 1957 р. до військового трибуналу КВО, дав змогу на підставі визначення військового трибуналу округу від 29 січня 1958 р. скасувати постанову комісії при НКВД СРСР від 25 січня 1938 р. (протокол № 196) про розстріл Олексія Миколайовича Мукалова та припинити порушену проти нього кримінальну справу за недоведеністю висунутого звинувачення.

Залишається без відповіді запитання: чому в матеріалах архівно-кримінальної справи Олексій Мукалов і його сестра Катерина жодного разу не згадували про їхню матір? Наразі нам не відоме її ім'я, дівоче прізвище, як і з чого вона жила. Так само в матеріалах перевірки архівно-кримінальної справи О. Мукалова відсутня будь-яка інформація стосовно його матері.

Ще один важливий документ зберігся в матеріалах справи Олексія Мукалова. Він має істотне значення для дослідження біографій київських адвокатів, репресованих сталінським режимом під час великого терору, їхнього особистого життя і професійної діяльності. Ідеться про довідку № 006 від 1 квітня 1957 р. під грифом «таємно», яку на запит КГБ УРСР стосовно особистої справи адвоката О. Мукалова надіслав голова Президії Київської обласної

⁷⁰ Фонд кримінальних справ на осіб, знятих з оперативного обліку МВС України (1919–2006). Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Архівно-кримінальна справа Сорандо Леоніда Анастасійовича // ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 58374.

колегії адвокатів А. Моркес. У довідці прямо вказувалося, що всі архівні особові справи адвокатів, зокрема й Олексія Миколайовича Мукалова (1886 р. народження), були спалені в Києві на початку липня 1941 р.⁷¹ Варто зазначити, що спалений архів особових справ адвокатів Київської обласної колегії адвокатів на початку липня 1941 р. був лише невеликим епізодом у системному нищенні архівів у СРСР. Відомий український історик Г. Боряк у дослідженні, присвяченому історії радянського архівоциду на початку липня 1941 р., зокрема знищенню урядового архіву Раднаркому УРСР за 1921–1940 рр., наводить такі факти: 3–4 липня 1941 р. були «утилізовані» архівні документи Юрбюро за 1922, 1927, 1929, 1931–1935 рр. (283 справи); Юрсектора (Правовий сектор) за 1934–1937, 1939 рр. (216 справ). Ідеться про архівні документи, що безпосередньо стосувалися всієї правової діяльності Раднаркому УРСР. Згідно з Актом знищення урядового архіву УРСР у липні 1941 р. масив документів, приречених на знищення, складався з 22 716 одиниць зберігання. Серед документів Юрсектора та Юрбюро РНК УРСР зберігались облікові картки, біографії та інші особові документи київських юристів. Зауважимо, що варварська акція НКВД у липні 1941 р. зі знищення архівів Раднаркому УРСР була лише однією із наймасштабніших в архівоциді, який прийшов в Україну з радянської Росії. Зокрема, Г. Боряк зазначає, що факт нищення архіву уряду УРСР став ще одним кроком на шляху демеморіалізації й денаціоналізації України та деформації джерельної бази історії України міжвоєнної доби, що не могло не позначитися на дослідженнях, які ґрунтувалися на цій деформованій базі [1, с. 531, 541–542, 548–549].

Дослідниця С. Цеменкова наводить численні приклади вандалізму, пов'язаного з ліквідацією архівних документів, які розпочалися одразу після жовтневого перевороту 1917 р. Большевики почали атаку на архіви із захоплення петроградських архівосховищ. Спочатку їх цікавили «компромати» на «вождів» революції різного рівня. Потім у Петрограді, Москві та інших містах спеціально створили архівно-політичні комісії, які за сприяння слідчих органів заарештовували осіб, причетних до служби в жандармерії, поліції та бороть-

⁷¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1. Арк. 16, 4, 6, 8–9, 10–12, 16–19, 21, 28–30, 32, 34–43, 46, 76–78, 84–90, 93–95, 96–99, 100–104, 106–108, 114.

бі з революційним рухом. Незабаром почався справжній розгром архівів, що, як полум'я, швидко поширився всією колишньою імперією. Знищення архівної документації поклали на архівні органи на підставі декрету Раднаркому РСФРР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію та централізацію архівної справи», а на додачу та для розвитку положень цього декрету 22 квітня 1919 р. видали ще один декрет Раднаркому — «Про зберігання та знищення архівних справ». В умовах військового комунізму набула особливої важливості політична значущість архівних документів. Так більшовики намагалися розв'язувати поточні політичні завдання без збереження документальної спадщини, знищуючи сліди своєї злочинної діяльності⁷².

На жаль, російський архівовицид дістався і до України. Варто зазначити, що, на відміну від політичних кампаній в РСФРР зі знищення архівів, в Україні внаслідок частих змін влади та збройної агресії більшовиків і білогвардійців виник справжній колапс щодо паперу. Тож було обрано не найкращий спосіб поліпшити становище — завдяки архівним документам. Проте на знищення архівів в Україні швидко відреагували представники інтелігенції міста Кам'янця-Подільського. На ім'я голів Ради народних міністрів УНР, Трудового конгресу України та міністра народної освіти вони підготували спеціальне звернення про своє вкрай негативне ставлення до кампанії зі знищення архівних документів у Кам'янці-Подільському з метою переробки їх на папір. Зокрема, у документі було наведено факти розпорошення матеріалів: «...окремі частини всіляких архівів опинились в місцевих крамницях як обгортковий папір. <...> в місті Хмільнику на Поділлі “десь зник” весь архівний матеріал за 17, 18 ст. <...> Та не лише архіви державні, гинуть і приватні, церковні, монастирські <...> В селі Антонінах на Волині розграбовано наукові та мистецькі збірки графа Потоцького — ті самі, охороняти котрі їх власник прохав Головне управління мистецтва та національної культури <...> Як буде продовжуватися так далі, то весь доробок культурний українського народу за минулі віки пропаде марно в нинішніх воєнних хвилях. Прийдешні покоління будуть мати до нас одну велику зневагу та проклін»⁷³.

⁷² Цеменкова С. И. История архивов России: XX — начало XXI века : учеб. пособие / М-во науки и высшего образования РФ, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. С. 17, 19–20, 52–53.

⁷³ Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 1998. Т. 1. С. 127.

До збереження українських архівів долучився відомий український церковний і громадський діяч професор Іван Огієнко. На початку вересня 1919 р. він підготував клопотання до Міністерства народної освіти УНР про передачу архіву й бібліотеки колишнього Дворянського депутатського зібрання до Кам'янець-Подільського державного українського університету, а в жовтні 1919 р. Головний отаман армії УНР С. Петлюра та військовий міністр В. Петрів видали наказ про переважне право зберігання документів у державних архівах⁷⁴.

У грудні 1920 р. у Києві було видано наказ командувача польового управління армій Південно-Західного фронту РСФРР про заборону знищення архівів у приміщеннях, де розташовувалися військові установи, без дозволу архівного управління. Мабуть, цей наказ з'явився вже після того, як Особливий відділ 12-ї армії, що розташовувався в приміщенні колишньої Київської Судової палати, розпорядився викинути архіви Казенної та Нотаріальної палат, бо потрібно було переобладнати приміщення під тюрму. Цей приклад наводив Микола Василенко у листі до Дмитра Багалія від 16 грудня 1920 р. про стан архівної справи в Україні⁷⁵.

Наступна макулатурна кампанія 1930-х років розпочалася з постанови наркомату Робітничо-селянської інспекції СРСР (НКРСІ) від 20 грудня 1928 р. «Про порядок вилучення із закладів і підприємств архівної та іншої паперової макулатури для потреб уряду». Щоб прискорити знищення «макулатури», було залучено громадських активістів, які мали забезпечити «дострокове виконання та перевиконання важливого завдання». Подальше прискорення темпів та збільшення масштабів макулатурної кампанії пов'язувалися з безпосереднім втручанням Й. Сталіна. У листі, надісланому 1931 р. до редакції журналу «Пролетарська революція», Сталін у звичній для нього грубій манері схарактеризував наукових опонентів як «істориків-контрабандистів», наклепників, а архівістів затаврував як «архівних щурів». Протидію архівістів свавілля визначили як «головотяпство, що межує із злочином та зрадою робітничому класу». Реакція Центрального архіву на лист Й. Сталіна була швидкою й улесливою. Було заявлено, що цей лист є «найважливішою політич-

⁷⁴ Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 1998. Т. 1. С. 131, 138.

⁷⁵ Там само. С. 175–176.

ною директивною всьому теоретичному фронту, зокрема, історичній ділянці цього фронту»⁷⁶.

У 1938 р. радянський уряд почав передавати архівні установи країни у відання НКВД СРСР. Центральне архівне управління СРСР перетворили на Головне архівне управління (ГАУ) НКВД СРСР, а архівні установи союзних республік передали до ГАУ. У березні 1939 р. усі архівні установи УРСР підпорядкували НКВД УРСР. Центральне архівне управління УРСР перетворили на Архівний відділ НКВД УРСР. Республіканські та обласні історичні архіви підпорядкували безпосередньо наркомун внутрішніх справ УРСР та начальникам обласних управлінь НКВД, а міські й районні архіви — відповідно начальникам міських і районних відділів НКВД. Передачу архівних установ у розпорядження НКВД аргументовано тим, що з 1931 р. основним завданням архівів стало обслуговування репресивних органів. Після вбивства 1 грудня 1934 р. С. Кірова кількість специфічних запитів ОГПУ–НКВД СРСР так стрімко зросла, що зрештою паралізувала роботу архівів, а під час великого терору в березні 1938 р. виконання запитів від НКВД узагалі припинили. Відтоді НКВД підпорядкував собі всі архівні установи і відновив «оперативно-чекістську роботу», одноосібно використовуючи архівні документи «в оперативних цілях»⁷⁷. На наш погляд, підпорядкування архівних установ безпосередньо НКВД значно спростило здійснення архівоциду на початку липня 1941 р.

Початок масового знищення архівів Раднаркомун УРСР у Києві поклала спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна». Хоч у постанові архіви не згадано прямо, однак у ній було чітко розпорядження про застосування тактики «випаленої землі». Інших керівних документів, які б регламентували порядок знищення архівних документів, ще не знайдено. Очевидно, НКВД УРСР почав реалізовувати постанову самостійно, і вже 3 липня 1941 р. з'явився відповідний акт про знищення урядових документів.

Завдяки довідці про спалення всіх особових справ адвокатів на початку липня 1941 р., наданій Київською колегією адвокатів у квітні 1957 р. КГБ УРСР, можемо стверджувати, що в перші дні лип-

⁷⁶ Цеменкова С. И. История архивов России: XX – начало XXI века... С. 71.

⁷⁷ Пристайко О. Передача архівної системи у відання НКВД: причини та наслідки // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2008. Т. 8. С. 3–4, 6–7.

ня 1941 р. республіканські органи НКВД синхронно знищували не тільки урядові архіви, а й архіви нижчого рівня — обласні, міські. Зокрема, у перші дні липня 1941 р. цілковито знищили документи, що зберігалися в Уманському й Білоцерківському філіалах Київського облдержархіву⁷⁸, а, за свідченнями очевидців, у ті самі дні липня 1941 р. енкаведисти спалили спецфонд Державного архіву м. Києва. Порядок нищення архівів імовірно регламентувався Інструкцією Головархіву НКВД СРСР, затвердженою заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим (назву інструкції реконструювали Г. Боряк та Н. Кашеварова) «Про порядок розвантаження матеріалів, що не підлягають зберіганню, в архівах установ, розташованих на території, оголошеній на воєнному стані» [2, с. 550–552], що з'явилася лише 6 липня 1941 р.

Отже, надзвичайно важливе значення для дослідження життя та діяльності київських юристів і їхніх родин у міжвоєнний період мають архівні джерела. Матеріали кримінальної справи, сфабрикованої НКВД проти захисника Олексія Мукалова, певною мірою розкривають деякі невідомі сторінки біографії його та членів родини, а матеріали кримінальної справи ОГПУ проти Георгія Мукалова, документи зарубіжних архівів, мемуари та спогади сучасників і праці істориків наочно показують, що одні члени родини Мукалових були активними борцями проти більшовицького режиму (Георгій, Михайло та Микола), а інші до цього режиму ставились негативно (Олексій та Олександр). Також за допомогою цих джерел вдалося відкрити маловідому сторінку таємної діяльності радянських спецслужб у 1920-х роках — на початку 1941 р.

1. Боряк Г. «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.) // Academia. Terra Historiae : студії на пошану Валерія Смоля : у 2 кн. Кн. 2. Простори історика / відпов. ред. Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України, ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України». Київ, 2020. С. 531–559.
2. Боряк Г., Кашеварова Н. Унікальний документ до історії архівоциду (Німецький переклад директиви Архівного відділу Управління НКВД

⁷⁸ Чуйко Р. В. Втрати та руйнування обласних державних архівів України у роки Другої світової війни // Гілея: науковий вісник. Київ, 2018. Вип. 138 (№ 11). Ч. 1. Історичні науки. С. 124.

- по Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р. про знищення архівів) // Життя в науці : студії на пошану Любові Дубровіної / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; відп. ред. О. Онищенко. Київ, 2020. С. 547–572.
3. Великий терор в Україні: Німецька операція 1937–1938 років / упоряд. А. Айсфельд, Н. Сердюк. Київ : К.І.С., 2018. 1248 с.
 4. Заборовский В. В. Развитие института украинской адвокатуры в советский период в аспекте эволюции понимания терминов «адвокат» и «адвокатура» // Гуманитарные и юридические исследования. 2017. № 1. С. 162–167.
 5. Никитенко Е. В. Деятельность организации «Трест» в истории евразийства // Глобальные процессы в региональном измерении: опыт истории и современность : сб. материалов междунар. науч. конф. : в 2 т. Т. 1. IX междунар. науч. конгресс и выставка Интерэкспо Гео-Сибирь – 2013 (Новосибирск, 15–26 апр. 2013 г.). Новосибирск : СГГА, 2013. С. 103–108.
 6. Файзулін Я. Юрко Тютюнник і радянські органи держбезпеки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2013. Вип. 9. С. 269–305.
 7. Філімоніхін В. Спецдіянка НКВС УРСР (1937–1941) місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу міста Києва // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 червня 2015 р.). Дніпропетровськ : Пороги, 2015. С. 94–111.
 8. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

REFERENCES

1. Boriak, H. (2020). "Znyshcheno shliakhom spalennia...": nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.) ["Destroyed by Burning...": Unknown Document on the History of Archivocide (Act about Destruction of Governmental Archives in Ukraine in July 1941)]. In H. Boriak (Ed.). *Academia. Terra Historiae: Studii na poshanu Valeriia Smoliia* [*Academia. Terra Historiae: Studies in Honor of Valerii Smolii*] (Vol. 2, pp. 531-559). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Boriak, H., & Kashevarova, N. (2020). Unikalnyi dokument do istorii arkhivotsydu (Nimetskyi pereklad dyrektyvy Arkhivnoho viddilu Upravlinnia NKVS po Dnipropetrovskii oblasti vid 18 lypnia 1941 r. pro znyshchennia arkhiviv) [A unique document on the history of archivecide

- (German translation of the directive from the Archives department of People's Commissariat of Internal Affairs in Dnipropetrovsk region on June 18th, 1941 on the destruction of archives)]. In O. Onyshchenko (Ed.). *Zhyttia v nauksi: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi [Life in science: Studies in honour of Liubov Dubrovina]* (pp. 547-572). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Aisfeld, A., & Serdiuk, N. (Comps.). (2018). *Velykyi teror v Ukraini: Nimetska operatsiia 1937-1938 rokiv [The Great Terror in Ukraine: The German Operation of 1937-1938]*. Kyiv, Ukraine: K.I.S. [In Ukrainian].
 4. Zaborovskii, V. V. (2017). Razvitie instituta ukrainskoi advokatury v sovetskii period v aspekte evoliutcii ponimaniia terminov "advokat" i "advokatura". *Humanities and Law Studies, 1*, 162-167. [In Russian].
 5. Nikitenko, E. V. (2013, April). Deiatelnost organizatsii "Trest" v istorii evraziistva [Activities of the "Trest" in the history of Eurasianism]. In *Globalnye protsessy v regionalnom izmerenii: opyt istorii i sovremennost [Global processes in the regional dimension: Historical experience and modernity]. Proceedings of the 9th International Scientific Congress and Exhibition* (Vol. 1, pp. 103-108). Novosibirsk, Russia: SGG. [In Russian].
 6. Faizulin, Ya. (2013). Yurko Tiutiunnyk i radianski orhany derzhbezpeky [Yuri Tyutyunnik and Soviet state security organs]. *Problemy Vychennia Istorii Ukrainskoi Revoliutsii 1917-1921 Rokiv, 9*, 269-305. [In Ukrainian].
 7. Filimonikhin, V. (2015, June). Spetsdilianka NKVS URSR (1937-1941) mistse taiemnoho pokhovannia zhertv masovykh politychnykh represii u 19, 20 kvartalakh Bykivnianskoho lisu mista Kyieva [Special section of the NKVD of the Ukrainian SSR (1937-1941), a place of secret burial of victims of mass political repressions in the 19th and 20th quarters of the Bykivnyansky forest in Kyiv]. In *History and current challenges unpunished crimes Soviet totalitarianism against the Church. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv* (pp. 94-111). Dnipropetrovsk, Ukraine: Porohy. [In Ukrainian].
 8. Shapoval, Yu., Prystaiko, V., & Zolotarov, V. (1997). *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: Osoby, fakty, dokumenty [Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: Persons, facts, documents]*. Kyiv, Ukraine: Abrys. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 23.06.2023

Valerii FILIMONIKHIN, Scientific secretary of Bykivnia Graves National Historical and Memorial Reserve (Kyiv, Ukraine).

Biographical essay of the Mukalov family through the prism of archive-criminal cases of the OGPU-NKVD.

Aim of the work. The life and activities of Kyiv lawyers and their families in the early years of the Bolshevik regime have been little studied. This is especially true for the active participation of Kyiv lawyers in the struggle against the regime in the 1918-1920s. The purpose of the work is an attempt to reconstruct the life path of lawyers from the Kyiv Mukalov family based on the analysis of criminal cases fabricated against them by the OGPU-NKVD in 1927 and 1937, also other archival sources, memoirs and memoirs of contemporaries, works of historians. ***The research methodology*** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as general historical methods – biographical, chronological, retrospective, prosographic, problem-thematic. ***Scientific novelty*** lies in the introduction into scientific circulation of previously unknown and little-known biographical information of lawyers from the Kyiv Mukalov family based on historical sources found. The main sources of scientific value in establishing the biographical information of the Kiev lawyers Mukalov are archival and criminal cases of the brothers Olexii and Georgy Mukalov, materials from foreign archives, memoirs of contemporaries, works of domestic and foreign historians. ***Conclusions.*** To restore the pages of the life path and activities of Kyiv lawyers in the 1920s-1930s materials of archival and criminal cases are of particular importance. The destruction by the NKVD of the personal archive of Olexiy Mukalov, the burning of his personal file of the Kiev defender, the destruction of archival documents of the Yurburo and the Yursektor of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR in July 1941, which entered a new history under the name "archivocide", and the lack of information about members of his family required an expansion of the circle of search for biographical sources in foreign archives, memoirs and memoirs of participants, researches of historians. The discovered materials made it possible not only to reproduce the unknown pages of the biographies of Kyiv lawyers from the Mukalov family, but also to show their active struggle against the Bolshevik regime.

Key words: biography, Mukalov brothers, lawyer, defender, NKVD, family, OGPU, the "Trest".

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 929:130.122Сковорода

*Анатолій Євгенович КОНВЕРСЬКИЙ,
академік НАН України,
доктор філософських наук, професор,
декан філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)*

ДУХОВНИЙ ПОРТРЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ [Рецензія на видання: Шевченко В. В., Чайковський М. Є. Феномен Григорія Сковороди і сквородиністика на позвах часу. Київ : Саміт-книга, 2022. 320 с.]

В історії української культури є небагато мислителів, чия філософська спадщина тлумачилась би настільки неоднозначно і оцінювалась би так високо, як спадщина Григорія Сковороди. Складно переоцінити її значення для української культури, а особливо вплив на подальший розвиток української філософії. Основне, однак, на наш погляд, усе-таки полягає в тому, що життя і філософія Г. Сковороди були спрямовані на утвердження високої духовності. І не дарма етико-моральна проблематика посідала у світобаченні мислителя центральне місце. Нічого дивного немає і в тому, що вивченню різних аспектів життя і творчості Г. Сковороди присвячено багато наукових досліджень і розвідок. Мислитель приваблював щораз більше число дослідників, як, до речі, і симпатиків та шанувальників, позаяк сам по собі був духовним явищем та непересічною особистістю. Самобутня вдача Сковороди була ментально близька та припала до душі народу: у цьому легко переконатися з того, що суспільний загал убачав в особі доволі дивакуватого мандрівного філософа насамперед народного мудреця та втілення найкращих національних рис. Однак упадає в очі, що деякі положення, якими прикметний творчий доробок українського Діогена, як і окремі вчинки напрочуд послідовного та стійкого у своїх переконаннях релігійного мислителя, нерідко викликали та й нині продовжують викликати неоднозначні судження. І спостерігається ця тенденція навіть серед високопрофесійних учених з незаангажованими підходами. А це означає, що на

те існує подостатком причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. З уваги на зазначене, не важко припустити, що у філософській спадщині видатного українського першорозуму навіть охочому так само важко розібратися самотужки, як і узгодити наявні контрверзи, якими рясніє сквородиністика від самих її початків і дотепер. У цьому зв'язку вдалою науковою спробою якомога кращого виrozumлення на проблемно-тематичному спектрі тих неоднозначно інтерпретованих питань уявляється нам монографія В. В. Шевченка та М. Є. Чайковського «Феномен Григорія Сковороди і сквородиністика на позвах часу». Адже в ній здійснено комплексний аналіз життя, діяльності та творчості видатного українського мислителя з виокремленням початкового (1795–1861), дореволюційного (1861–1917), радянського (1917–1989) та новітнього (1990–дотепер) періодів. Насамперед у монографії слушно наголошується на тому, що кожному з етапів і наукового, і художньо-публіцистичного осмислення життя й творчості українського любомудра властива виразна парадигмальна специфіка, на яку визначальний вплив справив ідейно-політичний чинник. Структура праці добре продумана та хронологічно послідовна, а застосований авторами селективний підхід до презентації вершинних досягнень сквородиністики різних епох максимально сприяє всебічному осмисленню феномену Г. Сковороди. Надзвичайно цінним компонентом сквородиністичного дискурсу є також те, що багатогранна творчість видатного мислителя рубрикована. Постать Сковороди — філософа, поета, байкаря, музиканта, педагога, просвітителя, митця бароко, виразника народних дум, а в порівняльному вимірі українського Сократа, Франциска Асізького, Ломоносова — постає у важкоосязній мозаїці, з якою автори були змушені рахуватися. Вигідний бік справи полягає в тому, що все то, включно, скажімо, з працями, присвяченими мовознавчій, художньо-поетичній та іншим проблемно-тематичним граням творчості видатного українського любомудра, має своє обґрунтування, яке супроводжується посиленнями на багату, хронологічно впорядковану та ретельно дібрану бібліографію. А за тим стоїть, самозрозуміло, копітка, наполеглива й сумлінна праця. Авторам вдалося не тільки чітко структурувати величезну кількість матеріалу, а й, детально характеризуючи доробок сквородиністів різних часів, розглянути феномен Сковороди-людини та Сковороди-мислителя у світлі творчої саморефлексії найвидатніших учених кожної доби. Одна з них, імперська, представлена іменами І. Срезнев-

ського, М. Костомарова. Д. Багалія, В. Бонч-Бруєвича, В. Ерна, С. Русової — тобто тих, хто, як то унаочнено в книзі, стояли біля джерел науки про Сковороду, а інші неабияк прислужилися її подальшому розвою. Що ж до другого етапу сквородиністики, який розглядається в часових межах існування радянської влади та її політико-ідеологічного диктату, то автори знайшли за необхідне виділити перше радянське п'ятиріччя, а властиво той часово короткий період, на який припадає підготовка та відзначення двохсотих роковин із часу народження великого українського подвижника духа та мислителя. І це не випадково, адже він увінчався появою низки фундаментальних праць, з яких виквітом стали та правила авторам за взір дослідження Гната Хоткевича («Григорій Савич Сковорода (український філософ): короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів: з нагоди 125-літньої річниці з дня смерті»), Віктора Петрова («Григорій Сковорода. Спроба характеристики») та Дмитра Багалія («Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода»). Власне унаочненню цього доробку з доволі широкою гамою внутрішніх порухів та духовних борінь великого Христового подвижника і приділена основна увага. Однак автори тим не обмежилися. Добре розуміючись на інших напрацюваннях у царині сквородиністики радянської доби, вони з-поміж величезної кількості праць найрізноманітнішого спрямування та теоретико-методологічних підходів цілком справедливо сфокусували увагу на доробку геніального українського поета П. Тичини та вступній статті до двотомного видання творів Г. Сковороди, написаної у співавторстві В. Шинкаруком та І. Іваньо. І такий вибір нам здається цілком умотивованим, позаяк славнозвісний український поет усе своє зріле творче життя цікавився Сковородою, а праці пойменованих учених радянської академічної школи правили за класичний зразок для наслідування і були позначені чи не найбільшою глибиною проникнення в сутність тезауруса Сковороди. Прикметним у цьому контексті уявляється те, що їм вдалося успішно пройти, кажучи образно, по лезу бритви: з одного боку, не впасти у звабу тотальної критики величезного доробку радянських сквородинознавців з огляду на їхні марксистсько-ленінські принципи аналізу взагалі та матеріалістичні пріоритети зокрема. А з другого боку, автори не залишили сумнівів, що йдеться про хибну практику, яка згубно позначилася на науковому гатунку їхніх досліджень. Ці надуживання радянських сквородиністів бачаться виразнішими на тлі подальших розмислів

про тогочасні рефлексії мислителів української діаспори, знаковими з яких було обрано Д. Чижевського, І. Мірчука, В. Шаяна та В. Барку. Такими ж, що присутньо не витримують наукової критики, вони, до речі, видаються і в розрізі розмислів про напрацювання іноземних сквородиністів, кожний з яких *de facto* вніс посильну лепту в скарбницю сквородиністики як окремої галузі знання. Черговий парадигмальний злам, що станеться з розпадом СРСР і спричинить нечуваний інтерес до всього, що було пов'язане зі Сквородою, без перебільшення, знаменує появу етапних творів про українського любомудра. Праці Л. Ушкалова, В. Шевчука, М. Поповича, М. Максюті, що їм буде приділена найбільша дослідницька увага з-поміж інших, засвідчать, що це саме вони визначальною мірою спричиняться до ревізії поглядів на феномен Сквороди та стануть етапними досягненнями. На тлі сотень інших розвідок, статей, нарисів та книг, вони унаочнять аксіоматичне: Скворода — мислитель оригінальний та почасти суперечливий і в контексті запитуваності на об'єктивне, глибоке, всебічне та проникливе осмислення потребує високої духовної ерудиції та системних професійних знань. Тому конче важливим уявляється нам вийти на той рівень розмислів про видатного мислителя, який хвилево засвідчили провідні сквородинознавці близького та далекого зарубіжжя, зокрема російська дослідниця Л. Софронова, італійська вчена з уже світовим ім'ям Марія-Грація Бартоліні та нова «зоря» зарубіжного сквородинознавства німецька дослідниця Елізабет фон Ердман. І принаймні ці вершинні досягнення вітчизняних та іноземних учених чи не найбільше дають змогу сподіватися, що їх введення в науковий обіг, як і популяризація серед суспільного загалу, відкриють евристичні можливості для формування нових знань про видатного мислителя, а заодно й для подальшого з'ясування інтерпретаційних порізень, природа яких залежить не тільки від специфіки дослідницьких підходів, поглядів, уподобань та переконань численних дослідників, а й пояснюється симбіотичним характером філософських розумувань Григорія Сквороди. Принаймні, у цьому контексті не можна нехтувати жодним чином, як на тому особливо наголошено в книзі, що уподобання Сквороди-боголюбця та палкого ревнителя християнської істини мирно вживаються з його замилуваннями античною мудрістю та й з окремими надбаннями індо-буддійської цивілізації. Значний інтерес у науковому середовищі, як і в зацікавленого читача, можуть викликати поміщені наприкінці книги «Вхідні двері до християнської

доброчесності» (1766) та «Життя Григорія Сковороди» М. Ковалинського (1795) у новому перекладі на сучасну українську мову, які приємно вражають і високою мовленнєвою культурою, і мистецтвом передачі непростих верлібрів Сковороди засобами питомо української мовної виразності. Зрештою, зауважимо, що книга (і про це ми знаємо достеменно!) спершу, на початковому етапі, писалася «в шухляду», за вкрай несприятливих умов російсько-української війни. Коли ж перегодом склалися сприятливі умови для її друку, в авторів залишалось обмаль часу на коректуру та літературну редакцію тексту. Тому наявні в книзі певні огріхи мовностилістичного характеру апріорі заслуговують бути якщо не вибаченими, то в кожному разі зрозумілими. Виходячи з вище зазначеного, маємо всі підстави стверджувати, що монографія В. В. Шевченка та М. Є. Чайковського «Феномен Григорія Сковороди і сквородиністика на позвах часу» написана на багатому фактичному матеріалі та чітко і послідовно відтворює еволюцію формування цілісного портрета Григорія Сковороди як особистості, митця, філософа на різних етапах цивілізаційного поступу в його вітчизняному та зарубіжному проявах. Воднораз це книга про велич життєвого подвигу та високий духовний лет філософування Григорія Сковороди, а ще найпридатніша форма вдячності тим, хто свого часу на різних етапах вітчизняного поступу долучився до вивчення та звеличення імені того, кого справедливо вважають одним з духовних світочів людства. Рецензована нами книга є оригінальним, самостійним, завершеним та актуальним дослідженням, яке суттєво доповнює, збагачує та систематизує наші знання про Григорія Сковороду та його спадщину в часі непростих цивілізаційних викликів та воєнного лихоліття, коли вічні питання людського буття постають з винятковою виразністю та набувають нечуваної актуальності.

Рукопис одержано 12.12.2023

Anatoly KONVERSKY, Academician of the NAS of Ukraine, D.Sc. (Philosophy), Professor, Dean of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine).

Immaterial icon of Grigory Skovoroda. [Review of the publication: Shevchenko V. V., Chaikovsky M. E. Grigory Skovoroda's phenomenon and the science of Skovoroda before the tribunal of time. Kyiv: Samit-knyha, 2022. 320 p.]

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net

ДРАМАТИЧНА ДОЛЯ ВЧЕНОГО НА ТЛІ ДОБИ
[Рецензія на видання: Росовецький С. Володимир Перетц:
біографія інтелектуала / наук. ред. А. Пучков. Київ :
Дух і Літера, 2023. 376 с.]

Станіслав Казимирович Росовецький (1945–2022) жартівливо називав себе «науковим онуком» академіка Перетца. І мав на це цілковите право. Адже його університетським викладачем, а згодом керівником кандидатської дисертації був Олександр Адріанович Назаревський — учасник відомого «Семінару Перетца». Згадуючи про нього, С. Росовецький зазначив, що той на лекціях і спецсемінарі не розказував про свого вчителя — розповідав про нього, лише спілкуючись приватно, адже в 1960-х роках, навіть після реабілітації, репресованого літературознавця більшість колег вважали винним, але пробаченим. Від О. Назаревського, ступаючи на шлях науки, С. Росовецький засвоїв основні методологічні вимоги В. Перетца: обов'язкову роботу з рукописами й необхідність фактичних спостережень над текстами. У науковій і викладацькій діяльності все життя автор намагався наслідувати й О. Назаревського, і В. Перетца, продовжуючи їхні традиції.

С. Росовецький був надзвичайно багатогранною особистістю: літературознавець (медієвіст, шевченкознавець), фольклорист, письменник, професор кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він автор, зокрема, творів біографічного жанру: п'єси «Шевченко під судом» (2008),

збірки «П'єси про письменників» (2016), «Шевченко. Сучасна біографія» (2020), біографо-фантастичного роману «Шевченко між світами» (2022). Жанр книжки «Володимир Перетц: біографія інтелектуала» (2023), що з'явилася вже після відходу з життя автора, можна означити як белетризована інтелектуальна біографія. Наукова діяльність академіка подана на побутовому й родинному тлі, і в цьому, як зазначив С. Росовецький, йому допомогла монографія А. І. Шаповала¹. Насамперед крізь призму епістолярної спадщини В. Перетца оприявнюються грані його духовного світу, контексти повсякденного, наукового та особистого життя, роль у ньому його вчителів, колег та учнів. Читач слідом за автором мандрує культурними просторами (Петербургом, Києвом, Самарою, Саратовом), знайомиться з людьми та ідеями, важливими для інтелектуальної історії героя. Звісно, що найбільше уваги приділено «українському» періоду біографії вченого, адже в 1903–1914 рр. В. Перетц — професор Київського університету, із 1919 р. — академік УАН. Це не просто докладні спостереження над перипетіями долі, це зовсім інше бачення біографії людини науки, якій довелося жити у двох епохах — дореволюційній і радянській, між двох світів — російським і українським.

У розділі «Родовід академіка Перетца» автор простежив етнічно-культурні корені вченого: від прадіда Абрама Ізраїльовича, фінансиста і комерсанта, діда Григорія, найцікавішою сторінкою життя якого була участь у декабристському русі (1926 р. Володимир Перетц із братом Левом опублікував його біографію), батька Миколу, який викладав математику в приватних пансіонах і помер, коли Володимирові було лише п'ять років. Далі С. Росовецький на основі спогадів, листів, праць сучасних науковців відтворив етапи становлення особистості В. Перетца: навчання в гімназії, у Петербурзькому університеті, вплив викладачів. Життя випускника університету було досить сутужним: репетиторство, написання рецензій (приміром, у тодішньому «Книжном вестнике» доводилося публікувати відгуки навіть на видання «Про струми високої напруги»

¹ Шаповал А. І. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел : монографія / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2020. 596 с.

і «Про збереження жіночої краси»); перші наукові статті та досвід викладання, захист двох дисертацій — магістерської та докторської. С. Росовецький постійно перекидає «містки» до сьогодення, роздумуючи про ранні захисти докторських дисертацій (у В. Перетца від магістерської минуло лише два роки), про дисертабельність тем, про поширеність аматорського театру на межі XIX і XX ст. тощо. Автор прагне з'ясувати причини наукового зацікавлення молодого філолога україністикою, бо вже в студентських публікаціях В. Перетца є українські паралелі, дібрані з фольклорних збірників, а з 1897 р. розпочалася його співпраця з «Киевской стариной». Це могли бути й контакти з Костянтином Арабажимим та Аркадієм Лященком — ученими-українцями в Санкт-Петербурзі, і ознайомлення з книжкою Миколи Петрова «Нариси історії української літератури XIX століття» (1884), і тісні стосунки з Павлом Житецьким. Особистим чинником, що зумовив не просто інтерес В. Перетца до української культури, а й навіть бажання оселитися в Києві, на думку автора, став не лише його шлюб з Неонілою Арабажиною, а й київський клімат, що для здоров'я хворого на туберкульоз був значно кращий, ніж петербурзький. Важливу роль у працевлаштуванні зіграв і його науковий керівник О. І. Соболевський: у нього залишилися тісні особисті зв'язки з Університетом Святого Володимира, де він викладав у 1881–1888 рр. Уже на той час В. Перетц добре знав українську, щоправда, не писав до галицьких видань, бо не володів «галицьким варіантом української наукової мови» (с. 64). Але коли на Наддніпрянській Україні з'явилася україномовна наукова періодика, він у статтях до часописів принципово послуговувався українською мовою — цей момент наголосив С. Росовецький, цитуючи лист ученого до О. Шахматова: «Я пишу по-українськи без великих помилок» (с. 64).

Автор простежив, як відбулося перевтілення «незграбного петербурзького каченяти на сяючого бездоганною білизою київського лебедя» (с. 71) — адже саме так окреслюють шлях ученого. Насправді ж усе відбувалося непросто: переїхавши з Петербурга, В. Перетц змушений був декларувати свій відхід від українофільства (хоч стосунки професора з українофілами не завжди були ідилічними). У листах із Києва він часто бідкається: скаржиться на дорожнечу (коментуючи, С. Росовецький підрахував, що тоді на зарплату професора можна було жити досить пристойно, описав житло, яке той

винаймав). Не оминув автор книжки й того, що насамперед В. Перетца драгували духовні та світоглядні умови, і він відверто шкодував про переїзд: «Я тут абсолютно непотрібний: тутешні студенти-південці дуже ледачий народ» (с. 75); «У нас у Києві сонно і тихо до нудоти» (с. 77), а в листах 1913 р. прямо зазначав, що розлюбив Київ (с. 76). Епістолярій В. Перетца цілком справедливо характеризував нездорову моральну атмосферу на історико-філологічному факультеті: «Сиджу в зловонній твані... Хоч би у воду, тільки б геть звідси» (с. 77). Тобто насправді петербуржець намагався повернутися до столиці або хоча б до Казані. Для нього, як раніше для О. Соболевського та І. Жданова, Київ видавався лише проміжним етапом кар'єри. Автор не приховує: українські колеги бачили в ученому петербурзького «варяга», якого «цінували, та не як свого» (с. 81). Але важливим було продовження власних українознавчих студій, був намір написати історію української літератури. Саме В. Перетц 1906 р. обґрунтував і опублікував проєкт заснування в університетах українських кафедр — для викладання української літератури, мови, історії, етнографії та звичаєвого права. У 1908 р., після заснування в Києві Українського наукового товариства, учений очолив його філологічну секцію, і того ж року В. Перетца було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Довелося пережити в Києві погроми чорносотенців, атмосферу суспільної реакції. Але чинником, який «тримав» професора в місті, насамперед була надія на студентів. Адже саме тут він організував «Семинарій руської філології» (автор книжки переклав слова «российский», «русский» як «русський». — Г. А.) — гурток молодих здібних дослідників у царині історії давнього письменства, що збирався щосереди (іноді й по п'ятницях, бувало, що й тричі на тиждень) у професоровій квартирі. З нього вийшли відомі вчені, дослідники літератури, що, долаючи свій шлях, теж стали вчителями — В. Адріанова-Перетц, О. Багрій, Л. Білецький, О. Бургардт (Юрій Клен), О. Грузинський, М. Гудзій, О. Дорошкевич, М. Драй-Хмара, М. Калинович, Б. Ларін, С. Маслов, О. Назаревський, І. Огієнко, В. Петров (В. Домонтович), Є. Рихлік, С. Родзевич, П. Рулін, С. Савченко, Ф. Сушицький, П. Филипович, Є. Тимченко, Д. Чижевський, С. Щеглова, Б. Якубський та ін. С. Росовецький розглянув діяльність семінарію в часі та просторі, проаналізував наукову продукцію його учасників, адже вважав цей гурток яскравим та унікальним науково-педагогічним

феноменом. Деякі положення В. Перетца, які він передавав молодим дослідникам, стали крилатими висловами: кожен має навчитися працювати над сирым матеріалом, на «чорному дворі науки», бо без цього не можна потрапити у блискучі палаци справжнього, міцного знання; мета історика літератури — вивчення форми літературних творів: не **що**, а **як**.

Після семінарію залишилися не лише тексти, а й фото, які теж дуже інформативні, де важлива кожна деталь. Аналізуючи їх, автор книжки окреслив склад цього товариства, простежив зміни в кількості учасників. Зокрема, запропоновано гіпотезу про те, що остаточне організаційне оформлення семінарію було пов'язане з перипетіями викладання В. Перетцом на вищих жіночих курсах. Адже Володимир Миколайович почав запрошувати слухачок цих курсів до свого наукового гуртка так само, як і студентів університету, цим утверджуючи гендерну рівність у науці та вищій школі. Дві слухачки ВЖК, В. Адріанова і С. Щеглова, згодом захистили магістерські дисертації в Університеті Святого Володимира, працювали викладачками у вишах, стали відомими науковцями. Автор книжки розмірковує і над такими, здавалось би, парадоксальними причинами: чому серед «семінаристів» у Києві не було Миколи Зерова, а в Петрограді — Дмитра Лихачова.

Яскравою ознакою семінарію, важливим складником його були «екскурсії» (так називалися робочі поїздки, експедиції) до Москви, Петербурга (чотири рази), Чернігова, Катеринослава (тепер Дніпро), Полтави, Ніжина, Житомира для роботи в архівах. Звіти про ці поїздки друкувалися окремими виданнями. Студенти не лише працювали з рукописами й стародруками, а й мали змогу виступати перед відомими вченими з доповідями, які пізніше друкувалися в поважних наукових збірниках. І знову «ліричний відступ» автора: «Звичайно ж, київським філологам старшого покоління засідання семінарію можуть нагадати спецсемінари радянського часу, на яких готувалися курсові роботи, а “екскурсії” — виїзні архівні практики. <...> Ці організаційні форми підготовки студентів саме й походять від Семінарію Перетца» (с. 108). І невеселе зауваження: «Зрозуміло, низький рівень курсових робіт не дозволяв керівникам рекомендувати їх до фахових видань, хіба що як винятки» (с. 108). А за 20 років існування гуртка В. Перетца зі 130 студентів, які брали в ньому участь, до 1922 р. відомими науковцями стало більше 30. Адже Во-

Володимир Миколайович умів знаходити шляхи співіснування семінарію з офіційними університетськими структурами, хоч його не було в університетському розкладі, не передбачалося жодних заліків, він не входив до педагогічного навантаження. Новаторство Перетца-педагога, як наголосив С. Росовецький, полягало в тому, що до студентів він відразу пред'являв ті само вимоги, як і до сформованих дослідників, а своєю спільною із ними працею під час «екскурсій» робив їх фактично колегами в науковій роботі. Тут панувала атмосфера демократизму і товариськості. Не раз семінаристи влаштували заміські прогулянки разом зі своїм професором, який за віком був не набагато старший за них, а від Є. Тимченка — на чотири роки молодший.

Щоб популяризувати погляди та ідеї улюбленого професора, студенти видавали літографовані курси лекцій В. Перетца. С. Росовецький оцінює наукове, інтерпретаційне та теоретичне значення, переваги над пізнішими підручниками та хрестоматіями таких трьох версій книжки: «Из лекцій по методологии русской литературы» (Київ, 1914), «Из лекцій по истории древнерусской литературы. Часть 1. Древнейший период (XI–XIII вв.) / по лекциям профессора составил студ. Ал. Б[агриј]» (Київ, 1914), «Краткий очерк методологии истории русской литературы» (Пг., 1922) (третя версія була вже не літографованим, а друкованим виданням). Важливо також, що Володимир Миколайович не проминав жодної нагоди вказати на публікації членів семінарію, хоч міг би згадати солідніші праці.

У розділі «Повернення петербуржця до Петрограда» автор книжки попередив читача, що епістолярій того часу «настільки драматичний, що під пером того ж Івана Карпенка-Карого міг би бути оброблений у гротескній драмі — не в трагедії — лише через своєрідність розв'язки» (с. 134). Ішлося насамперед про принципові розходження з київськими колегами — «суперечності політичні сплелися з науковими та особистими в один вузол» (с. 136). До цькування вченого, що мав репутацію «мазепинця», окрім київських чорносо-тенних газет, долучилися й столичні. Не менш напруженою була і процедура обрання в Академію наук та затвердження цього рішення і переїзд до Петрограда. І все одно на перше засідання АН 3 травня 1914 р. академік В. Перетц не з'явився, бо всі думки — про студентів: «2-го ввечері магістерський іспит Щеглової — у мене, 5-го — в Комісії екзамнують моїх учнів» (с. 151).

Ретельно дослідив автор зміни, які відбулися в житті Володимира Миколайовича після обрання академіком. Поступово В. Перетц зосередився на двох напрямках діяльності: він всебічно допомагав учасникам київського семінарію, домігся переведення кількох до Петрограда (цей проєкт здійснити не вдалося, тому «семінаристи» переїздили в індивідуальному порядку), призначення їм стипендій, надсилав книжки — робив для своїх учнів усе що міг. Ще один напрям, що з початком Другої світової війни забирає багато його часу, — це захист і спроби звільнити вчених, репресованих за новими воєнними законами в руслі царської національної політики.

Наступний поворот у долі В. Перетца — організація педагогічного інституту в Самарі, куди він поїхав у вересні 1917 р. Розумів: насувалися важкі часи, і в сирому, холодному, голодному Петрограді з його туберкульозом не вижити. У Самарі В. Перетцу якийсь час було не до того, що владу захопили більшовики. Побутові умови, які застав тут, перевершили всі найсумніші сподівання. Академік перестав одержувати грошове утримання, бо не повертався до Петрограда три роки. Він писав О. Шахматову: «...пам'ятайте: краще жити в одній кімнаті, ніж помирати у 8-ми» (с. 174). У Самарі кардинально змінилося особисте життя: В. Перетц розлучився з Н. Арабажиною і одружився зі своєю ученицею — Варварою Адріановою; цю подію автор книжки розглянув як колізію Абеяра та Елоїзи. Власне, утворився не просто любовний трикутник, а чотирикутник. Ще однією вірною ученицею, яка присвятила своє життя Володимирові Миколайовичу, була Софія Щеглова.

Відновивши в Петрограді статус академіка, зібравши знову Семінарії з руської філології, В. Перетц передусім підготував до видання «Краткий очерк методологии истории русской литературы» — книжку, яка мала присвяту «дорогим учням». У ній він прагнув знайти нові підходи до аналізу літературних творів, подавав своєрідне розуміння методології літературознавства, називаючи її в листі до М. Сперанського «моєю не марксистською методологією» (с. 189), особливо наголошуючи на філологічному методі. С. Росовецький докладно розглянув методологічні новації В. Перетца, убачаючи в «Кратком очерке...» одне з теоретичних джерел структуралізму середини ХХ ст., простежив зв'язок його праць з ідеями формалізму.

10 червня 1919 р. В. Перетца було одностайно обрано дійсним членом УАН. Подружжю обіцяли академічні посади, викладання

в Київському університеті, пайки і квартиру. Але Володимир Миколайович повернувся із Самари до Петрограда. Однією з причин, зазначив автор книжки, був кращий стан петроградських бібліотек, що давав йому змогу працювати над історією давньої української літератури. Проте, залишаючись після обрання в УАН ще два роки в Самарі й повернувшись до Петрограда, В. Перетц підтримував тісні наукові зв'язки з київськими й харківськими вченими, друкувався в українських наукових виданнях та рекомендував до них праці своїх учнів. Зокрема, перекладено й українською мовою опубліковано його масштабну книгу «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» (1926). Цей факт невдоволено сприйняли петроградські колеги: В. Перетц писав, що отримав догану «за те, що насмілювався опублікувати працю такою жакливою мовою, як українська» (с. 231). Як казус С. Росовецький розглянув і той факт, що ця монографія не була удостоєна премії за наукові праці в Харкові.

Ідеться в книжці й про діяльність Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді (назва варіювалася), засноване В. Перетцом та А. Лященком 25 грудня 1921 р., про «Наукові збірники» праць Товариства. Читач довідується про ставлення радянської влади до академіка: на початку 1931 р. було заплановане його ущільнення в квартирі, він мав втратити чверть житлової площі і через те хотів продати власну колекцію рукописів і стародруків Всенародній бібліотеці України (тепер НБУВ). За унікальне зібрання хотів отримати лише 9600 карбованців, та й ті планував витратити на нові придбання для бібліотеки, проте реакція була дивна: «...директор бібліотеки Ничипір Миколенко навіть не відповів на лист академіка, а завідувач відділу рукописів Павло Попов проявив байдужість до цієї пропозиції» (с. 234). Тому ця колекція зберігається в Петербурзі в Рукописному відділі ІРЛН.

У 1932 р. в Комісії українського письменства доби феодалізму ВУАН, де працював В. Перетц, була влаштована критика його «буржуазно-формалістичної школи», що перетворилася на цькування. Колишній учасник семінарію О. Назаревський і слухач лекцій В. Перетца П. Попов виступили проти свого вчителя з безглуздими наклепами, зі звинуваченнями в «буржуазному формалізмі» (а це означення вже само по собі звучало як донос). В. Перетц не з'являвся до Києва на засідання, пишучи, що не хотів «з ризиком для життя бути присутнім на мерзенних виступах моїх же учнів і

співробітників» (с. 268). С. Росовецький схарактеризував відверті ляпсуси в працях критикана П. Попова, який отримав від радвлади звання члена-кореспондента і щиро захоплювався марксистсько-ленінською методологією. Показові й спогади С. Росовецького про те, як цей «дослідник» працював у читальному залі відділу рукописів ЦНБ (тепер Інститут рукопису НБУВ): «Коли, заходячи до залу, чуєш хропіння — вже знаєш, що член-кореспондент на місці та спить, поклавши щоку на рукопис» (с. 270). А після реабілітації В. Перетца цей невдалий учений почав висловлюватися про нього нейтрально, навіть намагався його наслідувати, проводячи семінари у власному кабінеті.

Наступ на немарксистську науку та її представників розгортався не лише в Києві, а й у Ленінграді. С. Росовецький докладно розглянув арешти за так званою «Справою славістів» (1933–1934), за якою засуджено 75 осіб. В. Перетц був серед членів політичного центру, що начебто стояв на чолі «Руської національної партії». Автор проаналізував причини його арешту, протоколи допитів, подав прізвиська лжесвідків — за їхніми доносами В. Перетцові було пред'явлено звинувачення в контрреволюційній діяльності, які він не визнав. За вироком його було виключено з АН і заслано на три роки до Саратова. На болюче питання — чому у Володимира Миколайовича не виявилось тоді хай не впливових, а хоч яких-небудь заступників — С. Росовецький відповів: академія була залякана репресіями і рішення виключення зі складу дійсних членів АН ухвалювало політбюро політичної партії.

Засланий академік був формально зарахований до штату Наукової бібліотеки Саратовського університету. З перших місяців заслання Володимир Миколайович продовжив боротьбу за перегляд своєї справи. Автор книжки навів його клопотання, листи до високопосадовців — сам перебуваючи на засланні, В. Перетц намагався знайти спосіб, щоб звільнити репресованих учнів і колег. С. Росовецький запропонував уявити тривожну атмосферу, у якій існувала «стара» безпартійна радянська інтелігенція в страшні 1930-ті — роки колективної зради. З гіркотою біограф констатував, що на смерть В. Перетца ніяк не відреагували в науковому співтоваристві. Лише за кордоном з'явилися два некрологи.

І наприкінці книжки, оцінюючи зроблене В. Перетцом для філологічної науки, С. Росовецький переглянув спроби радянських

науковців (насамперед Д. Лихачова) піднести значення зробленого для науки В. Адріановою-Перетц за рахунок її Вчителя та чоловіка, уцент розбиваючи ці докази. Автор перерахував заслуги академіка В. Перетца для літературознавства, для розвитку жіночої освіти, окреслив своєрідність його наукової школи. Цілком слушною є пропозиція відкрити меморіальні дошки на тих будинках, де професор жив у Києві, і тих, у яких відбувалися засідання семінарію. І найважливіше — перевидати його українознавчий доробок. Емоційне забарвлення книжки досягає кульмінації в рядках, де автор безпосередньо звертається до свого героя: «Тож прощайте, Володимире Миколайовичу! Бозна, чи вдалося мені, скануючи ваш образ із пожовклих сторінок книжок і листів, хоч трохи оживити вашу витончену постать, відтворити іронічну посмішку на обличчі, зафіксувати, як промайнув відблиск думки на високому чолі» (с. 358).

Це авторові вдалося. Помітно, що більшість подій С. Росовецький не просто відтворює, а відчуває як учений, передає їх жваво й переконливо. Насамперед вражає не кількість зібраної інформації, а можливість під час ознайомлення з нею простежити рух думки В. Перетца, його настроїв, характер дебатів, дискусій, стосунки з колегами. Це не тільки часові координати буття героя, це ланцюг подій, життя його ідей, поглядів, праць. Це справді огром імен і посилянь на наукові публікації, листи, спогади, офіційні документи, що в науковій, морально-етичній, філософській площинах дає змогу ще раз поміркувати над особливостями епохи і драматичною долею людини в ній.

Рукопис одержано 07.11.2023

Halyna ALEKSANDROVA, D.Sc. (Philology), Leading Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The dramatic fate of the scientist against the background of the era. [Review of the publication: Rosovetsky S. Volodymyr Peretz: Biography of the intellectual / sc. ed. A. Puchkov. Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 376 p.]

Оксана Іванівна ШАЛАК,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8275-6703>
shalak@ukr.net

ПОРТРЕТ ГАННИ БАРВІНОК В ОБРАМЛЕННІ ЕПОХИ

**[Рецензія на видання: Барвінок Ганна. Зібрання творів :
у 2 т. / упоряд.: В. Шендеровський, В. Яременко. Львів ;
Київ, 2011–2023.**

Т. 1. Львів : БаК, 2011. 572 с.

Т. 2. Київ : Простір, 2023. 904 с.]

Двотомник Ганни Барвінок побачив світ із розривом у 12 літ коштом упорядників. Це безперечно засвідчує не тільки жертвовність їхньої праці, як і багатьох інших подвижників, а й ставлення до української культури загалом. Постать Ганни Барвінок — Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш (1828–1911), біографія якої вплинула на формування української літератури, змінила її сприйняття (у літературному дискурсі з'явилася жінка з виразним голосом і прискіпливою увагою до народного життя), була тривалий час незаслужено забута. Письменниця разом зі своїм чоловіком («дружиною», як вона його називала) Пантелеймоном Кулішем також доклала чималих зусиль до того, щоб в українській фольклористиці становлення наукових принципів записування народної творчості відбувалося суголосно із засадами європейської науки.

Упорядники двотомника — двоє професорів: літературознавець Василь Васильович Яременко і фізик, історик науки Василь Андрійович Шендеровський — створили портрет Ганни Барвінок на основі його-документів — першоджерельного матеріалу, який не тільки збагачує літературознавство, фольклористику, а й залишає для історії факти, зафіксовані в спогадах, листуванні, літературній критиці, у записах фольклору і творах письменниці, які теж опосередковано

додають автобіографічні штрихи до зібраного й продумано, сумлінно упорядкованого.

Перший том, виданий до столітніх роковин від дня смерті Ганни Барвінок, охоплює літературну спадщину письменниці: оповідання з народних вуст, публікації останніх років життя, оповідання для дітей, твори, що не були опубліковані. Грунтовна передмова В. Яременка — дуже емоційний аналіз і біографії Олександри Білозерської-Куліш (однієї з найперших жінок-письменниць в українській літературі), і значення її творчості для української літератури та культури загалом. Автор передмови надзвичайно точно визначив основні віхи в біографії письменниці: її знайомство з Пантелеймоном Кулішем, їхнє весілля, де боярином був Тарас Шевченко, поїздка у Варшаву та арешт там чоловіка і брата Василя, суд над кирило-мефодіївцями, пора важких випробувань, перше оповідання «Жидівський кріпак», пожежа на хуторі Мотронівка, що перетворило його на Ганнину Пустинь, а згодом Кулішівку, увічнення пам'яті Куліша, прагнення видати зібрання його творів у 20 томах. Оцінюючи значення постаті Ганни Барвінок як явища культури, професор В. Яременко докладно проаналізував визначення попередників і погодився з істориком літератури Миколою Петровим, який класифікував її творчість як таку, що належала до етнографічного напрямку української літератури.

Співавторка передмови до другого тому — Тетяна Олещенко. Опрацьовуючи зібраний матеріал, упорядники наголосили на тому, що «ще жоден літературний телескоп не заглянув у цю, образно кажучи, галактику із науковою фундаментальністю» (т. 2, с. 5), цим самим констатуючи, що написання наукової біографії Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш ще попереду. Саме В. Яременку — відомому грінченкознавцю, чий внесок у цю царину неоціненний, — належить ідея упорядкування «Зібрання творів» Ганни Барвінок, куди увійшло б її листування з Борисом Грінченком. Професор В. Шендеровський — дослідник спадщини Івана Пулюя — додав кореспонденцію Ганни Барвінок до знаного фізика і перекладача Біблії.

Відкриттям для багатьох читачів стане також листування з Пантелеймоном Кулішем, через яке розкривається і характер самої адресантки, і її почуття, і вміння господарювати (не випадково сам Куліш назвав її «Хозяйственными Способностями»). Через ці листи О. Білозерська-Куліш залишиться в історії літератури як та, що називала чоловіка «бесценным добрым другом», і була вірною йому

до його кончини. Доповнюють її портрет спогади: «Кабінет його був страшенне холодний; так що він у рукавичках перекладав Біблію, — так і занеміг... Лікар добрий нічого не допоміг. Він, все-таки знесилений, — працював... я під руки його водила до столу...» (т. 2, с. 24). Спогади про Куліша розкривають джерела формування Ганни Барвінок як особистості й письменниці, доповнюють її портрет, увиразнюють найосновніше: «Лякали мене, щоб не йшла заміж за такого... що “ніколи буде за Гіббонами, Боклями, Спенсерами, за прихильністю до України й зглянуть на жінку”. Але ж сей благородний огонь і мене запалив тією ж метою. Всі свої пустоти, бали, “убори по сезону”, мовляли, — все принесла в жертву на його олтар священної любові до України, — і не вважала се й за жертву» (т. 2, с. 26).

Розділ «Листи до вибраних адресатів» містить кореспонденцію до Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Олександра Кістяківського, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Миколи Євшана, Григорія Коваленка-Коломацького, Олександра Русова, Василя Тарновського, Миколи Шаховського, Миколи та Надії Шугурових, Марії та Анастасії Грінченко. Окремо треба сказати про листи до царя Миколи I та Леонтія Дубельта — керівника Третього відділення, який вів слідство у справі кирило-мефодіївців. Із цих документів її доби Ганна Барвінок постає зболеною до невпізнання, але незламною, шляхетною, надзвичайно стриманою у своєму горі.

У спогадах Ганни Барвінок, упорядкованих окремим розділом, охоплено згадки про тих, хто визначав для неї її духовний світ, пріоритети, ставлення до літератури і культури, до України. Це спомини про Миколу Костомарова, Миколу Лисенка, Тараса Шевченка і його наречену Ликеру Полусмак (Полусмакову), Марка Вовчка, Опанаса Марковича, Пантелеймона Куліша. Знані і менш відомі науковцям, мемуари містять влучні характеристики тих, хто творив найближче коло письменниці. Її очі завжди зупинялися на найважливішому, серце горнулося до рідного, а розумом вона намагалася бути об'єктивною. Як і в літературних творах, мова спогадів засвідчує тісну єдність з народною лексичною стихією. Згадка про Тараса Шевченка всією наративно-ритмічною будовою, синтаксисом, канвою символів і концептів, поетикою взорується на фольклор, зокрема жанр голосіння: «Де зозуленьки кували, де соловейки щебетали, а Ти був в далечі; не чував, ти все своє кував...» (т. 2, с. 34). Письменниця щоразу вказувала на значення найближчих для неї особисто, на своє сприйняття, відчуття почу-

того, прочитаного, осмисленого: «Я Тобою пишалася, мій великий Друже! Я Тобі спочувала завсігди, і Твою руку своїми палаючими устами поцілувала, маючи на меті зогріти Тебе, як Ти плакав, над своїми гадками про Україну...» (т. 2, с. 33).

Другий том доповнили твори, що не увійшли до першого, фольклорні записи Ганни Барвінок, свого часу опубліковані і фахово проаналізовані Оленою Івановською в її кандидатській дисертації¹, а також літературно-критичні відгуки про Ганну Барвінок. Серед найперших — переднє слово Пантелеймона Куліша «От іздателя» до оповідань «Лихо не без добра», «Восени літо». Саме він наголосив на фольклоризмі прози письменниці, на тому, що вона переповідає записане від народу, бо «треба ще вміти вибрати, що записати з яких речей, а що й одкинути. Не кожен бо з тих красномовних простих людей слово до слова, як чисте золото сипле. Треба зробити гарний вибір...» (т. 2, с. 780). До цього ж розділу упорядники додали біографічні нариси з елементами спогадів Івана Пулюя, для якого важливо було узагальнити, ким і «що була Ганна для Куліша і для його творів за його життя» (т. 2, с. 801), ювілейні статті на пошану письменниці авторства Миколи Венгжина, Микити Шаповала та його ж посмертну згадку «Ганна Барвінок (Замість некролога)», значення яких полягало в закріпленні соціального і літературного статусу постаті письменниці. Літературно-критична розвідка Софії Русової «Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Кулішева) (1828–1911)» складається з двох розділів: перший — короткий біографічний нарис О. Білозерської-Куліш, другий — аналіз її творчості, завдяки якому постає своєрідна галерея жіночих образів у прозі письменниці.

Біографічно-критичний етюд Валер'яна Чубинського (псевдонім літературного критика й літературознавця Михайла Могилянського, наукового співробітника ВУАН і керівника Комісії для складання біографічного словника) — це осмислення творчості Ганни Барвінок через психологізм біографічних колізій: «Творчість Г. Барвінок була живим втіленням, практичним прикладом Кулішевої поетики в її суперечливому розумінню. Її ухили до “стенографічних” записів та фотографічних малюнків з'являються даниною ворогування з “вигадкою”...» (т. 2, с. 844).

¹ Івановська О. П. Фольклористична спадщина Ганни Барвінок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. 23 с.

«Ганна Барвінок. Спроби характеристики» Опанаса Сікиринського та «Літературна бабуся (Мої спогади про Ганну Барвінок)» Кліма Поліщука — біографічні нариси, що об'єднують елементи кількох жанрів, зі спробами вписати життя і творчість Ганни Барвінок у світовий контекст — з одного боку та у власний життєпис — з другого. У статті відомого шевченкознавця Володимира Яцюка порушено проблему створення музею Пантелеймона Куліша: історію його задуму, експозиції робітні, його негаразди до та після смерті О. Білозерської-Куліш. Доповнюють видання архівні світлини, що візуалізують архівний матеріал, зібраний і упорядкований у двох томах, — працю, що увічніює не тільки Ганну Барвінок, а й подвижництво упорядників.

Рукопис одержано 20.11.2023

Oksana SHALAK, Candidate of Sc. (Philology), Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The portrait of Hanna Barvinok in the context of the era. [Review of the publication: Barvinok Hanna. Collection of works: Vols. 1-2 / Comps.: V. Shenderovsky, V. Yaremenko. Lviv; Kyiv, 2011-2023.

Vol. 1. Lviv: BaK, 2011. 572 p.

Vol. 2. Kyiv: Prostir, 2023. 904 p.]

Оксана Валентинівна ПЛЮЩИК,
кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>
plushchuk@nbuv.gov.ua

ЛЮДИНА НАУКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ БІОГРАФІЦІ XIX Біографічні читання (Київ, 7 червня 2023 р.)

В огляді подано інформацію про XIX Біографічні читання. Представлено тематику доповідей і повідомлень, що ввійшли до програми заходу, зокрема акцентовано на діяльності українських дослідників, проблемі традиційних і новітніх моделей біографічних студій та «місць пам'яті» діячів науки (бібліотеки, архіви, сторінки енциклопедій, словників, довідників, електронні ресурси).

7 червня 2023 року відбулися XIX Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003), організовані та проведені Інститутом біографічних досліджень НБУВ. Цьогорічній темі «Людина науки у вітчизняній біографіці» були присвячені доповіді про сучасні моделі дослідження й репрезентації життєвого й творчого шляху, здобутки і спадщину діячів науки, реконструкції колективних портретів представників наукових колективів і шкіл, громадських організацій учених.

До програми XIX Біографічних читань було подано близько 60 заявок від дослідників з наукових установ і центрів, закладів вищої освіти, бібліотек, архівів, музеїв із багатьох міст України: Києва, Харкова, Львова, Дніпра, Вінниці, Луцька, Полтави, Тернополя, Черкас, Чернівців, Ніжина, Умані, Меджибожа на Хмельниччині.

У вітальному слові до учасників **Володимир Іванович Попик**, директор Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, наголо-

сив, що 150-річчя від часу заснування Наукового товариства імені Шевченка — першої загальнонаціональної організації, яка об'єднала провідних інтелектуалів України, знаменувала їх входження до європейського наукового співтовариства, стала основою розбудови інших наукових організацій, насамперед УАН-ВУАН, а також єднання сил українського наукового співтовариства на еміграції, є важливим приводом для сучасних роздумів про долю визначних українських учених — і окремих, і цілих поколінь.

Особлива значимість проблематики людини науки полягає у винятковій ролі наукового співтовариства в розвитку національної ідеї, патріотичному згуртуванні суспільства, розбудові нації й держави, високого інтелектуального й духовного потенціалу України, який дав їй змогу пройти через багато тяжких випробувань. Нині, в умовах протистояння російській навалі, боротьби за майбутнє України, її минуле, сьогоднішня і майбутнє нерозривно поєдналися. Тому в центрі досліджень українських біографів — досвід і традиції поколінь, те, що передається від одної генерації вчених наступним.

У доповіді «Українська наука і вчені у ХХ столітті: переосмислення феномену» В. І. Попик зосередив увагу на потребі глибокого, без жодних спрощень і упереджень, осягнення з висоти сучасного досвіду долі, справ і спадщини кількох поколінь — і провідних учених, і широкого загалу вітчизняних науковців, які працювали в умовах суперечливих реалій тоталітарного комуністичного режиму. Неможливість повною мірою реалізувати власний творчий потенціал не має применшувати вагомий внесок учених радянської доби в розвиток інтелектуального й духовного потенціалу України, нехай і певним чином zdeформований непереборними на той час обставинами. Україна не повинна відмовлятися від своїх імен, від тих, хто всупереч обставинам працював задля її добра.

У розрізі цієї проблематики виступили й інші доповідачі, представляючи долю, здобутки й спадщину поколінь учених у сучасній українській біографіці й наголошуючи на специфіці дослідницьких інтерпретацій і дискурсів у її вивченні. Зокрема, **Наталія Миколаївна Коляда**, професорка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, доктор педагогічних наук, у межах теми «Педагогічна біографіка як предмет наукових досліджень» розкрила актуальність вивчення педагогічної біографіки як сфери наукової творчості, видавничо-інформаційної роботи,

біографічних досліджень доробку педагогів, освітян, громадських діячів.

Галина Володимирівна Карпінчук, наукова співробітниця відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук, у доповіді *«Внесок академічного шевченкознавства 1920-х — поч. 1930-х років у вивчення оточення Тараса Шевченка»*, розповідаючи про кілька фундаментальних проєктів інституту з початку його існування (повного зібрання творів Тараса Шевченка, «Словника Шевченкових знайомих», збірників «Т. Г. Шевченко» (1921), «Тарас Шевченко та його доба» (1924, 1926), річників «Шевченко» (1928, 1930)), повідомила, що під час опрацювання матеріалів для кожного з видань було зібрано й суттєво поглиблено інформацію про оточення поета, уміщену в перших біографіях М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка: свод материалов для его биографии» (1882), О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» (т. 1–2, 1898–1901). Доповідачка акцентувала на тому, що напрацювання 1920–1930-х років згодом було використано в укладанні «Шевченківського словника» (1976, 1977), академічного життєпису поета «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Як і в цих, так і в інших виданнях доби радянського тоталітаризму, прізвища багатьох дослідників — репресованих шевченкознавців — та підготовлені за їхньої участі видання здебільшого не згадувалися.

Старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Олена Валентинівна Бугаєва** в доповіді *«Українські музиканти — діячі науки: історичний дискурс біографічних сюжетів і жанрів»* запропонувала ракурс дослідження, що концентрує увагу фахівців на численному сегменті вітчизняних музикантів — діячів науки, який несподівано означив проблемні зони історії й теорії музично-біографічного знання минулого й сьогодення. Здебільшого вони пов'язані зі змістовно-тематичними й формотворчими його аспектами. Однак музично-біографічна література, створена в попередні сторіччя, була й залишиться репрезентативною в обрях свого історичного часу, «універсально типовою», і не лише для мистецької галузі. Панорамний біографічний дискурс ґрунтується на аналізі різножанрових наукових і публіцистичних авторських рефлексій життєдіяльності щодо понад п'ятдесяти музикознавців, музичних критиків і археографів, фольклористів і етнографів II пол. XIX —

поч. ХХІ ст., біографічний доробок яких умовно згруповано за принципами дискретності сюжетів і представлено у вигляді колективних біографій музикантів-науковців, що демонструє спадкоємність і новизну історичних етапів творення української музичної біографіки.

Доцентка кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат філологічних наук **Руслана Степанівна Зінчук** у матеріалах тез «Діалектологічні дослідження в “Записках Наукового товариства імені Шевченка” в кінці ХІХ століття» проаналізувала «Записки НТШ» за 1892–1900 роки, зокрема діалектологічні дослідження, відзначивши внесок в українську діалектологію Івана Верхратського та Володимира Гнатюка й пунктирно схарактеризувавши їхні праці цього періоду.

Порушували доповідачі й проблему традиційних і новітніх моделей біографічних студій. На прикладах міжнародних і вітчизняних візуальних біографічних проєктів **Лариса Іванівна Буряк**, провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор, дослідила особливості графічної біографіки й проаналізувала методологію імплементації інфографіки в моделюванні біографічного візуального наративу та ознайомила присутніх з отриманими результатами в доповіді на тему «Візуальні проєкти у просторі біографічних практик».

Завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник, доктор історичних наук **Валерій В'ячеславович Томозов**, розкриваючи тему «Роль генеалогії у реконструкції біографії науковця» акцентував на тому, що генеалогія в реконструкції біографії науковця й наукових династій дає змогу вивчити, зокрема, соціально-політичні погляди, світогляд, життєві орієнтири в процесі формування особистості.

У тезах «Есей як жанр біографіки» **Оксана Валентинівна Плющик**, старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат філологічних наук, доцент, розглянула есей та його можливості як синтезованого жанру з метою збору інформації та написання біографії на прикладі публікацій про відому дослідницю Соломію Павличко.

У повідомленні «Оксиморон як засіб портретування (постать Василя Стефаніка в рецепції Богдана Лепкого)» **Валентина Мико-**

лаївна Школа, доцент кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства Бердянського державного педагогічного університету, доктор філологічних наук, через літературно-поетичний прийом розглянула спогади українського письменника, науковця, маляра Богдана Лепкого про новеліста світової слави Василя Стефаника під час їхнього спілкування в Кракові (один навчався в Ягеллонському університеті, а інший там викладав) і зустрічей у Відні періоду Першої світової війни.

Олена Євгенівна Бондарева, головна наукова співробітниця кафедри української літератури, компаративістики та грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філологічних наук, професор, досліджуючи сучасні українські п'єси, виявила, що в них критично мало образів людей науки, але тим і ціннішим є кожен такий драматургічний досвід. У доповіді «*Історик у люстерку Митця*»: паралельні біографії у драмі Валерія Герасимчука «*Репін і Яворницький*» вона зазначила, що Валерій Герасимчук створює драматургічну паралель між двома українцями — художником Іллею Репіним та істориком Дмитром Яворницьким, зробивши цей сюжет лише частиною великого роману в п'єсах «Репін». Через посередництво образу Яворницького митець прагне ствердити й самого Репіна як українського, а не російського митця, при цьому акцентуючи, що обидва були літописцями України, навіть перебуваючи в імперській Росії: Репін здійснював свою місію через малярство, а Яворницький — через історичні праці.

Як традиційні підходи, так і нове прочитання представлено в дослідженнях персоналій учених і діячів культури, із діяльністю яких пов'язані вагомі здобутки української науки. У доповіді «*Натураліст Войцех Зборжевський: початок наукового шляху в Меджибожі*» заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» **Ігор Валентинович Западенко** на основі документів висвітлив початковий період діяльності викладача й натураліста-аматора XVIII ст. Войцеха Зборжевського в Меджибізькому училищі.

Провідний фахівець Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор філософії (PhD) з історії та археології **Олексій Миколайович Янкул** у тезах «*Яків Голяховський — перший укладач статистико-інформаційних видань на Харківщині*» реконструював частину його життєвого й творчого шляху (з 1829 р.

до 1871 р.) на основі документів, які зберігаються в Державному архіві Харківської обл.

Провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобіографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник **Галина Андріївна Александрова** в доповіді на тему «*Микола Ілліч Стороженко (1836–1906): служіння культурі, науці, бібліотечній справі*» проаналізувала спогади науковців про бібліотечну діяльність Миколи Ілліча Стороженка (1836–1906) — відомого літературознавця, завідувача кафедри всесвітньої літератури Московського університету, родом із Полтавщини, представника відомого з початку XVII ст. роду, що в другій половині XIX ст. належав до української інтелектуальної еліти й залишив непроминальний слід у національній історії.

Родині Стороженків було присвячене також повідомлення **Наталки Василівни Пазюри**, молодшої наукової співробітниці відділу української історіографії Інституту історії України НАН України «*Андрій і Микола Стороженки: життєві і творчі роздоріжжя істориків*». Вона наголосила на впливі походження (родинної історії) й соціокультурного середовища на їхні життєві й творчі історії, що в поєднанні з обставинами приватного й суспільно-політичного життя визначило індивідуальні життєві стратегії та місце братів у культурному просторі України кінця XIX — початку XX ст.

Повідомлення **Євгенія Юрійовича Кобильника**, викладача Тернопільської вищої духовної семінарії імені патріарха Йосифа Сліпого, доктора богослов'я, «*Церковно-громадська діяльність Ізидора Глинського, співзасновника НТШ*» розкриває особистість відомого галицького громадського діяча, співзасновника Наукового товариства імені Шевченка, священника Української греко-католицької церкви, еміграційного референта митрополита Андрея Шептицького, зокрема, через його епістолярну спадщину та близькі стосунки з відомими галицькими вченими, мистцями, громадськими діячами й письменниками.

Викладачка суспільних дисциплін ВСП «Бурштинський енергетичний фаховий коледж Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу», кандидат історичних наук **Любомира Любомирівна Федунішин** у тезах «*Іван Кревецький в українській науці*» проаналізувала українські наукові дослідження про галицького історика І. Кревецького (1883–1940), члена Наукового товариства імені Шевченка, представника львівської історич-

ної школи М. Грушевського, зазначивши, що наявні друковані праці поки що, на жаль, не дають комплексного дослідження аналізу життя, діяльності та ролі цієї визначної постаті в українській науці.

У доповіді «*Сокальський Леонід Петрович — український агроном, ґрунтознавець, метеоролог кінця XIX — початку XX ст.*» **Інна Олександрівна Демуз**, головна наукова співробітниця сектору наукової бібліографії та біографістики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, доктор історичних наук, професор розповіла про причетність Л. П. Сокальського до організації Катеринославської обласної сільськогосподарської дослідної станції, зокрема до розроблення ним проекту діяльності відділу сільськогосподарської метеорології.

Результати пошуку у фондах Інституту рукопису НБУВ представила в повідомленні «*“Щоденник” В. С. Гнилосирова як джерело для дослідження громадського і культурного життя України (др. пол. XIX ст.)*» **Вікторія Василівна Патик**, старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук, схарактеризувавши щоденник як важливе джерело для дослідження громадських і культурних подій в Україні в II пол. XIX ст. та просвітницької діяльності В. С. Гнилосирова (1836–1900) і його участі в Харківській громаді.

Наукова співробітниця Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, кандидат філологічних наук **Ольга Миколаївна Вечерок** у тезах «*Неоромантичні тенденції в художній прозі В. Г. Короленка*» крізь призму естетики неоромантизму та з урахуванням біографічного дискурсу розглянула окремі аспекти художніх творів письменника (теми, сюжети, персонажі).

Доцент кафедри історії України факультету суспільно-гуманітарних наук Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук **Олександр Іванович Бонь** у доповіді «*Олександр Довженко під наглядом ДПУ в 1920-х роках*» акцентував на невідомих фактах, пов'язаних з формуванням так званих справ-формулярів на відомих митців в УРСР, матеріали яких згодом використовувалися для тиску на режисера та використання його у впливі на мистецьке середовище України.

У доповіді «*Наталя Забіла — фундаторка української літератури для дітей та self-made woman Червоного ренесансу (до 120-ліття від Дня народження письменниці)*» старша наукова співробітниця

відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Наталія Петрівна Марченко**, аналізуючи особовий фонд у ЦДАМЛМ України, що містить понад 7 тис. документів, представила життєвий і творчий шлях видатної української дитячої письменниці Наталі Львівни Забіли (Забелло) у формуванні літературознавчого й критичного осмислення літератури для дітей, її впливу (зокрема як вагової радянської функціонерки) на загальний розвиток подій і долі митців.

Директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» **Олег Григорович Погорілець** у доповіді «Археологічна, пам'яткоохоронна і музейна праця Михайла Ягодзінського (до 100-річчя з дня народження)» подав основні факти життєвого шляху педагога, історика, археолога й організатора музейної справи Михайла Йосиповича Ягодзінського (1923–2008), презентувавши його науковий внесок у відкриття археологічних пам'яток басейну Південного Бугу та збереження пам'ятки архітектури національного значення — Меджибізької фортеці.

Старша наукова співробітниця відділу інформаційно-комунікаційних технологій НБУВ, кандидат філологічних наук **Наталія Василівна Лоциньська** в тезах «Український філолог Ярослав Дзира: доля вченого в тоталітарному суспільстві» окреслила шляхи дослідження наукової спадщини українського історика, літературознавця, мовознавця, перекладача, українського інтелігента-шістдесятника Ярослава Івановича Дзири (1931–2009), зокрема, зазначила неопубліковані найважливіші праці всього його життя.

Популяризуючи роботу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та її співробітників, **Олеся Іванівна Дзира**, завідувачка відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ, кандидат історичних наук, доповіла про бібліотечно-інформаційну, організаторську й дослідницьку діяльність багатолітньої завідувачки цього відділу Л. О. Дегтяренко (1946–2022) — «Лариса Олександрівна Дегтяренко: півстоліття роботи на бібліотечній ниві».

Директор Наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук, доцент **Григорій Михайлович Голиш** у повідомленні «Федір Боечко — вчений й організатор вищої освіти: штрихи до портрета» подав стислий життєпис відомого вченого й організатора освіти, члена-кореспондента НАПН, професора Ф. Ф. Боечка, акцентувавши увагу на його науковій та освітньо-ор-

ганізаторській діяльності й проаналізувавши набутки вченого в царині біохімії й методики навчання.

Світлана Вікторівна Рой, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського, кандидат історичних наук, у повідомленні *«Життєвий та творчий шлях заслуженого артиста УРСР, театрального режисера та педагога — Олександра Петровича Горбенка. До 85-річчя від дня народження митця»* здійснила спробу висвітлення біографії видатної особистості, визначивши найважливіші етапи його творчого життя.

У тезах *«Науковий доробок Василя Каразіна (1773–1842) в оцінках іноземних дослідників»* заступниці директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна **Ольги Ігорівни Вовк** здійснено огляд закордонних публікацій, де згадується ім'я В. Н. Каразіна, і показано, що науковий доробок видатного українського вченого-природодослідника був гідно оцінений міжнародним науковим співтовариством, а за низкою його ідей і винаходів у галузі метеорології й хімії закріплено світовий пріоритет.

На журналістській і публіцистичній діяльності Ярослава Падюха (1908–1998) — науковця, правника, дійсного члена й голови Наукового товариства імені Шевченка в Америці, — акцентувала увагу в доповіді **Олеся Романівна Дроздовська**, старша наукова співробітниця Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник.

У повідомленні **Лариси Миколаївни Деркач**, доцентки кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидата філологічних наук, *«Роль Ярослава Рудницького в організації українських наукових інституцій у діаспорі»* схарактеризовано напрями наукової, видавничої та редакторської діяльності професора, який, на думку дослідниці, є однією зі знакових постатей серед науковців української діаспори. Також було окреслено основні його праці в галузі мовознавства (з ономастики, діалектології, лексикографії, соціолінгвістики, методики викладання української мови).

Маловідомі факти з життя вченого-фізика Томаса Йоганна Зеєбека (1770–1831) подав у своїй розвідці **Віталій Андрійович Семешкін**, аспірант кафедри термоелектрики та медичної фізики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,

який у листуванні науковця з Гегелем, Гете та їхніми сучасниками віднайшов цікаву інформацію.

Діячі української науки у вітчизняному й зарубіжному мемуарії та епістолярії були представлені в низці повідомлень і доповідей. **Любовець Надія Іванівна**, завідувачка відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, у доповіді *«Мемуарна бібліотека НТШ (1995–2001 рр.)»* проаналізувала відповідну видавничу серію, започатковану в 1995 р., її авторський склад, тематику й інтенції мемуаристів, а також визначила місце спогадової літератури у видавничій діяльності товариства з 1989 р. й дотепер.

Листування Ю. Сіцінського й М. Петрова, що стосується історії зниклих монастирів, проаналізувала в доповіді *«На Поділлі було багато монастирів, про які залишилися тільки народні перекази»*. *Листи Євфимія Сіцінського до Миколи Петрова»* **Оксана Іванівна Шалак**, старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат філологічних наук.

Нарис Галини Стоцької про батька — першовідкривача східницьких мінеральних вод Омеляна Стоцького — проаналізувала доцентка кафедри української філології Київського національного лінгвістичного університету, кандидат філологічних наук **Галина Миколаївна Школа** в повідомленні *«Стилістичні особливості нарису Галини Стоцької “Слово про батька”»*, описавши численні перешкоди, які зустрічав подвижник на своєму шляху.

Валерій В'ячеславович Томозов, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, та **Наталія Миколаївна Томозова**, молодша наукова співробітниця відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, у тезах *«Мовознавці Борис Ткаченко та Зінаїда Йоффе на сторінках мемуарів Катерини Рапай»* проаналізували джерело для реконструкції біографії науковців, зокрема зазначивши роль творів авторки у висвітленні трагічної долі талановитих мовознавців.

Учені-геологи К. М. Феофілактов, М. І. Андрусов, П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський представлені в повідомленні *«Постати вчених-геологів Київського університету Святого Володимира: нау-*

кова спадщина, наукові школи й товариства, листування» молодшої наукової співробітниці відділу механіки еластомерних конструкцій гірничих машин Інституту геотехнічної механіки ім. М. С. Полякова НАН України **Наталії Володимирівни Осінньої**.

Доцент кафедри біомедицини та нейронаук Київського академічного університету, кандидат біологічних наук **Олексій Ігорьович Болдирев** презентував тему «*Оцінка втрат українських науковців у період 1918–1943 років за спогадами київського біолога Бориса Балінського*», зазначивши про виявлення ним біографічної інформації щодо 23 репресованих київських науковців і 18 учених-емігрантів.

Чимало виступів стосувалися проблеми «місць пам'яті» діячів науки, які формуються в бібліотеках, архівах, на сторінках енциклопедій, словників, довідників і в хмарному середовищі у форматі електронних ресурсів.

Директорка Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України **Лариса Дмитрівна Березівська** в доповіді «*Енциклопедичний біографічний словник як форма представлення колективного портрета педагогів України (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.): критерії та підходи*» акцентувала на тому, що в українській і зарубіжній історіографії до цього часу немає енциклопедичних і біографічних словників, довідників, де було б представлено колективний біографічний портрет педагогів України. А отже, з метою цілісної репрезентації педагогічної біографіки в ДНПБУ здійснюється підготовка такого енциклопедичного біографічного видання.

Олександр Петрович Міхно, директор Педагогічного музею України, доктор педагогічних наук, у доповіді «*Структурно-змістові особливості зарубіжних біографічних словників педагогів*» проаналізував характерні риси восьми закордонних біографічних словників педагогів, виданих у Великій Британії, Австралії, Італії, США в 1978–2021 рр. (додатки, розміщення розділів за історико-хронологічним та географічним принципами).

У повідомленні «*Сучасні серіальні видання НТШ: біографічний аспект*» молодшої наукової співробітниці відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Тетяни Володимирівни Котлярівної** стисло схарактеризовано періодичні, продовжувані видання і серії НТШ періоду незалежності України. Доповідачка зосередила увагу на публікаціях біографічного змісту в

окремих часописах за останні п'ять років («Записки НТШ», «Праці НТШ», «Вісник НТШ», книжки серії «Визначні діячі НТШ»).

Співробітники відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник **Олексій Леонідович Вернік** і молодша наукова співробітниця **Тетяна Вікторівна Комарянська** проаналізували основні друковані джерела і електронні ресурси, що містять довідкову біографічну інформацію про діячів Наукового товариства імені Шевченка і які використовуються для наповнення контенту «Українського національного біографічного архіву» — результати представлено в тезах *«Електронні джерела біографічної інформації про представників Наукового товариства імені Тараса Шевченка»*. А **Лариса Богданівна Оленіч**, завідувачка інформаційно-бібліографічного відділу Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, у презентації *«Джерельна база створення бібліографічних покажчиків “Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина”»* проаналізувала традиційні та електронні основні джерела інформації, які використовувалися в процесі складання бібліографічних покажчиків «Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина».

Наукова співробітниця Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка **Олеся Володимирівна Головка** у повідомленні *«Садиба на Мало-Садовій вулиці в житті Володимира Короленка»* дослідила матеріали про переїзд письменника В. Г. Короленка (1853–1921) до Полтави.

Повідомлення наукового співробітника відділу інформаційно-комунікаційних технологій Інституту інформаційних технологій НБУВ, кандидата історичних наук **Олександра Анатолійовича Якубця** *«Іноземні члени НАН України: біографічна інформація та проблематика відповідної джерельної бази»* присвячене проблематиці коректної репрезентації біографій учених, обраних іноземними членами Національної академії наук України в розміщеній інформації про них на Бібліотечному порталі НАН України.

Начальниця відділу використання інформації документів та комунікацій Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України **Наталія Миколаївна Климович** у доповіді *«Документи репресованих науковців з фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України на міжархівному порталі “Український мартиролог ХХ ст.»»* ознайомила з результа-

тами діяльності працівників ЦДАМЛМ України у наповненні інформаційно-пошукового онлайн-ресурсу документами українських науковців — жертв репресій — з фондів архіву.

Для детального відтворення біографії вченого схарактеризувала типово-видовий і змістовний склад документів Центрального державного науково-технічного архіву України її співробітниця **Алексєєнко Анна Олександрівна**, заступниця директора, у повідомленні «*Репрезентативність фондів ЦДНТА України для відтворення біографії доктора геолого-мінералогічних наук, академіка Української нафтогазової академії Олександра Істоміна*».

Співробітниці Національної історичної бібліотеки України **Дарія Георгіївна Стегній** і **Ольга Володимирівна Литвин** у повідомленні «*Електронні ресурси Національної історичної бібліотеки України — місце пам'яті про діячів історичної науки: на прикладі бази даних "Українські історики міжвоєнної доби (1918–1939 рр.)"*» представили факти з біографії Михайла Олександровича Тарасенка, українського історика, етнографа, члена ВУАН, репресованого й розстріляного 1938 р.

Основні бібліографічні менеджери (EndNote, BibTeX, Mendeley, RefWorks, Zotero) розглянуто в тезах «*Бібліографічний менеджер Zotero як один з інструментів організації роботи з біографічною інформацією*» **Юлії Вікторівни Вернік**, науковій співробітниці відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ. Зокрема, для вчених-біографістів на прикладі одного з інструментів — Zotero — показано його функціональність, структура, зручність використання, стилі цитування та інтеграцію з іншими дослідницькими проектами.

Олексій Олексійович Босенко, молодший науковий співробітник відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ, використовуючи власний досвід пошуку іконографічних матеріалів у мережі Інтернет, у повідомленні «*Технологія розпізнавання дублів персоналій в Українському національному біографічному архіві (УНБА). Методи перевірки*» запропонував відповідну технологію та методи перевірки достовірності іконографічних зображень.

Зосереджуючись на ключових теоретико-методологічних і методичних проблемах розвитку сучасної української біографіки, учасники ХІХ Біографічних читань провели плідну дискусію. Варто зазначити, що в програмі Читань були представлені доповіді не лише

дослідників із соціогуманітарних дисциплін, — а це підтверджує актуалізацію та зацікавленість біографічною тематикою ширшими колами науковців.

З тезами доповідей можна ознайомитися в електронному науковому збірнику Інституту біографічних досліджень НБУВ «Biography. Біографіка. Біографістика» (Вип. 2). Відеозаписи виступів оприлюднені на однойменному ютуб-каналі інституту (<https://www.youtube.com/@biography.5055>). Учасники Біографічних читань мають можливість подавати матеріали доповідей до збірника наукових праць «Українська біографістика», відповідно оформивши їх за вимогами до публікацій у фахових наукових виданнях.

Організатори Біографічних читань висловлюють вдячність усім, хто взяв участь у їх роботі, та запрошують до наступних зустрічей, плідних і креативних обговорень, дискусій.

Рукопис одержано 12.09.2023

Oksana PLIUSHCHYK, Candidate of Sc. (Philology), Associate Professor, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

A man of science in the national biography. The XIX Biographical Readings (Kyiv, June 7, 2023).

The review provides information about the XIX Biographical Readings. The topics of the reports and messages included in the program of the event are presented, in particular, the focus is on the activities of Ukrainian researchers, the problem of traditional and modern models of biographical studies and “places of memory” of scientists (libraries, archives, pages of encyclopedias, dictionaries, reference books, electronic resources).

Оксана Валентинівна ПЛЮЩИК,
кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>
pliuschchuk@nbuv.gov.ua

**УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІКА В КОНТЕКСТІ
НАУКОВИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КРАЇН
І НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**
Секція Міжнародної наукової конференції «Бібліотека.
Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження
та інноваційного розвитку наукових бібліотек»
(Київ, 3–5 жовтня 2023 р.)

Подано інформацію про роботу секції «Українська біографіка в контексті наукових і культурних зв'язків країн і народів Центрально-Східної Європи» (4 жовтня 2023 р.) у рамках Міжнародної наукової конференції, організованої Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, та реферативно представлено матеріали доповідей.

4 жовтня 2023 р. у форматі онлайн у межах Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, НБУВ, 3–5 жовтня 2023 р.) відбулося організоване Інститутом біографічних досліджень НБУВ засідання секції «Українська біографіка в контексті наукових і культурних зв'язків країн і народів». У роботі секції, до програми якої було включено 19 доповідей науковців Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, інститутів НАН України, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

У вступному слові **Володимир Іванович Попик**, директор Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук,

професор, член-кореспондент НАН України, наголосив, що драматичні реалії сучасних випробувань, які випали на долю українського народу, настійно потребують ґрунтовного переосмислення дослідниками-біографістами засадничих уявлень про минуле й сьогодення, долі цілих поколінь і окремих особистостей, їх протистояння непереможним обставинам, обстоювання національних інтересів і гуманістичних ідеалів Українського світу.

У доповіді на тему *«Вітчизняна біографіка в контексті історичних і культурних реалій Центрально-Східної Європи»* він зосередив увагу на важливості дослідження та репрезентації життя й спадщини українських діячів минулого крізь призму їх комунікації та співпраці з народами Центрально-Східної Європи. Вітчизняному науковому дискурсу необхідно рішуче позбуватися нав'язаних у часи тоталітаризму ідеологічних маркерів і стереотипів, що мають спільне походження з одіозними ідеями «єдиного історичного простору» Східної Європи. Учений вважає, що аналіз багатьох подій і явищ, особистостей у контексті історії й культури країн Центрально-Східної Європи має стати важливим ключем для глибшого розуміння європейських впливів на формування світоглядних переконань, дій і вчинків провідників українського суспільства.

Лариса Іванівна Буряк, провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор, обравши для дослідження одну з найбільш суперечливих жанрових форм біографічного наративу — біографічний роман у жанрі коміксу — підготувала матеріал на тему *«Біографія у фокусі індустрії коміксів: pro et contra»*, довівши нерозривний зв'язок цього явища з мистецтвом та опануванням у світі індустрії коміксів.

Результати аналізу представлення поляків та Польщі в книгах для дітей упродовж років незалежності України репрезентувала старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Наталія Петрівна Марченко** в доповіді *«Бачення поляка та Польщі в книжці для дітей України (1991–2021 рр.)»*, зокрема, дослідниця наголосила на потребі значно розширити представлення в книжках для дітей біографічної інформації, подолати її розпороченість та тенденційність.

Завідувачка відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук, старша

наукова співробітниця **Надія Іванівна Любовець** у тезах «*Університетські часописи II пол. XIX ст. в еволюції української мемуарної традиції*» проаналізувала часопис «Записки Харьковского университета», зосередивши увагу на тематичних публікаціях під загальною назвою «Пам'яті...», присвячені колегам, які відійшли в інший світ, їхній науковій і педагогічній діяльності.

Результати біобібліографічної діяльності обласних універсальних наукових бібліотек України як джерела формування контенту Українського національного біографічного архіву були представлені в доповіді **Олега Миколайовича Яценка**, завідувача відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника. Виявлені проблеми зі здійснення біобібліографічної діяльності в областях України запропоновано розв'язувати спільно з Інститутом біографічних досліджень НБУВ, зокрема щодо забезпечення відповідними науково-методичними матеріалами фахівців обласних бібліотек, налагодження процесів спільного формування й використання електронного ресурсу УНБА.

Провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор філологічних наук, старша наукова співробітниця **Галина Андріївна Александрова**, дослідниця життя й творчості відомого українця, завідувача кафедри зарубіжної літератури Московського університету Миколи Ілліча Стороженка, у доповіді на тему «*М. І. Стороженко (1936–1906): вектори наукової комунікації*» висвітлила його наукову комунікацію з викладачами, колегами й студентами в межах університету, архівів, бібліотек, у квартирі, у родинному маєтку.

У доповіді «*Дмитро Бучинський (1913–1963) – організатор виставок української книги в Національній бібліотеці в Мадриді*» ученого секретаря Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, кандидата наук із соціальних комунікацій **Зоряни Тарасівни Грень** висвітлено культурно-дипломатичну та науково-бібліографічну діяльність цього літературознавця, бібліографа, журналіста, чільного представника української діаспори в Мадриді, що була спрямована на ознайомлення інших народів з видавничим доробком української діаспори в 1945–1961 рр., зокрема, через виставково-бібліографічні проекти в Національній бібліотеці Іспанії.

Презентуючи тему «*Оскар Кольберг і Чеслав (Цеслав) Нейман крізь оптику їхньої кореспонденції*», **Оксана Іванівна Шалак**, стар-

ша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат філологічних наук, акцентувала на біографіях фольклористів О. Кольберга (1814–1890) і Ц. Неймана (1852–1906), зокрема в доповіді розкрила сторінку українсько-польських фольклористичних взаємин крізь призму їхнього листування.

Доповідь на тему *«Літературні альманахи і збірники кінця XIX – початку XX ст. як джерело бібліографії творів Лесі Українки»*, підготовлена **Іриною Геннадіївною Лихановою**, науковою співробітницею, кандидатом історичних наук, та **Світланою Андріївною Дзюбич**, молодшою науковою співробітницею (обидві представляли відділ національної бібліографії НБУВ), дає можливість для уточнення й доповнення бібліографії творів Лесі Українки.

Старша наукова співробітниця відділу теорії і методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Вікторія Василівна Патук** у тезах *«Особові архівні фонди вчених-медиків Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історичне джерело»* представила результат роботи в Інституті рукопису НБУВ: документальне наповнення архівних фондів учених-медиків та його значення для наукових досліджень.

Директор Наукової бібліотеки Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, кандидат історичних наук, старша дослідниця, заслужений працівник культури України **Марта Степанівна Надрага** та її колега завідувачка сектору інформаційно-бібліографічного відділу **Світлана Віталіївна Васильєва** до ювілейних дат – 150 років від початку діяльності Наукового товариства імені Шевченка й 125 років від початку діяльності Лікарської комісії НТШ – підготували тези *«Дійсні члени лікарської комісії Наукового товариства імені Шевченка Празького університету (1914–1924)»*, акцентувавши на науковцях-неукраїнцях, професорах Празького університету, обраних дійсними членами НТШ на початку XX ст.

Візуалізації біографій присвячена тема старшого наукового співробітника відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата філологічних наук, доцента **Оксани Валентинівни Плющик**, яка в доповіді *«Колективна пам'ять: біографії героїв російсько-української війни у вуличному просторі»* в реконструкції й представленні біографій героїв у вулич-

ному просторі — на алеях Героїв, стінах Пам'яті, муралах — убачас напярми дослідження колективної пам'яті країни періоду російсько-української війни 2014–2023 рр.

Начальник відділу використання інформації документів та комунікацій Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України **Наталія Миколаївна Климович** представила інформацію про архівні документи із фондів ЦДАМЛМ України, які стосуються життя й діяльності літературознавиці й бібліотекарки Марії Деркач (1896–1972), у доповіді *«Матеріали до вивчення життя та наукової діяльності літературознавиці, бібліотекарки Марії Деркач у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України»*.

Тетяна Володимирівна Котлярова, молодша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, у розвідці *«Осередки поляків в Україні: колективний портрет (за матеріалами газети “Dziennik Kijowski” 2019–2023 рр.)»* дослідила інформацію про громадські об'єднання українських поляків у газеті «Dziennik Kijowski» за останні п'ять років і з'ясувала вплив соціальних потрясіннь на їхню діяльність, а також склала колективний портрет членів польських осередків.

Співробітники відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ підготували низку текстів, що в майбутньому мають стати повноцінними науковими статтями. Зокрема, щоб забезпечити доступ українського користувача до літературної спадщини польського народу й для розвитку міжкультурної взаємодії між Україною та братньою країною, потрібно, на думку молодшої наукової співробітниці, аспірантки **Тетяни Анатоліївни Гришиної**, яку вона висловила у тезах *«Біобібліографічні дослідження персоналії польських письменників в Україні (2010–2021 рр.)»*, заохотити бібліотеки різних рівнів більш детально висвітлювати історію польської літератури в бібліографічних джерелах. Молодша наукова співробітниця **Анжела Віталіївна Шумілова**, визначивши тематику творів і публікацій І. С. Нечуя-Левицького, у тезах *«Українське питання, патріотичні переконання у творчості І. С. Нечуя-Левицького»* представила джерелознавчий аналіз його творчості для подальшого наукового дослідження щодо взаємозв'язку українського питання з політичною ситуацією в країні. Молодша наукова співробітниця **Світлана Вікторівна Блиндарук** проаналізувала довідково-бібліографічні джерела фондів НБУВ, склад і зміст персональних і колективних

біобібліографічних покажчиків про творчість Василя Стуса та зазначила основні напрями вивчення його діяльності в тезах *«Василь Стус: довідково-біографічні джерела у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»*.

Молодша наукова співробітниця відділу механіки еластомерних конструкцій гірничих машин Інституту геотехнічної механіки імені М. С. Полякова НАН України (м. Дніпро) **Наталія Володимирівна Осіння** в доповіді *«Учені-геологи І. Ф. Леваковський і П. П. П'ятницький: наукова спадщина та цитування»* проаналізувала наукову спадщину відомих учених-геологів Харківського університету, що має великий інформаційний потенціал і є зразком високої інформаційної культури.

Провідний бібліотекар відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ **Володимир Леонідович Гальчинський** у тезах *«Осип Назарук – відомий український політик, журналіст та публіцист: його діяльність та погляди»* розглянув громадсько-політичну діяльність відомого українського політика, журналіста, публіциста, письменника О. Назарука (1883–1940) та розкрив його громадську й публіцистичну діяльність в Україні й за кордоном у першій половині ХХ ст.

Доповіді учасників та підготовлені до них презентації викликали зацікавлену дискусію, яка стимулює розробку нових векторів актуальної проблематики. Науковий керівник секції В. І. Попик повідомив про те, що ютуб-канал ІБД НБУВ «Biography. Біографіка. Біографістика» (<https://www.youtube.com/channel/UCGF9jvYgmWTUJ30RZ1iqdOg>) продовжує наповнюватися. Нині цьогорічні відео доповідей уже розміщені на ньому. Також він запросив від імені редакційної колегії фахового збірника *«Українська біографістика = Biographistica Ukrainica»* (<http://ub.nbuv.gov.ua/>) долучатися до колективу авторів. Зі спільним побажанням перемоги України та оптимістичних сподівань на майбутнє засідання секції завершило роботу.

Рукопис одержано 20.10.2023

Oksana PLIUSHCHUK, Candidate of Sc. (Philology), Associate Professor, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Ukrainian biography in the context of scientific and cultural ties between the countries and peoples of Central-Eastern Europe. Section of

the International scientific conference “Library. Science. Communication. Current issues in preservation and innovative development of scientific libraries” (Kyiv, October 3-5, 2023).

The provides information on the work of the section “Ukrainian Biography in the Context of Scientific and Cultural Relations of the Countries and Peoples of Central and Eastern Europe” (4 October 2023) within the framework of the International Scientific Conference organized by the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, and presents the abstracts of the speakers.

ЮВІЛЕЇ

ЮВІЛЕЙ Н. І. ЛЮБОВЕЦЬ

11 липня 2023 р. свій ювілей відзначила Надія Іванівна Любовець — кандидат історичних наук, завідувач відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень.

Н. І. Любовець, вихованка Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчила 1988 р., уже понад 25 років працює в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. З 1997 р. її наукова доля нерозривно пов'язана з Інститутом біографічних досліджень. Тут 2008 р. їй присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника, тут вона очолила відділ теорії і методики біобібліографії.

Надія Іванівна належить до провідних науковців інституту, які становлять основу його колективу, своїми дослідженнями та практичною діяльністю визначають спрямування, цілі, завдання і загальний рівень наукової, науково-організаційної та координаційної роботи.

Широкий діапазон її наукових інтересів — теорія і методика біографістики та біобібліографії, історія вітчизняної мемуаристики, відображення в біографіці історії і культури національних меншин України, розвитку української науки, філософської думки. Останніми роками Н. І. Любовець зосередилася на дослідженні проблематики формування інформаційного ресурсу вітчизняного мемуарію, його новітніх форм і піднесення комунікативної ролі й значення в умовах протистояння українського народу російській навалі, у справі консолідації українського суспільства, збереження гуманістичних ідеалів Українського світу, подолання психологічних травм, завданих воєнним лихоліттям. Н. І. Любовець належить близько сотні наукових праць — розділів колективних монографій і статей, опублікованих у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Нині вона підготувала до друку індивідуальну монографію «Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. — перша третина XX ст.)».

На зорі XXI століття Н. І. Любовець спільно з Т. В. Куриленко та О. М. Яценком стала ініціаторкою започаткування книжкової серії бібліографічних довідників «Джерела української біографістики», узяла участь у підготовці трьох її випусків. Нині під її керівництвом науковці відділу працюють над черговою книгою «Джерел» — реєстром українського мемуарію.

Надія Іванівна бере активну участь в організації наукових конференцій та читань, виступає на них зі змістовними доповідями, вона — член редакційних колегій фахового збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень «Українська біографістика» та започаткованого в 2022 р. електронного наукового збірника «Biography. Біографіка. Біографістика», колективних праць науковців інституту.

Надія Іванівна є душею, справжньою Хранителькою творчого колективу, подає колегам приклад працелюбності, внутрішньої дисциплінованості й відповідальності за загальну справу. Особливою теплою ставлення до людей, розумінням їхніх потреб, готовністю прийти на допомогу вона принесла багато добра в життя всіх, хто поряд із нею.

Колеги від щирого серця бажають Надії Іванівні міцного здоров'я, щастя, любові й радості, душевного тепла й родинного затишку, мирного неба і творчої наснаги на багато-багато років, здійснення заповітних мрій.

Із роси й води Вам на добру сотню літ, дорога Надіє Іванівно!

IN MEMORIAM

ОЛЕНА ВАЛЕНТИНІВНА БУГАЄВА (1957–2023)

7 листопада 2023 р. відійшла у вічність Олена Валентинівна Бугаєва — світла й щира людина, талановита дослідниця історії музично-культурного життя України, персоналій його діячів. Вихованка Київської консерваторії, вона тридцять років свого життя присвятила праці в Інституті біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського — від самого його заснування.

Музикознавець за освітою, історик-біографіст за покликанням, архівознавець, кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця, член Національної спілки композиторів України, Олена Валентинівна добре znana в Україні та за її межами авторка численних публікацій, присвячених історії музично-культурного життя України, насамперед дослідженню й популяризації внеску М. Леонтовича у вітчизняну й світову музичну культуру, діяльності Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича у 20–30-х роках минулого століття.

О. В. Бугаєва підготувала та опублікувала понад 20 наукових праць у галузі леонтовичезнавства, зокрема монографію «Архівна спадщина Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича» (2011), яка є першим і єдиним нині ґрунтовним дослідженням архіву Товариства М. Д. Леонтовича в цілісності його документального фонду, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, та науковий довідник «Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича (1921–1931): біографічний словник» (2015), створений у жанрі колективного портрета членів цієї організації, у якому презентовано понад 450 імен діячів української культури й науки, передусім композиторів, диригентів, співаків, педагогів, музикознавців, літературознавців, музезнавців, етнографів, художників, письменників, фольклористів, а також маловідомих професійних музикантів і аматорів, уведених до наукового обігу вперше. О. В. Бугаєвій належить помітний внесок у розширення дослідницького діапазону української біографіки, збагачення

її теоретико-методологічних засад, утвердження музичної біографіки як одного з важливих її напрямів.

Упродовж останніх років Олена Валентинівна, ведучи боротьбу з підступною хворобою, не полишала творчої дослідницької праці. Вона ретельно вивчала документальну спадщину музичних і культурних осередків української діаспори в архівах та бібліотеках США. У 2023 р. вийшла друком її археографічна розвідка «Невідомі наукові праці Михайла Кушніра у фондах Українського музею і бібліотеки Стемфорда (США): до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка», у якій презентовано неопубліковані мистецтвознавчі праці відомого українського графіка, філософа мистецтва, суспільного діяча в екзилі Михайла Кушніра, створені в період його викладання в Українському католицькому університеті у Вашингтоні.

Олена Валентинівна залишила по собі майже завершений рукопис великої праці — наукового каталогу «Твори українських композиторів у фондах Української бібліотеки м. Стемфорд, США», який на значному документальному матеріалі розкриває багатства української музичної культури, збережені в одному з провідних осередків культурного життя українців в Америці, які тривалий час були майже невідомі і недоступні громадськості та музичним виконавцям на Батьківщині. Цей вагомий доробок дослідниці чекає на своє видання.

Олена Валентинівна була людиною, сповненою любові до життя, великої духовної сили й оптимізму, стійкості духу. Несла добро, випромінювала тепло, завжди була життєрадісна, усміхнена, охоче ділилася творчими задумами.

Вона вміла бути Світлом у темні дні, Радістю в час зневіри, Нехитною в миті слабкості. Її присутність у житті кожного з колег і друзів була відчутною, живою, справжньою.

Вічна пам'ять і Божа ласка Світлій душі!

ДО АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Українська біографістика» здійснює публікації наукових статей, археографічних досліджень, науково-інформаційних матеріалів, рецензій тощо. Мови збірника — українська, англійська, польська.

Редколегія приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62.
Інститут біографічних досліджень НБУВ.
Контактний телефон: (0-44) 288-13-84
e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

Просимо авторів дотримуватися загальноприйнятих вимог до наукових публікацій. Докладно про вимоги до оформлення статей, процес рецензування та проходження рукопису див. на сайті збірника «Українська біографістика»: <http://ub.nbuv.gov.ua/>

Праці Інституту біографічних досліджень НБУВ (2019–2023 рр.)

Попик В. І. Біографіка : феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства : монографія. Київ : НБУВ, 2021. 528 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004201>

Буряк Л. І., Патик В. В. Гнат Павлович Житецький: біографічний ескіз в інтер'єрі архівних документів і наукової спадщини. Київ : Парламентське видавництво, 2021. 624 с.

Бугаєва О. В. Невідомі наукові праці Михайла Кушніра у фондах Українського музею і бібліотеки Стемфорда (США): до 150-річчя Наукового товариства Шевченка : археогр. розвідка. Київ : НБУВ, 2023. 144 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004748>

Крижанівський В. Ми знову здобули державність : спогади першого посла незалежної України в Росії / літ. запис і упоряд.: **І. Стамбол**. Київ : Темпора, 2021. 316 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39755/1/Stambol_memuary_Kryzhanivskoho.pdf

Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : кол. моногр. / В. І. Попик (відп. ред.), Л. І. Буряк, С. М. Міщук, О. В. Бугаєва, О. Л. Вернік, Н. І. Любовець, С. М. Ляшко, Н. П. Марченко, І. І. Стамбол, О. М. Яценко, Ю. В. Вернік, Т. В. Котлярова. Київ : НБУВ, 2019. 364 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004515>

Українська біографіка ХХІ століття: мозаїка контекстів і форм : кол. моногр. / В. І. Попик (відп. ред.), Г. А. Александрова, Л. І. Буряк, О. В. Бугаєва, Ю. В. Вернік, Н. І. Любовець, Н. П. Марченко, О. В. Плющик, І. І. Стамбол, В. В. Томозов. Київ : НБУВ, 2021. 400 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004452>

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: розвиток національної бібліографії, біографічних досліджень та науково-бібліографічної діяльності (2000–2019) : кол. моногр. / В. І. Попик (відп. ред.), І. Д. Войченко, Т. В. Добко, С. С. Кіраль, Т. В. Котлярова, Н. І. Любовець, Л. С. Новосьолова, В. Ю. Омельчук, Д. В. Устиновський, О. М. Яценко. Київ : НБУВ, 2019. 252 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004516>

Книжкові джерела української біографістики (2010–2013) : наук.-бібліогр. дослідж. / О. М. Яценко (кер. авт. кол.), Ю. В. Вернік, Т. В. Комарянська, Н. П. Філішова. Київ : НБУВ, 2021. 564 с. (Серія «Джерела української біографістики» ; вип. 5). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004197>

Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електрон. наук. вид. / голов. ред. В. І. Попик. Київ, 2022. **Вип. 1.** 233 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004350>

Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електрон. наук. вид. / голов. ред. В. І. Попик. Київ, 2023. **Вип. 2.** 217 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004741>

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 24

The Collection is devoted to problems of theory and methodology of modern biography, is covered life and creative development of figures of national history, science and culture. The central place in this collection is occupied by the section dedicated to the 150th anniversary of the founding of the Shevchenko Scientific Society. The activities of the NTSH are examined from the perspective of biographies of exceptional figures who have intertwined their lives with its work and the development of science in Ukraine and the diaspora. The Collection is aimed for scientists working in the field of biography, biobibliography, social communications, the development of electronic resources of biographical information, as well as a wide range of researchers interested in national history and culture.

Відповідальна за випуск
Н. І. Любовець

Літературна редакція – Г. А. Александрова, О. І. Шалак
Коректура – О. І. Шалак, Т. В. Котлярова
Оригінал-макет – О. А. Михайлець

Збірник зареєстровано Національною радою України
з питань телебачення і радіомовлення
Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа – реєстрантів: R30-01099
Рішення № 616 від 27.07.2023 р.

Підписано до друку 27.12.2023 р.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 20,00. Обл.-вид. арк. 19,7
Наклад 150. Зам. № 31.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7871 від 28.06.2023 р.